

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет ім. Петра Могили
Факультет соціології

І. А. Мейжис

СОЦІОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Навчальний посібник
для студентів факультетів соціології університетів

Видавництво ЧНУ ім. Петра Могили
Миколаїв – 2017

УДК 361.61(075.8)
М 45

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради
Чорноморського національного університету ім. Петра
Могили. Протокол № 7 від 16 березня 2017 р.

Рецензенти:

В. М. Оніщук – доктор соціологічних наук, професор,
завідувач кафедри соціології Одеського національного уні-
верситету ім. І. І. Мечнікова.

Л. М. Хижняк – доктор соціологічних наук, професор,
професор кафедри прикладної соціології Харківського наці-
онального університету ім. В. Н. Каразіна.

М. О. Шульга – доктор соціологічних наук, професор,
головний науковий співробітник Інституту соціології НАН
України, член-кореспондент НАН України.

М 45

Мейжис І. А. Соціологія особистості : навч. посіб-
ник для студентів факультетів соціології університетів /
І. А. Мейжис. – Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра
Могили, 2017. – 204 с.

ISBN 978-966-336-373-8

Книжка присвячена університетському курсу «Со-
ціологія особистості», яка представляє соціологічну
частину соціальної психології. Представлені методич-
ні рекомендації до вивчення дисципліни, а також тек-
сти лекцій автора.

УДК 361.61(075.8)

ISBN 978-966-336-373-8

© Мейжис І. А., 2017

© ЧНУ імені Петра Могили, 2017

ЗМІСТ

Передмова	4
Частина 1. Методичні рекомендації до вивчення курсу	6
1. Навчальна програма.....	8
1.1. Робочий тематичний план	10
1.2. Теми і плани лекцій.....	11
1.3. Теми і плани групових занять	14
1.4. Питання для самоконтролю знань	23
1.5. Контрольна робота по курсу.....	25
1.6. Теми есе за літературними творами XIX–XX ст.	30
2. Список рекомендованої літератури.....	33
3. Словник дисципліни	38
Частина 2. Тексти лекцій автора посібника	
за окремими темами навчального плану	41
1. Людина як природна, соціальна та духовна істота	41
2. Методологічні засади розуміння соціальної поведінки	
особистості.....	59
3. Особистість як суб'єкт соціальної дії.....	76
4. Ставлення особистості до об'єктів і суб'єктів	
соціального світу	99
5. Цінності в соціології особистості	119
6. Соціальні уявлення	138
Післямова.....	160
Додаток 1. Кодекс соціолога України	161
Додаток 2. Кон Мелвін. Соціальна структура і особистість:	
власне соціологічний підхід до соціальної психології.....	178
Додаток 3. Мейжис І. А. Три України: соціоструктурний	
аналіз.....	186

ПЕРЕДМОВА

Словосполучення «соціологія особистості» увійшло в обіг вітчизняних науковців у 1967 році завдяки книжці філософа і соціолога Ігоря Кона. По суті це була монографія, що мала на меті познайомити радянських науковців з основними здобутками зарубіжної, переважно американської соціології і соціальної психології. У ті часи соціологія і соціальна психологія тільки почали набувати офіційного статусу в СРСР після довгих років сталінських переслідувань суспільствознавства, а тому книжка І. Кона сприймалась як ковток свіжого повітря. Насправді вона була присвячена соціологічній соціальній психології у тому вигляді, як вона склалась у ті часи переважно в США, але значна кількість інформації і сьогодні входить до вітчизняних підручників соціології та соціальної психології.

Наприкінці 60-х років поява «Соціології особистості» стала визначальною подією в науці. З одного боку, інноваційний за змістом для радянських науковців твір зразу ж почав вивчатись на філософських і психологічних, а після їх відновлення, і соціологічних факультетах. З іншого боку, саме з того часу в СРСР склалася традиція розмежування психологічної і соціологічної соціальної психології, як це вже сталося у США. Так відбулось і тому, що *психологи* давно відчували необхідність вивчення людини в процесі її взаємин з іншими у певному соціальному середовищі. Одночасно *соціологи* також розуміли, що не можуть вивчати тільки соціальні структури і соціальні системи без людей, які їх саме і створюють. Крім того, давно було помічено, що люди поведуться тим чи іншим чином залежно від своєї належності до певних верств суспільства, в якому живуть і діють. І це не тільки мова, звичаї, вірування, ідеології, визнані форми шлюбу, але *способи і моделі* взаємодії, прийнятні норми поведінки і форми сімейного виховання, сповідування певних цінностей і соціальні уявлення про них. Усе це вимагало свого дослідження і порівняння в різних культурах народів, що співіснували в світі. Для цього була потрібна спеціальна наука, якою і стала соціологія особистості, або соціологічна психологія.

Представлений навчальний посібник присвячений соціологічній психології, що викладається в якості фахового курсу на соціологічних і психологічних факультетах практично всіх українських університетів. Головним завданням курсу «Соціологія особистості» є викладення основних теорій і знань, які окреслюють зв'язки, що пов'язують у

єдине ціле людей у громадах і суспільстві, а також надають особливих рис і якостей їхньому соціальному життю. Викладання дисципліни потребує і певного узгодження фахівцями обсягу необхідних знань. Тому представлений посібник не претендує на досконалість, а скоріше є пропозицією для подальшого обговорення щодо структури дисципліни, визначення обсягу знань і тематики практичних завдань.

Слід зазначити і той факт, що на відміну від американської соціальної психології в західноєвропейському варіанті науки не існує розмежування на соціологічну і психологічну соціальну психологію. Дослідники обох напрямків мирно співіснують у межах однієї науки, а іноді і створюють спільні підручники. Більше того, соціально-психологічній проблематиці приділяють багато уваги більшість європейських соціологів. Така традиція склалася з часів, коли батьки-засновники соціології Макс Вебер і Еміль Дюркгейм у своїй творчості порушували питання саме психологічного змісту і намагались їх вирішити за допомогою методів соціально-психологічної науки, яка тоді робила тільки перші кроки. Так діють і сучасні європейські соціологи: французи П'єр Бурдьє і Серж Москвичі, поляки Петро Штомпка і Зигмунд Бауман, британці Ральф Тернер і Джон Арчер, німці Клаус Філдер і Вольфганг Штребе, багато інших представників університетів Північної Європи і країн Бенілюксу.

Пропонована увазі читачів навчальна книжка має своєю метою відтворити і розповісти про погляди науковців на соціологію особистості як соціологічну психологію, знання якої здатне допомогти майбутньому фахівцю в опануванні нашої важливої для суспільства науки, а також у дослідницькій практиці емпіричних досліджень.

Науково обґрунтовані уявлення про особистість та її психологічні особливості, що є соціальними за своєю суттю, мають важливе значення для професійної підготовки соціологів. Поряд з іншими професійними курсами, «Соціологія особистості» допомагає дослідженню сучасного суспільства, через розуміння поведінки людей, які в ньому живуть і сподіваються на добрі зміни у майбутньому. Наша сучасність є такою, що наукові знання відіграють все більше значення для організації життя суспільств по всіх континентах. Для українського суспільства, яке знаходиться в активній стадії самоусвідомлення історичної місії свого буття, соціологічне знання має, на наш погляд, визначальний характер.

ЧАСТИНА 1

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДЛЯ ОПАНУВАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

*Структура соціальної реальності конститується
і стає сталою завдяки суб'єктивним значенням людей*

П. Бергер і Н. Лукман

Опанування студентом соціологічного факультету університету навчальної дисципліни «Соціологія особистості» вимагає виконання значного обсягу як аудиторної, так і самостійної роботи відповідно до навчальної програми. Вона передбачає необхідність не тільки прослухати лекційний навчальний курс і взяти активну участь у семінарських заняттях, але і створення науково-навчальних робіт на основі аналізу творів видатних соціологів і соціальних психологів. Для успішного опанування предметом потрібно, по-перше, ознайомитись із повним змістом навчального посібника, оскільки цього вимагає навчальна програма соціологічної підготовки, а по-друге, – підібрати до вивчення джерела соціологічної думки видатних соціологів сучасності, які розмірковують про сенс і особливості соціального життя сучасної людини.

Це необхідно майбутньому соціологу перш за все для написання письмових робіт (реферати, есе, курсові роботи), подальшої підготовки до складання іспитів, а також для формування того, що зветься соціологічним мисленням, яке передбачає розуміння сенсу і змісту соціальних подій сучасності. Оптимальна кількість першоджерел соціології особистості має складатись не менше ніж з 5–6 книг і статей сучасних соціологів, соціальних філософів і психологів, які присвятили свою творчість соціології особистості.

Слід мати на увазі, що пропонована в посібнику бібліографія не є вичерпною і обов'язковою. Кожний студент самостійно вирішує, які з переліку джерела йому необхідні у першу чергу, які з них для нього доступні в бібліотеці або в мережі Інтернету.

Крім того, в посібнику мається україно-російсько-англійський термінологічний словник, який здатен допомогти студентові в пошуках необхідної інформації при вивченні курсу Соціології особистості.

Програма курсу «Соціологія особистості» передбачає контроль знань у вигляді письмової екзаменаційної роботи, яка повинна свідчити про знання відповідного матеріалу, а також про уміння студента аналізувати і узагальнювати теоретичний матеріал з курсу. Крім того, поточний контроль вивчення дисципліни відбувається на практичних і семінарських групових заняттях, орієнтовний план яких надається.

Контроль знань, умінь і навичок у процесі опанування навчальної дисципліни передбачає поточний самоконтроль і підсумковий у вигляді іспиту. Методами і засобами контролю знань та умінь студента в процесі опанування навчальної дисципліни є такі:

а) самоконтроль, що передбачає самостійну роботу студента, яка включає: виконання письмових завдань, підготовку до семінарських занять і опанування першоджерел соціологічної думки, виконання підсумкової залікової роботи у формі есе або реферату;

б) поточний контроль знань на групових семінарських заняттях через оцінювання усних доповідей, відповідей, участі в дискусії, перевірка письмових робіт студентів;

в) підсумковий контроль знань, умінь і навичок студента в процесі складання письмового іспиту у формі тестування і підготовленої творчої роботи по запропонованих по темах курсу. Можливим варіантом складання іспиту є співбесіда або відповіді за екзаменаційними білетами.

Оцінювання знань та умінь студента проводиться за рейтинговою системою, що передбачає завчасне визначення кафедрою:

а) видів навчальної роботи студентів та форм контролю його знань та умінь за спеціальністю;

б) передбачувана рейтинговою системою сума балів за кожен виконану самостійну роботу студента (від мінімальної суми балів до максимуму);

в) складання іспиту або заліку у вигляді залікової контрольної роботи, яка свідчить про певний обсяг засвоєних знань; іноді передбачається усний контроль знань у вигляді відповіді на іспитові білети.

1. НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА

Вступ

Наявність у навчальних планах підготовки соціологів у вищих навчальних закладах курсу «Соціологія особистості» визначена, з одного боку, наявністю такого напрямку досліджень у світовій соціології, а з іншого – тим, що соціологія особистості по суті своєї є соціологічною соціальною психологією. Вона не повторює зміст дисципліни «Соціальна психологія», що зазвичай вивчається на всіх факультетах гуманітарного спрямування та деяких інших напрямків підготовки, зміст яких передбачає взаємодію з клієнтами або керівництвом колективів. В той же час соціологічна соціальна психологія звертає увагу на ті сторони діяльності особистості, на ті особливості взаємин з оточуючими, які викликані перш за все діловими та суспільними інтересами.

Майбутньому соціологу треба мати на увазі наступну обставину; обдаровані і соціально мислячі люди усвідомлюють сутність і закономірності соціальних процесів та їхніх наслідків у зрілому віці, приблизно близько 40–45 років. Але майбутнім соціологам навички соціального мислення треба опанувати набагато раніше, а саме в період навчання в університеті, тобто у юнацькому віці. Це достатньо складно і вимагає більш ґрунтовного знання історії як нашої країни, так і країн всесвіту, а також знайомства із творами художньої літератури, особливо представників критичного реалізму XIX – поч. XX ст., тому що саме література того часу взяла на себе місію своєрідного додатку до соціальної філософії для відображення особливостей соціальних процесів. Але відсутність спеціальної науки соціології відчувалась в науці все більше.

Зазвичай навчальні посібники пишуться для того, щоб дати студентам можливість в узагальненому вигляді ознайомитись з колом тем, понять і визначень, які створені в межах тої чи іншої дисципліни. Додатковим фактором необхідності вивчення «Соціології особистості» є активний процес формування особистості наймолодшого соціолога в процесі навчання. Знайомство із творами видатних соціологів, які розглядали процес формування особи людини в межах соціальних подій XIX і XX ст., дають можливість студентам усвідомити, як соціальні і політичні події здатні впливати на процес формування особистості.

Курс допоможе також усвідомити правила професійної поведінки соціолога та етичні принципи поводження у різних ситуаціях збору соціальної інформації, а також її подачі замовникам і ЗМІ з урахуванням етичних принципів професійної діяльності соціолога.

Мета і завдання навчальної дисципліни

Метою курсу «Соціологія особистості» є поглиблення знань про поведінку і особисті якості людини як «суспільної тварини» за визначенням Аристотеля. Особлива увага в цьому курсі приділяється тим якостям і особливостям поведінки людини, які визначені, з одного боку, членством в певному суспільстві, а з іншого, – її належністю до тої чи іншої верстви населення, класу, прошарку, які і визначають особливості її існування в суспільстві. Саме останні показники визначають соціальний статус особистості, впливають на виконання соціальних ролей і вибір професійних занять. Особливе місце в соціології займають теми, пов'язані із ментальністю людини. В цьому напрямку зроблені лише перші, але важливі для соціологічної науки кроки. Тому в курсі представлені теми, які пов'язані із системою цінностей, ставлень і соціальних уявлень особистості.

Завдання, яке ставиться в процесі опанування змісту дисципліни, є формування світоглядних професійних позицій на роль особистості у всіх соціальних процесах, а також формування відповідних знань і умінь у сфері аналізу всіх складових процесів соціальних змін, що відбуваються у сучасному світі. Важливим для майбутнього соціолога є розуміння місця України в цих процесах, а також значення діяльності особистості в творенні своєї держави і творенні світу.

Міждисциплінарні зв'язки

Усі соціологічні дисципліни тісно пов'язані із антропологією, соціальною філософією і історичними дисциплінами. Соціологія особистості також пов'язана із психологічними дисциплінами, загальною і соціальною психологією, оскільки спільним предметом дослідження в них є поведінка людини в різноманітних соціальних і життєвих обставинах.

Треба взяти до уваги наступну обставину світової культури: у відсутності сформованої наукової дисципліни, якою соціологія фактично стала тільки у XX ст., аналіз соціальних проблем, що накопичувались в суспільствах особливо раннього етапу розвитку капіталізму в Європі і Америці, зосередився переважно в публіцисті, а ще більшою мірою – в художній літературі. Тому студентам пропонується звернутись до самостійного вивчення найбільш видатних творів художньої літератури XIX –XX ст., як світової, так і української класики, в яких відображені складні процеси соціальних змін, що відбивались на долі окремої особистості, представників певних класів і прошарків суспільства.

У розділі «Теми есе за літературними творами XIX–XX ст. «Особистість в складних умовах соціальних процесів і змін в суспільстві» наданий примірний перелік творів, що відображають життєвий шлях особистості в умовах свого суспільства і часу. Ці твори дадуть можливість хоча б частково розширити соціальні уявлення студента про складний шлях зростання особистості і зміни у способах міжособистісних взаємин в умовах остаточного розпаду суспільних відносин феодальної доби, їх становлення у добу раннього капіталізму та його бурхливого розвитку з початку XX ст.

1.1. Робочий тематичний план курсу

Тема	Назва теми	Кількість годин				Форми контролю
		Всього	У тому числі			
			Лекц.	Груп.	СР	
	Модуль 1. Теоретичні засади вивчення особистості в межах соціологічного знання.					
1	Людина як природна, соціальна і духовна істота	4	2		2	
2	Трансдисциплінарність теоретичних основ вивчення соціальної поведінки особистості	8	2	2	4	
3	Цивілізаційний розвиток особистості в просторі і часі	10	4	2	4	реферат
	<i>Всього за першим модулем:</i>	22	8	4	10	
	Модуль 2. Основні напрямки дослідження особистості в соціології					
4	Діюча особистість	18	4	4	10	
5	Типології особистості	6	2	2	4	
6	Соціальна роль , соціальний статус та соціальна поведінка особистості	10	2	4	4	співбесіда
7	Конформізм та девіації в поведінці особистості	8	2	2	4	
8	Особистість в соціальних взаєминах сучасності	10	2	2	6	есе
	<i>Всього за другим модулем:</i>	52	12	12	28	

Соціологія особистості

Модуль 3. Дослідження ментальних утворень особистості						
9	Ставлення: теорія та методи дослідження	16	4	4	8	співбесіда
10	Система цінностей особистості та суспільства	8	2	2	4	
11	Соціальні уявлення особистості	10	2	4	4	
	<i>Всього за третім модулем:</i>	34	8	10	16	
Разом:		108	28	28	54	іспит

Вищий навчальний заклад визначає самостійно розподіл годин за темами і формами навчання у відповідності з навчальним планом, науково-педагогічним і методичним забезпеченням викладання навчальної дисципліни.

1.2. Темі і плани лекцій

Тема 1. Людина як природна, соціальна і духовна істота

1. Соціальний розвиток особистості в просторі і часі.
2. Поняття особистості в соціології.
3. Об'єкт і предмет досліджень в соціології особистості
4. Розвиток особистості в сучасному суспільстві

Тема 2. Трансдисциплінарні засади розуміння соціальної поведінки особистості

1. Трансдисциплінарність теоретичних основ вивчення соціальної поведінки особистості.
 - 1.1. А. Сен-Сімон і О. Конт про принципи пізнання поведінки живих істот.
 - 1.2. Наукові розвідки Ніколаї Гартмана.
2. Періодична таблиця наук про людину в теорії Руперта Рідла.
3. Еволюція людини як соціальної істоти в дослідженнях Ніла Шубіна та їх використання в соціології.
4. Особливості вивчення особистості в межах соціологічного знання.

Тема 3 Цивілізаційний розвиток особистості в просторі і часі

1. Роль особистості в розвитку доби перших держав Єгипту.
2. Особистість у державах Сходу і полісах Греції.

3. Особистість доби середньовіччя. Розпад середньовіччя і втрата моралі.
4. Новий час для особистості.
 - 4.1. Протестантська революція і нове суспільство в Америці. Відновлення моралі.
 - 4.2. Індустріалізація в Англії як новий крок у розвитку особистості.
 - 4.3. Індустріалізація Європи та її відмінності в Україні.
5. Інформаційне та модерне суспільство сучасності.
6. Кінець знайомого часу. Невизначеність майбутнього і визначеність ролі особистості в епоху змін.

Тема 4. Особистість як суб'єкт соціальної дії

1. Діюча особистість в соціології М. Вебера.
2. Авторитарна особистість в теорії Е. Фромма.
3. Структурний підхід в теорії соціальної дії особистості Т. Парсонса.
4. Особистість в драматургічному підході Ірвінга Гофмана.
5. Соціальний агент П'єра Бурдьє.

Тема 5. Соціологічні типології особистості

1. Типологія як наукова процедура. Типологія В. Томаса і Ф. Знанецького як перша спроба соціологічної типології особистості.
2. Розвиток типологічних процедур в творчості Дж. Міда
3. Теорія базової особистості А. Кардінера, Г. Олпорта і Р. Лінтона.
4. Типологія соціальної поведінки особистості Роберта Мертона.

Тема 6. Соціальна роль, соціальний статус та соціальна поведінка особистості

1. Соціальна нерівність і культура.
2. Поняття соціального статусу.
3. Соціальна роль.
4. Рольова поведінка особистості в теорії інтеракціонізму.
5. Зміни в поведінці сучасної особистості в дослідженнях Інглхарта.

Тема 7. Конформізм та девіації в поведінці особистості

1. Соціальні взаємини людей як предмет досліджень у соціології.
2. Дюркгейм про «звільнюючу залежність» людини в первісних суспільствах.
3. Ускладнення соціальних і міжособистих взаємин на різних етапах соціального розвитку.
4. Конформізм сучасної особистості в теорії Р. Мертона.

Тема 8. Особистість в соціальних взаєминах сучасності

1. Макро- і мікросоціологія: особливості взаємовпливу в дослідженнях К. Левіна.
2. Взаємодія як процес спілкування: соціальні правила, бесіди і ролі в дослідженнях Ірвінга Гофмана.
3. Невербальна комунікація. Обличчя, поза і мова в процесі взаємодії.
4. Гаральд Гарфінкель про вивчення основ повсякденних дій.

Тема 9. Ставлення: теорія та методи дослідження

1. Початковий етап розвитку теорії ставлень в соціології: різновиди та здатність до змін.
2. Змістовні характеристики ставлень.
3. Різновиди ставлень та розвиток поняття ставлень у сучасній соціологічній психології.
4. Структура аттитюдів. Аттитюди як потреба, як ціннісна диспозиція та як намір і поведінка.
5. Диспозиційна теорія соціальної поведінки особистості М. Рокіча – В. Ядова: структура і складові.

Тема 10. Система цінностей особистості та суспільства

1. Про поняття цінностей у соціальних науках.
2. Історія та методи вивчення цінностей.
 - 2.1. Тест Мілтона Рокіча.
 - 2.2. Тест Шалом Шварца.
3. Вплив цінностей на поведінкові стратегії особистості в теорії Володимира Лефевра.
4. Цінності українців у XXI столітті.

Тема 11. Соціальні уявлення особистості.

1. Колективні уявлення народів в теорії Е. Дюркгейма і соціальні уявлення особистості в дослідженнях школи С. Московічі.
2. Структура соціальних уявлень.
3. Особливості формування соціальних уявлень у сучасної особистості.
4. Дослідження соціальних уявлень в сучасній західній соціології.
 - 4.1. Соціальні уявлення про минуле.
 - 4.2. Ментальні особливості соціальних уявлень.
5. Вірування, переконання та ідеології.

1.3. Теми і плани групових занять

Групові заняття передбачають поглиблення знань за курсом на основі аналізу творів видатних соціологів минулого і сьогодення: від Макса Вебера і Еміля Дюркгейма до Роберта Мертона і Рендала Коллінза.

Основна частина семінарських занять присвячена дискусійним питанням, які здатні допомогти студентам усвідомити сенс соціальних змін та особистості як їх носія періоду Нового та Новітнього часу, а особливо української сучасності.

Тема 1. Культура суспільства та особливості формування особистості в просторі і часі життя людських спільнот (4 год.)

Питання для обговорення:

1. Поняття «цивілізація» і «культура» в соціології.
2. Дві цивілізації, дві культури.
 - 2.1. Цивілізації «хліборобів та скотарів» на Близькому Сході.
 - 2.2. Цивілізаційні засади соціального життя спільнот «мисливців-збирачів».
3. Уявлення про особистість в перших державах Близького Сходу.
4. Місце особистості в соціальних уявленнях громадян міст-держав Греції та Риму.
5. Уявлення про основні цінності і владу на Сході і Заході, в колективістичних і індивідуалістичних культурах.
6. Суспільно-політичні чинники значення особистості в суспільстві.
7. Модель особистості в західних і східних культурах.
8. Особливості соціальної допомоги у західній (група) і східній (сім'я) культурах: чинники і форми існування.

Основні джерела підготовки до семінару:

1. Гідденс Е. Соціологія / Е. Гідденс. – М. : Академ-Пресс, 2004. – С. 34–54.
2. Мейжис І. А. Індивідуалізм чи колективізм? / І. А. Мейжис // Соціальна психологія. – 2006. – № 6. – С. 47–59 ; 2007. – № 1. – С. 38–52.
3. Мейжис І. А., Почебут Л. Г. Социальная психология общественного развития / І. А. Мейжис, Л. Г. Почебут. – К., 2007. – Т. 1., розділ 3. Т. 2., розд. 16.

Додаткова література:

1. Мацумото Д. Психология культуры / Д. Мацумото. – СПб. : Питер, 2003.

2. Льюис Р. Столкновение команд. Успешное управление международной командой / Р. Льюис. – М. : Infotropic, 2013. – Гл. 2. Организация команды.

Тема 2. Зміни соціальної поведінки людини нового часу. По сторінках книги Макса Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму» (4 год.)

Питання для обговорення:

1. У Вступі до книги «Протестантська етика і дух капіталізму» Вебер піднімає важливі для соціології теми. Які саме з них свідчать про зміни в соціальній поведінці індивідів? Підготуйте їх перелік і викладіть письмово.

2. Наведіть приклади раціональних дій людей, які свідчать про зміни в суспільстві та економічній поведінці, що аналізує Вебер у книзі. Спробуйте пояснити, в чому полягає їх соціальне значення.

3. Як розглядає М. Вебер взаємозв'язок раціоналізації громадського життя і раціоналізації поведінки особистості? Що саме було вимогою часу і змін у суспільстві.

4. У чому сутність ідей моральності, покликання і аскези для розвитку суспільства у XVII–XVIII сторіччях? Чим вони були, на Вашу думку, викликані? Яку роль ці ідеї відіграли в суспільних змінах, який отримав назву в історії Нового часу?

5. Які паралелі можна знайти в соціальному житті сучасної України і аналізі середньовічної епохи, яку надає Вебер?

6. Прочитуйте основні положення протестантської етики за Франкліним. Чи можна знайти їхнє підтвердження в сучасному житті українського суспільства?

7. Протестантизм в Україні XVII–XVIII ст. за книгою Н. Яковенко «Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.» (див. список джерел).

8. Як Ви вважаєте, чому в Україні етичні принципи протестантизму не діють? Справа в релігії, суспільному ладі чи в етичних принципах? Що саме вплинуло на моральність українців, на Вашу думку?

Література:

1. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / М. Вебер. – К. : Основи, 1994. – Ч. 1. Постановка проблеми: 1.1. Віросповідання і соціальне розшарування; 1.2. «Дух» капіталізму. – С. 3–70.

2. Соловьев Э. Прошлое толкует нас / Э. Соловьев. – М., 1991. – Розділи: Время и дело Мартина Лютера. – С. 54–100 ; Феномен Локка. – С. 132–166.

3. Токвиль Алексис Демократия в Америке [Электронный ресурс] / А Толков. – М., 1996. – С. 66–77. – Режим доступа : www.krotov.info/lib_sec/19_t/tok/vil_001.htm - 90k.

4. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст / Н. М. Яковенко – К. : Основи, 2000. – 472 с.

Додаткова література:

1. Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи. Відродження в українській філософії XV – початку XVII ст. [Електронний ресурс] / В. Литвинов. – К. : Основи. – 472 с. – Режим доступу : Litorpys.org/ua/lytv/lyt.htm.

Розділ 1. §2. Люди.

Розділ 2. §2. Зміна розуміння людини. §3. Людський розум і освіта, моральне виховання.

Тема 3. Авторитарна особистість у роботі Еріха Фромма «Убігання від свободи» (4 год.)

Тема обговорення: Уникнення свободи як кризовий стан особистості у книзі Е. Фромма «Втеча від свободи».

І частина заняття передбачає обговорення тексту книги.

З цією метою необхідно підготувати відповіді у довільній формі на наступні питання за текстом книги:

1. У главі 1 «Чи є свобода психологічною проблемою» Фромм своєрідно розглядає причини виникнення капіталізму: «...стремление к славе и к успеху, а также потребность в труде были главными силами, которые способствовали развитию современного капитализма». Чи Ви згодні з аргументами автора? Що б Ви могли додати або заперечити?

2. Глава 2. «Індивідуум, його відокремленість та подвійний характер свободи». Яким чином Фромм розглядає поступове набуття індивідом відчуття свободи на прикладі тексту роману Р. Хьюза «Сильний вітер на Ямаїці». Чи відбувались із Вами подібні випадки, коли в дитинстві Ви відчували свій зв'язок із світом людей і свою особистість?

3. Глава 3. «Свобода та епоха Реформації». Чому автор вважає, що індивідуалізм сучасної людини зародився в епоху Відродження?

4. Глава 4. «Два аспекти свободи у житті сучасної людини». Як автор пояснює вплив сучасної структури суспільства на характер людини у двох напрямках: 1) людина стає все більш незалежною, впевненою в собі і самокритичною і 2) відчуває самотність і відчуженість. Навести приклади уникнення свободи особистістю за змістом книги Е. Фромма.

5. Глава 5. «Механізми втечі». Які механізми втечі від свободи розглядає філософ? Яким чином Ви розумієте механізми автори-таризму, саморуйнування, політику угодовства і автоматизму підкорення як якості авторитарної особистості?

6. Глава 6. «Психологія нацизму». Чи можна побачити такі прояви нацизму у жителів сучасної України? Чи існує подібна поведінка у жителів Донбасу? Чи прагнуть свободи, на Ваш погляд, жителі Росії?

7. Глава 7. «Свобода і демократія». Які думки автора про свободу і демократію є співзвучними сучасним українцям?

II частина заняття передбачає обговорення наступних питань:

1. Які погляди Е. Фромма не втратили своєї сучасності та нагальності для сучасної України?

2. Як можна оцінити події на Донбасі з точки зору поглядів Фромма та його книги?

3. Чи прагнуть свободи жителі Донбасу? Яким може бути, з Вашої точки зору, вихід із ситуації?

4. Як Ви гадаєте, які ідейні орієнтації людей попередньої доби заважають їм зрозуміти прагнення сучасних українців до свободи і демократії?

Основні джерела підготовки до семінару:

1. Фромм Э. Бегство от свободы. Человек для себя [Электронный ресурс] / Э. Фромм. – Минск : ООО Попурри, 2000. Или любое другое изд. Режим доступа : http://sophia.nau.edu.ua/library/text/from_sv.html.

При підготовці до семінарських занять підготувати конспекти наступних глав:

Глава 1. Является ли свобода психологической проблемой. – С. 14–40.

Глава 4. Два аспекта свободы в жизни современного человека. – С. 128–167.

Глава 5. Механизмы бегства. – С. 169–250.

По тексту *Приложение*. «Личность и социальные процессы в современном обществе» підготувати докладний конспект і здати в якості письмового завдання, яке оцінюється окремо до 8 б.

Додаткова література:

Монаков А. В. Психологическое исследование Э. Фромма в работе «Бегство от свободы» [Электронный ресурс] / А. В. Монаков. – Режим доступа : <http://zacheta.net.ua/referat-27710.html>.

Токарська А. С. Злочини в інформаційній війні [Електронний ресурс] / А. С. Токарська // Науковий вісник Львівського державного ун-

ту внутр. справ. – 2014. – № 3. – С. 336–343. – Режим доступу : irbis-pnbuv.gov.ua/.../cgirbis_64.exe.

Фромм Эрих и гуманистическая психология. О свободе [Электронный ресурс] / Э. Фромм. – Режим доступа : <http://www.fromm.psy4.ru/freedom.htm>.

Тема 4. Проблеми трансформації суспільств і особистості в дослідженнях Курта Левіна (2 год.)

Теми обговорення: Вплив соціального ладу на формування ментальності особистості.

1. Проблеми трансформації культури на прикладі порівняльного аналізу соціальної культури взаємин у Германії та США по роботах

К. Левіна.

- а) взаємини між вчителями/вихователями та учнями;
- б) стосунки між батьками і дітьми, літніми людьми і молодими;
- в) взаємини між керівниками і підлеглими.

2. Якими можуть бути можливі методи трансформації культури згідно з науковими поглядами К. Левіна?

3. Чи повинні змінювати свою поведінку у взаєминах із дітьми батьки, вчителі і вихователі? Кому, на Ваш погляд, потрібно змінюватись в Україні в першу чергу?

4. У чому, на Вашу думку, полягають проблеми трансформації культури в Україні? На яких прикладах, за Вашими спостереженнями, це можна довести. Аргументи і приклади викласти письмово (не більше сторінки тексту).

Основні джерела підготовки до семінару:

1. Левин К. Разрешение социальных конфликтов / К. Левин ; пер. с англ. СПб. : Речь, 2000. – С. 106–195.

Додаткова література:

1. Ядов В. Россия как трансформирующееся общество: резюме многолетней дискуссии социологов [Электронный ресурс] / В. Ядов. – Режим доступа : http://sociology.extrim.ru/yadov_transf.htm.

У ході підготовки до семінару студенти намагаються дослідити, які саме чинники авторитаризму впливають на формування світогляду особистості у творах К. Левіна, та аналізують свій особистий досвід навчання у школі та прояві авторитаризму в ній.

Тема 5. Особистість в теорії Роберта Мертона (4 год.)

І частина. Питання для обговорення:

1. Теоретичні підходи до аналізу особистості в соціології Р. Мертона.

2. Соціальна теорія та соціальна структура в теорії Мертона як «теорія середнього радіусу дії».

3. Типологія особистості Р. Мертона та особливості його теорії відхилень у поведінці.

4. Принципова схема місця особистості в суспільстві залежно від цілей, до яких прагне суспільство і обраних людиною шляхів їх досягнення.

II частина. Дискусія про можливості використання моделі Мертона для аналізу соціальної ситуації в сучасній Україні. Особливості поведінки українців до і після Революції Гідності 2014 р.

1. Які групи населення в сучасній Україні представляли, на Ваш погляд, «конформістів», що схвалювали культурні цілі і засоби їх досягнення в українському суспільстві до 2014 р?

2. Які зміни відбулись у групі «конформістів» як найбільш стабільної групи населення після Революції Гідності? Хто може входити до неї зараз? Наскільки вона може бути численною? Які ідеї можуть їх об'єднувати?

3. У будь-якому суспільстві є «ритуалісти» і «традиціоналісти». Кого б Ви віднесли до цих груп? Яким є зміст їхніх соціокультурних орієнтацій та їхні зовнішні прояви? Чи змінився склад «ритуалістів» і «традиціоналістів» в умовах війни на Сході України?

4. Якими є, на Ваш погляд, поведінкові особливості «інноваторів» у сучасному українському суспільстві? Які групи населення країни вони представляють?

5. Якими є сучасні українські «ретристи», коли людина відмовляється від загально визначених цілей суспільства і шляхів їх досягнення? Що, на Ваш погляд, спричиняє таку поведінку людей? Чим це може загрожувати українському суспільству?

6. Як Ви вважаєте, які життєві цінності та способи їх досягнення змушують українців стати «бунтівниками»?

7. Чи присутні в сучасному українському суспільстві «нові люди» з новими цілями і новими засобами їх досягнення?

8. Хто в українському суспільстві представляє, на Ваш погляд, креативний клас? Яким може бути майбутнє цього класу в Україні? Як бачиться Вам вихід зі складної соціокультурної ситуації сучасності?

Основні джерела підготовки до семінару:

1. Мертон Р. К. Эффект Матфея в науке, II : Накопление преимуществ и символизм интеллектуальной собственности / Р. К. Мертон // Альманах ТЕЗИС. Мир Человека. – 1993. – № 3. – С. 256–276.

2. Мейжис І. А. Глава 6 цього посібника.

3. Структурний функціоналізм в соціології Т. Парсонса і Р. Мертона // Соціологія : загальний курс : навч. посіб. для студентів ВНЗ України. – К., 2011.

4. Флорида Р. Креативный клас. Люди, которые меняют будущее [Электронный ресурс] / Р. Флорида. – М., 2007. – Режим доступа : www.rutenia.ru/logos/kt/florida.pdf.

Додаткова література:

5. Назаровець С. Ефект Матвія в українському бібліотекознавстві [Електронний ресурс] / С. Назаровець – Режим доступу : eprints.rclis.org/17912/1/nazarovets-matviy.pdf.

Тема 6. Єдність суспільства як взаємодія його членів та умова успішності його розвитку (2 год.)

Питання для обговорення:

1. Теорія ритуалів Е. Дюркгейма як механізм, що народжує соціальну солідарність. «Ритуали – маленькі соціальні машини, що створюють групи».

2. Переддоговірна солідарність – основа єдності суспільства. Е. Дюркгейм про переддоговірну солідарність та механізми, що її породжують.

3. Р. Коллінз про різні типи солідарності людей та типи соціального життя.

4. Соціальний капітал та форми, що існують в сучасній Україні:

- a. на рівні родинних зав'язків;
- b. у навчальних і учбових колективах;
- c. свідчення про соціальний капітал і характер стосунків у колективах, де працюють Ваші батьки.

5. Які форми соціального капіталу існують, на Ваш погляд, на рівні міських і сільських громад України за Вашими спостереженнями? Які форми соціального капіталу проявились під час Революції Гідності і війни на Сході країни?

6. Якими можуть бути шляхи нарощування соціального капіталу України на сучасному етапу розвитку: можливості та перешкоди.

Основні джерела підготовки до семінару:

1. Дюркгейм Э. Элементарные формы религиозной жизни [Электронный ресурс] / Э. Дюркгейм. – Режим доступа : www.sociology.su/txt-books_3html.

2. Коллинз Р. Социологическая проникаемость : введение в неочевидную социологию / Р. Коллинз. – М., 2004. – С. 400–460.

3. Коулмен Дж. Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулмен // *Общественные науки и современность*. – 2001. – № 3. – С. 122–139.

4. Мейжис І. Соціальний капітал як предмет вивчення в соціальній психології / І. Мейжис // *Соціальна психологія*. – 2006. – № 1.

Додаткова література:

1. Що таке соціальний капітал? Київська лекція Френсіса Фукуями // *День*. – 2006. – 17 жовт. – № 177. – С. 4.

2. Патнем Р. Гра в кеглі наодинці : занепад соціального капіталу Америки / Р. Патмен. – 2001. – № 21.

3. Патнем Р. Процветающая комьюнити, социальный капитал и общественная жизнь / Р. Патмен // *Мировая экономика и международные отношения*. – 1995. – № 4.

Тема 7. Ставлення як ментальні утворення особистості (4 год.)

1. Історія вивчення ставлень-аттитюдів у світовій соціології.
 - 1.1. Початковий етап вивчення аттитюдів науковцями Чиказької школи.
 - 1.2. Змістовна характеристика ставлень польських переселенців до свого перебування та створення першої типології ставлень.
2. Визначення поняття ставлення в сучасній соціології.
3. Змістовні характеристики ставлень та їх здатність до змін.
4. Структурна різноманітність ставлень:
 - 4.1. Пізнавальні ставлення, фрейми.
 - 4.2. Ціннісні ставлення.
 - 4.3. Ставлення особистості до себе.
5. Диспозиційна теорія особистості М різноманітність ставлень:
 - 5.1. Пізнавальні ставлення, фрейми.
 - 5.2. Ціннісні ставлення.
6. Ставлення особистості. Рокіча – В. О. Ядова.
7. Ментальність особистості як взаємовплив соціальних структур та соціальних інститутів суспільства і поведінкових і світоглядних позицій особистості.
 - 7.1. Ставлення як потреби
 - 7.2. Ставлення як ціннісні диспозиції.
 - 7.3. Ставлення як намір і реальна поведінка
8. Концепція динамічних взаємин ментальних і соціальних компонентів ставлень у роботах Н. Розова.

Основні джерела підготовки до семінару:

1. Мейжис І. Ставлення // глава данного посібника.
2. Ядов В. А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности / В. А. Ядов // Социальная психология : хрестоматия. – Режим доступа : www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/belin/35.php.
3. Мейжис І. А., Почебут Л. Г. Социальная психология общественного развития / І. А. Мейжис, Л. Г. Почебут. – К., 2007. – Т. 1. – С. 266–299.
4. Розов Н. С. Колея и перевал: макросоциологические основания стратегий России в XXI веке / Н. С. Розов. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. – С. 86–102.

Тема 8. Цінності людства: вчора, сьогодні, завтра (2 год.)

Питання для обговорення 1 частини:

1. Поняття цінностей в соціології.
2. Методи вивчення цінностей.
 - 2.1. Методичні особливості шкали Мілтона Рокіча.
 - 2.2. Особливості шкали Шаломо Шварца.
3. Ціннісні орієнтири українців та їх поведінкові стратегії в дослідженнях Інституту соціології НАНУ.
 - 3.1. Патерналізм як гальмівний чинник модернізації України.
 - 3.2. Орієнтації України на ліберальні економічні цінності.
 - 3.3. Поведінкові стратегії українців в досягненні життєвого успіху.

Основні джерела підготовки до семінару:

1. Асп Э. Введение в социологию / Э. Асп. – СПб., 2000. – Гл. Ценности.
2. Мейжис І. А., Почебут Л. Г. Социальная психология общественного развития / І. А. Мейжис, Л. Г. Почебут. – К., 2007. – Т. 1. – Розділ 6. – С. 232–262.
3. Розов Н. С. Ценности в проблемном мире: философские основания и социальные приложения конструктивной социологии [Электронный ресурс] / Н. С. Розов. – Новосибирск : Изд-во НГУ, 1998. – С. 11–36 ; С. 52–78. – Режим доступа : www.nsu/filf/rozov/publ/val.
4. Поведінкові стратегії населення як чинник модернізації (досвід емпіричного дослідження) / За ред. О. Злобіної. – К. : Інститут соціології НАН України, 2012. – С. 5–20, 119–122.

Тема 9. Соціальна еволюція суспільства та соціальні уявлення особистості (2 год.)

Питання обговорення:

1. Зміна цінностей від традиційного до постіндустріального суспільства: еволюція суспільства та цінностей.
2. Європейська інтеграція України як зміни в соціальних уявленнях громадян.
3. Порівняльний аналіз цінностей українців в європейському дослідженні.
4. Розвиток морального судження і можливості вікових етапів розвитку особистості. Цінності моралі.
5. Проблема релятивізму цінностей у сучасному світі.

Основні джерела підготовки до семінару:

1. Мейжис І. А. Соціальні уявлення.
2. Мейжис І. А. Європейська інтеграція України : можливості, проблеми, рішення / І. А. Мейжис // Наукові праці МДГУ ім. П. Могили. – 2007. – Вип. 56, Т. 69. – С. 82–89.
3. Поведінкові стратегії населення як чинник модернізації (досвід емпіричного дослідження) / За ред. О. Злобіної. – К. : Інститут соціології НАН України, 2012 . – С. 123–150.
4. Сила Т. Особливості суб'єктних характеристик учасників професійної інтеракції в соціальній роботі / Т. Сила // Соціальна психологія. 2005. – № 3 (11). – С. 98–114.
5. Шангина Л. Народ золотой середины? Эскиз социально-психологического автопортрета / Л. Шалгина // Зеркало недели. – 2000, 4 марта, № 9.
6. Шангина Л. Два поколения под ковром / Л. Шангина // Зеркало недели. – 2003. – № 17 (442), 8–16 мая ; или <http://www.zerkalo-nedeli.com/ie/print/38478>.

1.4. Питання для самоконтролю знань

1. Виокремлення наукового напрямку «Соціологія особистості» в межах базової дисципліни.
2. Місце особистості в соціологічному знанні.
3. Об'єкт і предмет соціології особистості.
4. Поняття особистості, особи і людини в сучасній соціології П. Бурдьє.

5. Трансдисциплінарність теоретичних основ вивчення соціальної поведінки особистості.
6. Еволюція людини як соціальної істоти.
7. Культурно-антропологічний підхід у соціології особистості.
8. Соціологічні традиції вивчення особистості в сучасній науці.
9. Суспільства мисливців-збирачів і особистість.
10. Роль особистості в розвитку доби перших держав Єгипту.
11. Особистість у державах Сходу і полісах Греції.
12. Особистість доби середньовіччя. Розпад с/в і втрата моралі.
13. Новий час.
14. Індустріалізація в Англії.
15. Нове суспільство в США. Відновлення моралі
16. Інформаційне та модерне суспільство сучасності.
17. Кінець знайомого часу. Невизначеність майбутнього, але визначеність ролі особистості в епоху змін.
18. Діюча особистість у соціології М. Вебера.
19. Авторитарна особистість в теорії Е. Фромма.
20. Структурний підхід в теорії соціальної дії особистості Т. Парсонса.
21. Ірвінг. Гофман та драматургічний підхід в аналізі особистості. Фрейд-аналіз поведінки особистості.
22. Соціальний агент П'єра Бурдьє. Соціальний та культурний капітал особистості і габітус.
23. Типологія як наукова процедура. В. Томаса і Ф. Знанецького як пеша спроба соціологічної типології особистості.
24. Розвиток типологічних процедур в творчості Дж. Міда
25. Теорія базової особистості А. Кардінера, Г. Олпорта і Р. Лінтона.
26. Плідна і неплідна орієнтація індивіда в типології Е. Фромма.
27. Типологія соціальної поведінки особистості Роберта Мертона.
28. Соціальна нерівність і культура.
29. Поняття соціального статусу.
30. Соціальна роль.
31. Рольова поведінка особистості в теорії інтеракціонізму.
32. Трансактний аналіз Е. Берна та його застосування в соціології суспільних змін.
33. Соціальні взаємини людей як предмет досліджень у соціології.
34. Дюркгейм про «звільнюючу залежність» людини в первісних суспільствах.
35. Ускладнення соціальних і міжособистих взаємин на різних етапах соціального розвитку.
36. Конформізм сучасної особистості в теорії Р. Мертона.

37. Макро- і мікросоціологія: особливості взаємовпливу в соціології Р. Мертона.
38. Взаємодія як процес спілкування: соціальні правила, бесіди і розмова в дослідженнях І. Гофмана.
39. Невербальна комунікація. Обличчя, поза і мова в процесі взаємодії в дослідженнях І. Гофмана.
40. Г. Гарфінкель про вивчення основ повсякденних дій.
41. Початковий етап розвитку теорії ставлень у соціології: різновиди та здатність до змін.
42. Структура ставлень.
43. Розвиток поняття ставлень у сучасній соціологічній психології.
44. Різновиди ставлень:
45. Пізнавальні ставлення – фрейми.
46. Ціннісні ставлення – символи.
47. Ставлення особистості до себе як ідентичності.
48. Поведінкові ставлення і стратегії поведінки.
49. Диспозиційна теорія ставлень особистості М. Рокіча і В. Ядова та її використання в конкретних соціологічних дослідженнях.
50. Про поняття цінностей у соціальних науках.
51. Методи вивчення цінностей.
52. Змістовні характеристики шкали цінностей М. Рокіча.
53. Використання шкали Ш. Шварца в міжнародних дослідженнях.
54. Методика вивчення цінностей Інглхарта та її використання в Україні.
55. Європейське дослідження цінностей і участь Інституту соціології АН України в ньому з 2004 р.
56. Цінності українців і росіян у XXI ст.
57. Цінності моралі у пострадянських країнах.
58. Від колективних уявлень народів до соціальних уявлень сучасної особистості в дослідженнях школи С. Московічі.
59. Структура соціальних уявлень.
60. Формування соціальних уявлень.
61. Основні напрямки вивчення соціальних уявлень.
62. Вірування, переконання, ідеології.

1.5. Контрольна робота по курсу

Контрольна робота виконується протягом триместру поточного навчального року і надсилається на електронну адресу професора у визначенні строки.

Виконання контрольної роботи потребує вдумливого читання трьох творів:

1. Оруелл Дж. «1984» Роман / Дж. Оруелл. (будь-яке видання).
2. Миллс Ч. Р. Социологическое воображение / Ч. Р. Миллс ; пер с англ. О. А. Оберемко. – М. : Издательский дом NOTA BENE, 2004. – 264 с.
3. Левин К. Разрешение социальных конфликтов / К. Левин. – СПб. : Речь, 2000. – С. 47–65. (або електронний варіант книги).

Обсяг контр. роботи 10–12 сторінок тексту.

Мета контрольної роботи : усвідомлення *взаємозалежності поведінки особистості і соціального устрою суспільства*, а також розуміння факторів розподілу влади в суспільстві. Важливо, що саме Ч. Миллс приділяв увагу принципам *інтелектуальної діяльності соціолога при виконанні об'єктивних соціологічних досліджень*.

1 частина контрольної роботи. З книгою Ч. Миллса «Социологическое воображение» ознайомитись в повному обсязі. По двох главах твору Миллса, 7 і 8, задані додаткові питання, які потребують відповіді згідно з текстом книги.

2 частина передбачає *польові* спостереження студента за поведінкою наших сучасників і аналіз їх комунікативних дій – 2–3 стор. тексту.

Методичні вказівки до виконання роботи

Перед початком польового спостереження необхідно ознайомитись із романом Дж. Оруелла «1984» і творами К. Левіна про авторитарний і демократичний стиль керівництва. На основі аналізу цих творів студент самостійно виокремлює одиниці спостереження, за якими можна відстежити *характер взаємин людей у сучасному українському суспільстві*: в процесах трудової діяльності (взаємини керівників і підлеглих), навчання і виховання (вчителі і учні, батьки і діти). Наскільки присутні ознаки авторитаризму в особистих взаєминах людей у побуті. Опишіть 3 приклади ситуацій по своїх спостереженнях, в яких присутні признаки авторитаризму.

Роман Оруелла – фантастичний, але протягом ХХ ст. в декількох європейських країнах, у тому числі і в Україні за радянських часів, панували авторитарні режими, які суттєво впливали на характер взаємин людей. Такий характер взаємин частково зберігається і досі. Розуміння *відмінностей авторитарного і демократичного стилю поведінки* в процесі управління більш повно дають твори К. Левіна.

І частина к/р: питання до твору Ч. Міллса «Соціологічна уява»

Розділ 7. Людська багатоманітність

1. Як розуміє і описує людську багатоманітність автор? Перерахуйте деякі ознаки, які він застосовує, щоб описати це явище людської багатоманітності в термінах сучасної соціології (не більше 12 термінів).

2. «Для досягнення упорядоченого розуміння людей і обществ необходим целый комплекс критериев, которые были бы достаточно простыми, чтобы понимание вообще было возможным, и достаточно разносторонними, чтобы охватить всю сферу человеческого многообразия».

У чому полягає завдання соціолога? Яким чином пропонує автор вирішити кардинальні проблеми суспільних наук? Перелічіть деякі з них, що здаються вам важливими?

3. Як розуміє автор термін «соціальна структура»? Укажіть, за якими ознаками можна визначити ознаки соціальної структури?

4. Які ознаки національної держави визначає Міллс? Як він пояснює причини звуженого підходу до аналізу суспільства? Чому його книга спрямована проти звуження проблем аналізу? Наприклад, чим можна пояснити зосередженість кафедри соціології ЧНУ ім. Петра Могили на соціальних проблемах Південного регіону України?

5. (3 підрозділ) Чому ні особливості методів, ні межі об'єкту дослідження не відокремлюють антропологію від соціології і соціологію особистості? Як Ви це розумієте?

6. Що означає і включає в себе, на думку автора, процес створення класичної теорії в соціології?

7. Чому, на думку автора, в суспільних науках дослідники повинні вивчати рівень зацікавленості учасників економічного процесу в установленні правил ведення бізнесу, знати про офіційні і міжособисті взаємини банкірів і чиновників, а не тільки про безособові економічні механізми. Це стосується українського бізнесу і діяльності Уряду?

8. Чим, на думку автора, культурна антропологія не відрізняється від соціологічних досліджень? Чому сучасній науці притаманна тенденція працювати не в межах однієї дисципліни, а «перетинати кордони» і «розмивати межі»?

9. 4 підрозділ є пристрасним маніфестом стосовно інтеграції різних дисциплін для розуміння соціальних процесів. Наведіть 2–3 висловлювання з цього приводу. Як Ви вважаєте, які б дисципліни треба було б розширити для більш ефективного вивчення соціології у нашому виші? Ваші пропозиції будуть враховані в роботі кафедри.

Розділ 8. Про користь історії

1. Проблеми сучасності не можуть бути навіть адекватно сформульовані, якщо на практиці не буде здійснюватись ідея про те, що історія є стрижнем суспільствознавства. Які проблеми історії України, на Вашу думку, потребують більшої уваги для розуміння сучасності?

2. Як Ви розумієте думку автора стосовно того, що ніяка суспільна наука не може існувати за межами історії. Що означає вислів Пола Суїзі стосовно того, що соціологія намагається записувати «сучасність як історію»?

3. Чому соціологам потрібна не просто психологія, а соціально і історично обумовлена психологія людини?

4. Які особливості історичної науки помічає автор? Яким чином викладається історія для соціологів у нашому навчальному закладі? Чи потребує вона, на Вашу думку, додаткових соціологічних узагальнень про ті історичні процеси, які вивчаються у курсах Всесвітньої історії і Історії України? Якщо певні історичні події, про які Вам сповістили у виші, справили на Вас враження, вкажіть про них, будь ласка.

5. Як Ви розумієте наступну думку автора: «некоторые из них [историков] мечтают не столько о методе, сколько об эпистемологии, – что может привести к довольно странному уходу от исторической реальности»?

6. Автор згадує роман Джорджа Оруелла «1984», що був написаний у 1948 р. Прочитайте роман під соціологічним кутом зору. Чим він налякав не тільки істориків і соціологів, але людство в цілому?

7. У чому бачить автор завдання історичної науки? Чи є актуальними для сучасних українських істориків нові завдання? Чи можливо їх виконати без соціологічної науки?

8. Як Ви вважаєте, чи є достатніми обсяг історії і психології, про значущість яких пише Міллс, у Вашій професійній підготовці? Що, на Вашу думку, можна скоротити, а що додати?

9. Автор згадує висловлення Морріса Гінзберга стосовно соціальної однорідності і формулює думку стосовно особливостей вивчення сучасного суспільства в соціології. «...если то, что мы изучаем, «демонстрирует существенные индивидуальные вариации внутри одного общества или в один исторический период, то установление реальных связей возможно, без выхода за пределы данного общества или периода». Що пропонує і проти чого застерігає соціологів Міллс?

10. Які думки висловлює автор стосовно політичної психології виборців і ідеї стосовно їхньої політичної індіферентності? Як Ви вважаєте, чи необхідні додаткові дослідження психології виборця в Південному регіоні України?

11. Чому «політична індиферентність», що була притаманна селянину доіндустріальної доби, і індиферентність сучасної людини має неоднаковий сенс, у чому полягає різниця?

12. Автор стверджує, що соціальні зміни ми починаємо помічати тільки тоді, коли розширюємо коло нашого погляду і включаємо значний історичний проміжок часу... Тому зрозуміти, як фактори макrorівня впливають на обмежені сфери діяльності людей і взаємини із більш великими структурами, можна за допомогою історичних матеріалів. Так, в СРСР великою перешкодою в діяльності людей був бюрократичний апарат, про який Ви можете дізнатися у своїх батьків. По всіх життєвих справах необхідно було надавати різноманітні «справки»: від свідчень про особистість до «справок» про доходи, прописку, наявність нерухомого майна, займаної посади і т. і. Чи стикаєтесь Ви у своєму житті з бюрократичними перешкодами в сучасній Україні? Що Ви знаєте про принцип «одного вікна», який організував у Грузії Саакашвілі?

13. Як ви розумієте висловлювання автора стосовно визначення «простору взаємодії», які Карл Мангейм назвав «*principia media*» і які хочуть описати соціологи, які вивчають соціальну структуру. Для відповіді на це питання слід скористатись матеріалами щорічного міжнародного форуму «YES», що проходив у Києві 5–17 вересня 2016 р. (Журнал «Новое время». 2016, № 34, С. 14–21).

14. Як Ви розумієте наступне висловлювання соціолога: «Исторические изменения касаются социальных структур общества и отношений между образующими их компонентами. Подобно тому, как существует разнообразие социальных структур, существует разнообразие принципов исторических изменений»?

15. Міллс пише: «Нельзя понять политическую экономию слабо-развитых, коммунистических и капиталистических стран, рассматривая только их современное состояние, с помощью простых вневременных сравнений. Нужно расширить временные границы анализа. Чтобы понять и объяснить сегодняшнее состояние сравниваемых фактов, нужно знать исторические фазы и причины различий в скорости и направлении развития стран, а также причины препятствующие их развитию. Нужно знать, например, почему основанные в шестнадцатом и семнадцатом веках европейцами колонии в Северной Америке и Австралии стали со временем промышленно развитыми капиталистическими странами, а бывшие колонии в Индии, Латинской Америке и Африке остаются бедными, аграрными и отсталыми странами вплоть до конца двадцатого века».

Як Ви вважаєте, які історичні події в історії України і досі впливають на її розвиток? Назвіть 2–3 історичні факти впливу історичних подій на сучасну Україну?

16. Як можна зрозуміти наступне висловлювання Міллса: «Для того чтобы понять динамику изменений в современной социальной структуре, мы должны попытаться выделить долгосрочные тенденции развития и в их терминах ответить на вопрос: каков механизм тенденций, вызывающих изменения в социальной структуре общества?»

17. Як бачить Міллс намагання соціологів зрозуміти сучасну дійсність в цілому і відповісти на питання: «Куди ми йдемо?» Чи існують в сучасній Україні контр-тренди змін? Які б Ви могли назвати?

18. Як, на думку Міллса, на стан США вплинула відсутність доби феодалізму на їхній території? Чи впливають уявлення доби феодалізму на взаємини людей і події в сучасній Україні, на Вашу думку?

19. На основі розвитку психоаналізу і соціальної психології Міллс робить спробу коротко означити психологічні проблеми соціології. Спробуйте їх узагальнити через простий перелік.

20. Як Ви розумієте вислів Міллса: «Біографію і характер індивіда не можна цілком пояснити умовами його життя і тим більше впливом соціального оточення в минулому». Що ще необхідно брати до уваги, на думку соціолога?

Польові спостереження студент може проводити як у місті навчання, так і за місцем свого проживання, або проживання батьків.

1.6. Теми есе за літературними творами XIX–XX ст. на тему: «Особистість у складних умовах соціальних процесів і змін у суспільстві»

Завданням есе є більш чітке усвідомлення студентами тих складних соціальних процесів, які супроводжували процес модернізації суспільства під час становлення капіталізму в країнах Західної Європи, США, а також із деяким запізненням в Україні, що було спричинено феодальним кріпацтвом за часів її перебування у складі Росії з кінця XVIII і до середини XIX ст.

В умовах відсутності наукового соціологічного знання саме літературні твори критичного реалізму намагались змалювати складні *типові соціальні ситуації та типові риси особистості* перехідної доби різних суспільств, а тому і варті уваги соціолога. Коли соціологія

робила тільки перші кроки в науковому поясненні соціального світу, кращі письменники того часу намагались усвідомити і описати особливості соціальних процесів раннього капіталізму, проробляли тему впливу складних соціальних процесів на формування особистості. Так з'явилися видатні твори художньої літератури в межах напрямку, що отримав назву «критичний реалізм».

Завдання студента полягає не тільки в знайомстві із можливо вже відомими творами, а в їх уважному і критичному читанні з метою аналізу тих соціальних процесів, що були притаманні першій добі розвитку капіталізму в Європі, включно з Україною і Росією, які суттєво відставали в своєму соціальному розвитку від країн Західної Європи і Північної Америки.

Крім наведеного приблизного списку джерел художньої літератури, студенти можуть запропонувати свій варіант, попередньо узгодивши назву твору та його тему із професором.

Створені есе зараховуються в якості контрольної роботи з курсу. Максимальна кількість балів – 15 б.

	Теми есе / реферати	Автор	Назва літературного твору	Прізвище студента
1.	Пошук молодою особистістю свого місця в пост-наполеонівській Франції	Стендаль	«Червоне і чорне»	
2.	Складність «шляху до гори» для жінок XIX ст.	Дж. Теккерей	«Ярмарок марнославства»	
3.	Первинне накопичення багатства як життєва драма особистості.	О. Бальзак	«Євгенія Гранде»	
4.	Драматизм життєвого шляху людини доби Реставрації у Франції. Люсьєн де Рюампре	О. Бальзак	«Блиск і злидні куртизанок»	
5.	Крах сподівань молодої людини епохи Реставрації у Франції	Стендаль	«Червоне і чорне»	
6.	Становище дітей у ранньому капіталістичному суспільстві	Ч. Діккенс	«Олівер Твіст»	
7.	Будівництво фінансових пірамід і шахрайство у банківській сфері XIX ст.	Е. Золя	«Гроші»	
8.	Сподівання і поразки пролетарів XIX ст.	Е. Золя	«Жерміналь»	

І. А. Мейжис

9.	Особистість в журналістиці Франції доби капіталізму	Гі де Мопассан	«Милий друг»	
10.	Пролетарський страйк в Англії у 20-ті р. XX ст.: поразки і здобутки класових позицій аристократії і буржуазії.	Дж. Голсуорсі	«Сага о Форсайтах» Т. 3–4	
11.	Доля особистості початкового етапу розвитку капіталізму в Україні	І. Нечуй-Левицький	«Микола Джеря»	
12.	Доля жінок початкового етапу розвитку капіталізму в Україні	П. Мирний	«Повія»	
13.	Особистість початкового етапу розвитку капіталізму в Росії	М. Горький	«Справа Артамонових»	
14.	Особливості становлення людських відносин і моральні принципи взаємин доби капіталізму в Росії у др. пол. XIX ст.	Л. Толстой	«Воскресеньє»	
15.	Діючі особистості епохи зростання капіталізму в Германії	Т. Манн	«Буденброки»	
16.	Зародження фашистської ідеології на тлі суспільних розчарувань інтелектуальної еліти Германії.	Генріх Манн	«Успіх»	
17.	Успішність особистості в Америці кінця XIX ст.	Т. Драйзер	«Фінансист»	
18.	Моральний вибір і доля жінки доби капіталізму	Т. Драйзер	«Сестра Керрі»	
19.	Моральні дилеми молодій людині доби капіталізму	Т. Драйзер	«Американська трагедія»	
20.	Проблеми зростання молодій людині в умовах соціальних змін в суспільстві.	Дж. Селінджер	«Над прірвою у житті / Ловець у житті»	
21.	Людяність особистості в трагічних обставинах війни	Дорр Ентоні	«Увесь небачений нам світ»	

2. СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аристотель Политика / Пер. С. А. Жебелева // Сочинения в 4-х томах. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4.
2. Асп Э. К. Введение в социологию / Э. К. Асп ; пер. с фин. М. Алто, П. Сари ; под общ. ред. А. О. Боронова. – СПб. : Алетейя, 1998. – 250 с.
3. Бауман З. Текущая современность / З. Бауман ; пер. с англ. – СПб. : Питер, 2008. – 240 с.
4. Блумер Г. Общество как символическая интеракция / Г. Блумер // Современная зарубежная социальная психология. Тексты. – М., 1984. – С. 173–179.
5. Бурдые П. Рынок символической продукции / П. Бурдые // Вопросы социологии. – 1993. – № 1–2. – С. 49–62.
6. Бурдые П. Социология социального пространства / П. Бурдые; пер. с фр. ; общ. ред. и послесл. Н. А. Шматко. – М. : Институт экспериментальной социологии; СПб. : Алетейя, 2005. – В 2-х т.
7. Васильчук Ю. Социальное развитие человека в XX веке / Ю. Васильчук // Общественные науки и современность. – 2005. – № 1. – С. 67–78.
8. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / М. Вебер – К., Основи, 1994.
9. Вебер М. Избранное. Образ общества / М. Вебер ; пер. с нем. – М. : Юрист, 1994. – 704 с. – (Лики культуры). 1993. – № 1–2.
10. Гарфинкель Г. Исследования по этнометодологии / Г. Гарфинкель – СПб. : Питер, 2007. – 335 с.
11. Гартман Н. К основоположению онтологии / Н. Гартман. – СПб. : Наука, 2003. – 640 с.
12. Гидденс Е. Социология / Е. Гидденс. – М. : Академ-Пресс, 2004. – С. 54–74.
13. Гидденс Е. Элементы теории структуриации / Е. Гидденс // Современная социальная теория : учеб. пособие. – Новосибирск : Изд-во Новосибир. ун-та, – 1995. – С. 40–80.
14. Головаха Е., Панина Н. Социальное безумие : история, теория и современная практика / Е. Головаха, Н. Панина. – К. : Абрис, 1994. – 168 с.
15. Головаха Є. Суспільство, що трансформується: досвід соціологічного моніторингу в Україні / Є. Головаха. – Фонд «Демократичні ініціативи», 1997. – 154 с.

16. Головаха Е. Научная школа Юрия Левады о социокультурных изменениях в постсоветском обществе / Е. Головаха // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 4.
17. Гофман И. Анализ фреймов. Эссе об организации повседневного опыта / И. Гофман – М. : Ин-т социологии РАН. Ин-т Фонда «Общественное мнение», 2004. – 752 с.
18. Деконши Ж. П. Верования, убеждения и идеологии. Системы представлений, обработка информации, когнитивные механизмы / Ж. П. Деконши ; под ред. С. Московичи // Социальная психология – СПб., 2007. – С. 342–371.
19. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм ; пер. с фр., составление, послесловие и примечание А. Б. Гофмана. – М. : Канон, 1995. – 352 с. (История социологии в памятниках).
20. Дюркгейм Э. Социология и социальные науки. / Э. Дюркгейм // Философская и социологическая мысль, 1992. – № 5. – С. 113–126.
21. Дюркгейм Э. Ценностные и реальные суждения / Э. Дюркгейм // Социологические исследования. – 1991. – № 2. – С. 106–114.
22. Зиммель Г. Эссе по проблеме: Как возможно общество / Г. Зиммель // Вопросы социологии. – М., 1993. – № 3. – С. 16–26.
23. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Р. Инглхарт // Политические исследования. – 1997. – № 4.
24. Кессиди Ф. Глобализация и культурная идентичность / Ф. Кессиди // Вопросы философии. – 2003. – № 1.
25. Кисельов О. С. Національна та релігійна толерантність київських студентів. Матеріали соц. дослід. / О. С. Кисельов, Г. О. Кисла, Г. В. Середа. – К., Ансар Фаундейшн, 2006.
26. Кистьяковский Б. А. Общество и индивид / Б. А. Кистьяковский // Социологическое исследование. – 1996. – № 2. – С. 103–115.
27. Коллинз Р. Социологическая проникаемость : введение в неочевидную социологию / Р. Коллинз – М., 2004. – С. 400–460.
28. Кон И. С. Социология личности. / И. С. Кон – М. : Политиздат, 1967. – 383 с.
29. Кон И. С. В поисках себя : личность и ее самосознание / И. С. Кон. – М., 1984.
30. Кон Мелвін Соціальна структура і особистість : власне соціологічний підхід до соціальної психології / М. Кон // Соціальні структури і особистість. – К., 2007. – С. 235–240.
31. Коулмен Дж. Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулмен // Общественные науки и современность. – 2001. – № 3. – С. 122–139.

32. Латур Б. Социология одной двери [Электронный ресурс] / Б. Латур ; пер. з англ. – Режим доступа : https://vk.com/doc8435607_307407806?hash.
33. Левин К. Разрешение социальных конфликтов / К. Левин ; пер. с англ. – СПб. : Речь, 2000. – С. 106–195.
34. Лефевр В. Алгебра совести / В. Лефевр. – М. : «Когито-Центр», 2003. – 426 с.
35. Лефевр В. От репрезентации рациональности к репрезентации свободы воли / В. Лефевр // Психологический журнал. – 1994. – № 15.
36. Магун В., Руднев М. Г. Альтернативные структуры ценностных переменных Ш. Шварца в Европе / В. Магун, М. Г. Руднев ; отв. ред.: Е. Г. Ясин // XV апрельская международная научная конференция по проблемам развития экономики и общества: в 4–х книгах. – Кн. 4. – М. : Издательский дом НИУ ВШЭ, 2015. – С. 488–499.
37. Мацумото Д. Психология культуры / Д. Мацумото. – СПб. : Питер, 2003. – 462 с.
38. Мейжис І. А. Індивідуалізм чи колективізм? / І. А. Мейжис // Соціальна психологія. – 2006. – № 6 ; 2007 – № 1.
39. Мейжис І. А., Почебут Л. Г. Социальная психология общественного развития / І. А. Мейжис, Л. Г. Почебут. – К. : Миллениум, 2007. – Т. 1–2.
40. Мертон Р. К. Социальная структура и аномия / Р. К. Мертон // Социологическое исследование. – 1992. – № 3. – С. 104–114 ; № 4. – С. 91–96.
41. Мертон Р. Явные и латентные функции / Р. Мертон ; под ред. В. И. Добренкова // Американская социологическая мысль. – М., 1996. – С. 379–448.
42. Мертон Р. К. Эффект Матфея в науке, II : Накопление преимуществ и символизм интеллектуальной собственности / Р. К. Мертон // Альманах ТЕЗИС. Мир Человека. – 1993. – № 3. – С. 256–276.
43. Миллс М. Социологическое воображение / М. Миллс ; пер с англ. О. А. Оберемко. – М. : Издательский дом NOTA VENE, 2004. – 264 с.
44. Московичи С. Машина, творящая богов / С. Московичи. – М., 1998. – 559 с.
45. Монсон П. Современная западная социология: теории, традиции, перспективы / П. С. Монсон – М. : Изд-во «Нотабене», 1992. – 236 с.
46. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс ; пер. с англ. Л. А. Седова, А. Д. Ковалёва. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
47. Патнем Р. Провцветающая комьюнити, социальный капитал и общественная жизнь / Р. Патнем // Мировая экономика и международные отношения. – 1995. – № 4.

48. Патнем Р. Чтобы демократия сработала / Р. Патнем. – М. : Издательство «Ад Маргинем Пресс», 1996. – 443 с.
49. Поведінкові стратегії населення як чинник модернізації (досвід емпіричного дослідження) / За ред. О. Злобіної. – К. : Інститут соціології НАН України, 2012.
50. Розов С. Н. Колея и перевал: макросоциологические основания стратегий России в XXI веке / С. Н. Разов – М. : Российская политическая энциклопедия, 2011. – 735 с.
51. Смелзер Н. Социология / Н. Смелзер. – М. : Политиздат, 1994. – С. 95–120 ; 124–129.
52. Соловьев Э. Прошлое толкует нас / Э. Соловьев. – М. : Политиздат, 1991 – 432 с. – Раздел «Время и дело Мартина Лютера» – С. 54–126; разд. «Феномен Локка» – С. 146–166.
53. Соціальні структури і особистість. Дослідження Мелвіна Л. Кона і його співпрацівників / Пер з англ. за наук. ред. В. Є. Хмелька ; Київ : Міжнар. ін-т соціології. – К. : Видавничий дім КМА, 2007. – 559 с.
54. Токвиль Алексис де Демократия в Америке [Электронный ресурс] / Алексис де Теквиль – М. : Прогресс, 1996. – С. 66–77. – Режим доступа : www.krotov.info/lib_sec/19_t/tok/vil_001.htm - 90k. 54.
55. Трафимчик Ж. И. Социология личности : учеб-метод. пособие / Ж. И. Трафимчук. – Гомель : ГомГМУ, 2013. – 60 с.
56. 55. Фромм Э. Бегство от свободы. Человек для себя [Электронный ресурс] / Э. Фромм. – Режим доступа : http://sophia.nau.edu.ua/library/text/from_sv.html.
57. Эрих Фромм и гуманистическая психология. О свободе [Электронный ресурс] / Э. Фромм – Режим доступа : <http://www.fromm.psy4.ru/freedom.htm>.
58. Флорида Р. Креативный класс. Люди, которые меняют будущее / Р. Флорида. – М. : Изд. дом «Классика – ХХ!», 2007. – 421 с.
59. Флорида Р. Большая перезагрузка. Как кризис изменит наш образ жизни и рынок труда / Р. Флорида – М. : Изд. дом «Классика ХХІ», 2012. – 240 с.
60. Хмелько В. Социальная основа расхождения электоральных предпочтений двух частей Украины на выборах 2004–2007 годов / В. Хмелько // Социология вчера, сегодня, завтра. Новые ракурсы. – СПб. : Эйдос, 2011. – С. 398–409.
61. Хмелько В., Паниотто В. Динаміка ставлення населення до незалежності України та фактори, що її визначають / В. Хмелько, В. Паниотто ; ред. І. Бураковський. – Десять років соціально-економічних перетворень в Україні: спроба неупередженої оцінки. – К. : «К.І.С.», 2002. – С. 23–28.

62. Шангина Л. Два покоління под ковром / Л. Шангина // Зеркало недели. – 2003. – № 17 (442). – 8–16 мая; или <http://www.zerkalonedeli.com/ie/print/38478>.
63. Шульга Н. А. Дрейф на обочину. Двадцять лет общественных изменений в Украине / Н. А. Шульга – К. : ООО «Друкарня «Бізнесполіграф», 2011. – 448 с.
64. Шютц А. Структура повседневного мышления / А. Шютц // Социологическое исследование, 1988. – № 2. – С. 129–137.
65. Що таке соціальний капітал? Київська лекція Френсіса Фукуями // День. – 2006. – 17 жовт. – № 177. – С. 4.
66. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. / Н. М. Яковенко – К. : Основи, 2000. – 472 с.
67. Ядов В. А. Стратегия социологического исследования: описание, объяснение, понимание социальной реальности : учебник для вузов / В. А. Ядов ; соавт. В. В. Семенова. – М. : Добросвет, 2000. – 596 с.
68. Ядов В. А. Размышления о предмете социология./ В. А. Ядов // Социологические исследования, 1990. – № 2. – С. 5–15.
69. Ядов В. А. Россия как трансформирующееся общество: резюме многолетней дискуссии социологов [Электронный ресурс] / В. А. Ядов. – Режим доступа : http://sociology.extrim.ru/yadov_transf.htm.

Інформаційні ресурси:

Українські спеціальні журнали

1. Соціологія. Теорія, методи, маркетинг. Науково-теоретичний журнал. – К., Інститут соціології НАНУ. Заснований у 1997 р.
2. Український соціологічний журнал. Наукове та інформаційне видання Соціологічної асоціації України. – Харків. Заснований у 2008 р.
3. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. Вісник Харківського державного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія «Соціологія» Видається з 1983 р.
4. Український соціум. Український науковий журнал. Фахове видання з соціологічних наук. – К., Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка. Видається з квітня 2002 року.
5. Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. Видається з 2007 р.

3. СЛОВНИК ДИСЦИПЛІНИ

Аттитюд	Attitude	Аттитюд/установка
Взаємозв'язок	Interrelation	Взаимосвязь
Вартість	Cost	Стоимость
Відкритість	Openness	Открытость
Відповідальність	Responsibility	Ответственность
Вплив	Influence	Влияние
Габітус	Habitus	Габитус
Глобалізація	Globalization	Глобализация
Громадська діяльність	Public activity	Общественная деятельность
Громадянське суспільство	Civil society	Гражданское общество
Гуманізм	Humanism	Гуманизм
Демократія	Democracy	Демократия
Девіантна поведінка	Deviant behavior	Девиантное поведение
Довіра	Confidence, trust	Доверие
Держава	State	Государство
Доброчесність	Respect, honesty	Добросовестность
Дотримання правил	Follow the rules	Соблюдение правил
Етика	Ethics	Этика
Ефективність	Effectiveness	Эффективность
Ідеологія	Ideology	Идеология
Ідентичність	Identity	Идентичность
Індустріальне суспільство	Industrial society	Индустриальное общество
Індивід	Individual, Personality	Индивид
Інтереси	Interests	Интересы
Інтереси особистості	The interests of the individual	Интересы личности
Інформаційне суспільство	Informational society	Информационное общество
Інтегративні процеси	Processes integration	Процессы интеграции
Компетентність	Competence	Компетентность
Капіталістичне суспільство	Capitalist society	Капиталистическое общество
Конфлікт інтересів	Conflict of interest	Конфликт интересов

Соціологія особистості

Креативне суспільство	Creative society	Креативное общество
Людина	Human	Человек
Людський капітал	Human capital	Человеческий капитал
Мораль	Moral	Мораль
Моральність особи	Morality person	Моральность личности
Модернізація	Modernisation	Модернизация
Норми і правила поведінки	Norms and rules of behavior	Нормы и правила поведения
Особа	Person, Individual	Личность
Особистість	Personality, Selfhood, Self, Individual	Личность
Особисті якості людини	Personal qualities of the person	Личностные качества человека
Патерналізм	Paternalism	Патернализм
Персональна відповідальність	Personal responsibility	Персональная ответственность
Поведінка	Behavior	Поведение
Поводження	Conduct	Поведение
Поведінкові стратегії особистості	Behavioral strategies personality	Поведенческие стратегии личности
Порядність	honesty	Порядочность
Постіндустріальне суспільство	Post-industrial society	Постиндустриальное общество
Правове суспільство	The legal society	Правовое общество
Правові норми	Legal norms	Правовые нормы
Правосвідомість особистості	individual justice	Правосознание личности
Пріоритет прав і свобод	Priority of rights and freedoms	Приоритет прав и свобод
Професійна відповідальність соціолога	Professional Responsibility of the sociologist	Профессиональная ответственность социолога
Рабовласницьке суспільство	Slave society	Рабовладельческое общество
Рівність прав	Equality of rights	Равенство прав
Символічний капітал	Symbolic capital	Символический капитал
Солидарність	Solidarity	Солидарность

I. А. Мейжис

Соціальна роль	Social role	Социальная роль
Соціальна теорія	Social theory	Социальная теория
Соціальна філософія	Social Philosophy	Социальная философия
Соціальні уявлення	Socio representation/ idea	Социальные представления
Соціальний агент	Socio agent	Социальный агент
Соціальний капітал	Socio capital	Социальный капитал
Соціальний ритуал	Socio ritual	Социальный ритуал
Соціальний статус	Social status	Социальный статус
Соціальна структура	Social structure	Социальная структура
Символи	Symbols	Символы
Справедливість	Fairness	Справедливость
Справедливість розподілу ресурсів	Fairness allocation of resources	Справедливость распределения ресурсов
Спільнота	Community	Сообщество
Ставлення	Attitude	Социальная установка
Суспільний договір	Public contract	Общественный договор
Суспільство	Society	Общество
Суспільство знань	The knowledge society	Общество знаний
Сучасність	Modernity	Современность
Теорія	Theory	Теория
Толерантність	Tolerance	Толерантность
Феодальне суспільство	Feudal Society	Феодальное общество
Фрейм	Frame	Фрейм
Фрустрація	Frustration	Фрустрация
Функціональна раціональність	Functional rationality	Функциональная рациональность
Цінності	Values	Ценности
Чесність	Honesty	Честность

ЧАСТИНА 2

ТЕКСТИ ЛЕКЦІЙ АВТОРА ПОСІБНИКА З ОКРЕМИХ ТЕМ НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ

ЛЕКЦІЯ 1. ЛЮДИНА ЯК ПРИРОДНА, СОЦІАЛЬНА ТА ДУХОВНА ІСТОТА

1. Соціальний розвиток особистості в часі і просторі

Поняття «особистість» має достатньо довгу історію, яку має сенс розглянути для розуміння того, яким чином склався зміст цієї соціологічної категорії в сучасному суспільстві, де люди стали юридичними особами, що несуть відповідальність за свої вчинки, життя та долю. Фактично поняття «особистість» було вироблено для розуміння соціальної природи людини і розгляду її як члена того чи іншого суспільства, яка розкривається через свою діяльність і взаємини з іншими. Історичний шлях людської особистості розпочався давно, а тому має сенс його розглянути, щоб окреслити ті *«узагальнені пояснюючі принципи, що організовані в моделі глибинних процесів, які народжують соціальний світ»*. Саме це і є завданням соціологічної науки на думку американського соціолога Рендалла Коллінза [1, с. 71].

Особистість у первісних суспільствах.

Розвиток людських спільнот розпочався в Екваторіальній Африці від 70 до 400 тис. років тому по різних джерелах. Невеликі групи первісних людей спочатку пересувались просторами Африки, а згодом почали розселятись по інших континентах. Так, сучасні антропологи вважають, що Європа була заселена людьми виду *Homo sapiens* тільки 35–70 тис. років тому. Групи, що вели бродячий спосіб життя, відчували себе *єдиним цілим*, а виокремлення особистостей гіпотетично відбувалось не часто і носило спонтанний характер. Потрібен був випадок, коли б первісна людина могла продемонструвати своїй групі здатність діяти самостійно і приймати оптимальне для племені рішення. Це траплялось скоріше в умовах небезпеки: напад хижаків, повені, бурі, інші стихійні лиха, коли сама ситуація вимагала активних, швидких і рішучих дій, або навпаки – обережних і виважених рішень, на які були здатні тільки окремі особистості.

У тваринних зграях або стадах, на відміну від людських спільнот, лідерську функцію виконує альфа-самець. Але і людському лідеру потрібно продемонструвати особисту розумову і емоційно-вольову здатність до прийняття оптимального рішення в умовах загрози існуванню групи. Таке рішення міг запропонувати вожак племені, найбільш досвідчений, рішучий, сильний тілом і духом. Не виключено, що він міг приймати рішення, узгоджуючи його з іншими членами племені, які мали більш значний досвід і авторитет у спільноті. Так чи інакше, але саме *складні ситуації існування* первісних людей вимагали лідерів, які б своїми діями і рішеннями могли забезпечити подальше існування та безпеку свого роду. Якщо таких людей не було, первісні групи були приречені на загибель або на поглинання їх іншими спільнотами. Ці самі принципи діють і сьогодні, коли перевірка здатності лідера на прийняття виваженого рішення відбувається у складних соціальних ситуаціях.

З самого початку існування людей, що вели примітивний спосіб життя, в групах поступово виокремлювалися постаті, які виконували важливі соціальні ролі: це були вожаки-очільники спільноти з різним лідерським та інноваційним потенціалом, знахарі або знахарки, які водночас були і служителями перших культів. Але слід зазначити, що сам спосіб життя первісних спільнот принципово не передбачав формування особистості. Навпаки, всі члени первісних груп відчували і розглядали себе невід'ємною частиною цілісного організму, такими, наприклад, як рука, нога або інша частина тіла, яким і були спільноти. Між іншим слово голова – назва найважливішого розумового органу людини в українській мові, співпадає етимологічно і є синонімом слова керівник, той, що веде збори, засідання, тобто авторитетна особа, очільник. Це сталося завдяки тому, що вождями найчастіше ставали не просто найбільш вправні мисливці, або воїни, які захищали спільноту від груп-суперників у боротьбі за ресурси, але і найбільш розумні індивіди. Вони і були першими особами, якості яких виділяли їх із середовища племені і давали можливість групам бути більш або менш успішними залежно від їх розумових та вольових якостей.

1.1. Особистість в перших державах Сходу

Про увагу до людської особистості свідчить звичай зберігати пам'ять про предка. Цей звичай з'явився на Близькому Сході близько 10 тис. років тому в одному з перших міст світу Єрихоні. Археологи відкрили, що жителі міста зберігали череп померлого, обмазували його гіпсом і вставляли на місце очей раковинки перед тим як повісити на стіні помешкання. У зміненому вигляді, але за змістом такий самий звичай зберігся до наших часів: люди розміщують портрети своїх вже

померлих батьків, дідусів та бабусь на стінах сучасних помешкань. Це означає, що і сучасна людина намагається зберегти пам'ять про своїх предків і донести їхні образи до нащадків. Ця традиція збереження пам'яті про прашурів дає сучасній людині відчуття безперервності роду і можливість відчути себе *особистістю*, яка має попередників.

Людська пам'ять донесла до нас імена великих особистостей, від легендарних героїв Троянської війни, філософа Конфуція та індійського принца Будди (IV–V ст. до н. е.) до політичних діячів Афін, стародавнього Риму і перших Київських князів-вікінгів. Усе це були особистості, що залишили пам'ять про свої вчинки, життєві та творчі здобутки, які суттєво вплинули на розвиток людських суспільств.

У перших державах Центральної Азії, Близького Сходу та Єгипту помітними особистостями були перш за все правителі. Їхні військові перемоги, влада і можливість управляти величезною кількістю людей трималась не тільки на їхніх особистих якостях, але й на розумі і винаходах талановитих особистостей оточення. У великих рабовласницьких державах вперше виокремилась соціальна верства, основним завданням якої було підтримання культів та наукова діяльність. Нажаль, нам невідомі конкретні імена тих асирійських астрологів, гороскопами яких ми досі користуємось, ми не знаємо індійця, що створив перші цифри, рахунок яких відповідає кількості кутів у них, невідомі також імена творців стародавніх епосів (за виключенням Гомера) і архітекторів єгипетських пірамід. Але немає сумніву в тому, що все це створили непересічні і видатні особистості.

1.2. Особистість в європейських державах античності

Увага до особистості вперше з'явилась у давньому Єгипті, але більш повно у містах-держав Греції і Риму. До нас дійшли імена не тільки володарів і військових, але і біографії видатних громадян, якими були легендарний Гомер, математик Архімед, драматурги Есхіл, Софокл і Еврипід. Історія донесла до нас імена архітекторів Каллікрата та Іктина – будівників Парфенону в Афінах (V ст. до н. е.), скульпторів Праксителя і Фідія, філософів Сократа, Платона і Аристотеля, Цицерона і Сенеки, істориків Светонія, Тацита і Плутарха, жінки-математика Гіпатії з Александрії, а також багатьох інших видатних діячів старого світу.

Поняття *особистості* поступово складалось у всіх народів Середземномор'я. Латиною воно звучало як «персона» (person). Спочатку в Греції, а пізніше в стародавньому Римі закладалися підвалини того ставлення до особистості, яке пізніше стало панівним у Європі. Справа в тому, що в Греції і Римі існувала демократична традиція *обрання* на важливі державні посади своїх видатних громадян, що природно вима-

гало оцінювати особисті якості. Це призвело до більш уважного ставлення людей як до своїх якостей, так і до чеснот інших. Так поступово складалось поняття *громадської думки* та необхідність «*зберігати обличчя*» з молодих років, що було умовою для обрання на громадську посаду. До речі громадські посади не передбачали оплати, але забезпечували можливість впливу на державні справи і отримання вигідних посад у підкорених містах і провінціях. Згодом процедури обрання настільки формалізувались, що припинили своє існування, поступившись владі силового, переважно військового тиску і захоплення влади окремими особистостями. Але через віки збереглося слово вибори.

1.3. Особистість доби Середньовіччя

Життя людини цієї доби відрізнялося тим, що головна ознака особистості почала визначатись перш за все через її стан в ієрархічному суспільстві. Хоча ієрархія була присутня завжди і в усіх суспільствах, тому що сприяла впорядкуванню відносин між людьми, але саме у феодальній Європі вона була обґрунтована за допомогою християнської релігії. Місце людини в суспільстві залежало від успадкованого статусу батька, який майже неможливо було змінити. В панівному класі склалась ієрархія станів за принципом: «васал мого васала – мій васал», що передбачала її ступеневість.

Наявність так званого третього стану, до якого належали не тільки селяни, але і городяни, ремісники і торговці, було обумовлено існуванням самостійних міст-комун, які були присутні на всій території старої Європи. Політичним феноменом були незалежні міста-держави Італії IX–XV ст., городяни яких були особито вільними і активно відстоювали своє право на владу. Як наслідок, обрання очільників міста передбачало оцінку *особистих якостей* тих, хто претендував на владні повноваження. Найбільш успішною така політика була в Центральній і Північній Італії (Венеція, Мілан, Болонья, Флоренція, Генуя та ін.), де продовжували існувати традиції демократичних виборів керівників міста протягом століть, а тому і зберігалася увага до особистості та її якостей. Нам відомі імена видатних осіб того періоду, починаючи з математика Леонардо Фібоначчі з Пізи, який ввів у європейський обіг так звані «арабські цифри», до перших творців банківської системи і видатних діячів мистецтва і літератури – Мікеланджело, Леонардо да Вінчі, Данте, Бенвенуто Челліні та багато інших.

Самоврядування міст поступово розповсюдилось по всій Європі і досягло нашої країни, коли в межах Речі Посполитої (тобто Республіки) Україна отримала право обирати керівників в своїх містах та містечках, а значна їх кількість отримала Магдебурзьке право у XVI–XIX ст., тобто право на самоврядування і судову владу. Ці історичні події

безпосередньо вплинули на суспільні процеси виокремлення особистостей і уваги до їх чеснот, до обговорення їхніх рис і якостей як громадян.

1.4. Особистість в Індустріальному суспільстві

З початком *Індустріальної доби* увага до особистості значно посилилась, оскільки саме з особистостями, що представляли городян, тобто буржуазію (*burg* – місто), був пов'язаний соціальний прогрес. Саме представники третього стану починаючи з XVIII ст. стали піонерами доби Індустріалізації. Так, цирюльник Р. Аркрайт став першою людиною, що не вигадала, але вперше використала енергію води для роботи сотень ткацьких верстатів і тим самим створила перше *фабричне* виробництво. XIX ст. рясніє іменами видатних вчених, промисловців, підприємців, письменників, митців, що відіграли важливу роль у добу, яку історики пізніше назвали «Револуцією машин» або «Промисловою революцією». Видатні особистості пропонували не тільки нові приладдя і верстати, але і намагались зрозуміти навколишній світ та закономірності його розвитку. Можна сказати, що у XIX ст. кількість видатних особистостей значно зросла настільки, що немає можливості навіть наводити конкретні приклади, тому що тільки простий перелік імен займе обсяг цілої глави. Французький соціолог і журналіст Ле Бон назвав XIX ст. «Століттям натовпів», які були рушійною силою революцій. Але скоріше воно було «Століттям особистостей», які створили науку, інженерію та технічну творчість як сферу професійної діяльності, а також велику літературу і мистецтво. Ще з більшою впевненістю таким століттям стали XX і XXI ст.

1.5. Особистість в Постіндустріальному суспільстві

Постіндустріальним суспільством було вперше названо Деніелом Беллом у книзі з такою ж назвою у 1967 р. [2]. Автор запропонував наступну логіку розвитку суспільства: Доіндустріальне – Індустріальне – Постіндустріальне. В Постіндустріальному суспільстві головними особистостями стають не підприємці і наймані працівники, а ті, хто працює з інтелектуальними технологіями, тобто працівники розумової і творчої діяльності. За Беллом особистості представлені в трьох соціальних класах:

- «творча еліта» вчених і вища професійна адміністрація;
- середній клас складається з інженерів, наукових співробітників;
- масовий рівень складають представники розумової праці: техніки, асистенти, молоді наукові співробітники, лаборанти.

Роботі Белла передувала розробка австрійсько-американського дослідника Фріца Махлупа, який вирахував, що вже у 1959 р. 29 % валового національного продукту США було вироблено *індустрією знань* [3].

Розвиток інформаційної економіки народило і назву – «Інформаційне суспільство», яке швидко розповсюдились в країнах Заходу, оскільки саме в них розвивались інформаційні технології.

Слід зауважити, що наприкінці 60-х років ХХ ст. на назву *Постіндустріальне* могли претендувати тільки Сполучені Штати і частково країни Західної Європи та Японія. Тому згодом виникла більш точна назва «Інформаційне суспільство» у зв'язку зі швидким розвитком саме інформаційних технологій по всьому світові. Інтернет став реальним прообразом «Інформаційного суспільства» для всіх суспільств незалежно від рівня їх промислового розвитку. В соціології мають місце також назви «Пост-Інформаційне», «Суспільство знань», «Суспільство послуг», «Суспільство споживання» і т. п.

Таким чином, усі створені в соціології теорії прагнуть відстежити соціальний розвиток людства і адекватно його описати, тому що сучасний світ змінюється *діяльністю особистостей*, що належать до різних суспільств і верств населення планети Земля. Саме цим впливом особистості на життя соціуму визначена увага соціологів до неї.

Усе це свідчить про те, що зростає не тільки кількість населення планети, але зростає і кількість видатних особистостей. Справжніми особистостями стали сьогодні більшість людей, які отримали освіту і мають професійні досягнення у своїй діяльності. Разом з цим слід пам'ятати, що кожен з нас зберігає в своєму тілі пам'ять про ту первісну людину, яка давно почала свою мандрівку планетою Земля, а діяльність численних поколінь людей і видатних особистостей призвела до сучасного стану суспільства.

2. Поняття особистості в соціології

Увага до людини як члена суспільства чітко простежується вже на початковому етапі розвитку соціологічного мислення, особливо в філософських працях стародавніх греків. Так, Платон проводив паралелі між частинами душі й типами людей у державі, які виконують певні функції: мислителі, воїни, оратаї. Аристотель створив першу суто соціологічну класифікацію людських типів і дав характеристику представникам середнього класу. Він вважав, що в кожній державі є три частини: дуже заможні, край незаможні і треті, що існують посередині між тими й іншими: «Люди першого типу [багаті] стають по перевазі нахабами й великими мерзотниками.... Люди другого типу [бідні] часто робляться лиходіями й дрібними мерзотниками. А зі злочинів одні відбуваються через нахабність, інші – внаслідок підлості... Виходить держава полягає з рабів і панів... По загальноприйнятій думці, помірність і середина – найкраще. Мабуть, і середній достаток із усіх

благ усього краще. Держава, що полягає із середніх людей, буде мати й найкращий державний лад» [4]. Мова йде начебто про доходи, але насправді це глибока соціологічна класифікація, яка слухна й сьогодні, особливо в нашій країні, тому що доходи дорослої особистості та її родини впливають на визначення політичних поглядів, електоральну поведінку, цінності і соціальні уявлення людей.

Першим соціологом, який розглядав *взаємозалежність* особистості й суспільства був Георг Зіммель. Пізніше до цього питання звертались М. Вебер і Е. Дюркгейм. Фактично ці три постаті сформували напрямок соціології, що розглядає особистість, яка розвивається в часі і просторі, залежить від того суспільства, в якому проживає активну частину свого життя, і в той же час сама здатна на нього впливати своєю активною творчою діяльністю.

Увага соціологів середини ХХ ст. зосередилась на проблемі впливу авторитарних режимів на формування особистості, коли у Германії запанували нацисти, а в Росії – комуністи. Ці ідеології суттєво вплинули на пріоритети, цінності і норми людей, а їх руйнівний характер для особистості став предметом дослідницьких розвідок. Значний внесок в розуміння згаданих явищ внесли роботи німецько-американських вчених: соціального психолога Курта Левіна про особливості впливу стилю керівництва, демократичного або авторитарного, на поведінку особистості; і видатні твори соціального філософа Еріха Фромма «Убігання від свободи», «Бути і мати», що були також присвячені особистості [5, 6]. Ці теоретично-дослідницькі твори сприяли розумінню особливостей взаємного впливу суспільства на особистість і особистості на суспільство.

Значним кроком уперед у визначенні ролі особистості в соціальних процесах стала книга Чарльза Райта Міллса (1916–1962) «Соціологічна уява». Соціолог вважав, що соціологічна уява – це така якість мислення, що допомагає побачити проблеми *особисті* як *суспільні*, а події індивідуального життя як *прояви соціального* [7]. Такий ракурс поглядів на життя особистості для сучасних українців є найбільш близьким у зв'язку із тими подіями, що відбулись в українському суспільстві з початку ХХІ ст. Ч. Р. Міллс наступним чином пояснює *взаємний вплив і взаємозв'язок суспільства і особистості*: «Коли суспільство стає індустріальним, селянин перетворюється в робітника, феодал сходить зі сцени і перетворюється на бізнесмена. Коли класи процвітають або приходять у занепад, людина або має роботу, або ні; коли рівень капіталовкладень збільшується або зменшується, людина або збільшує свій добробут, або банкрутує. Коли трапляються війни, страховий агент стає ракетником, а працівник магазину — оператором радару; дружина

живе без чоловіка, а дитина зростає без батька. Ні історію суспільства, ні окреме життя людини неможливо зрозуміти без розуміння і того, і іншого» [8].

Автор підкреслює, що звичайні люди, як правило, не розглядають труднощі, що випали на їх долю, з позиції історичних змін. Добробут, яким вони насолоджуються, зазвичай не пов'язують з розквітом або занепадом суспільства, в якому вони живуть. «Не усвідомлюючи заплутаний зв'язок між подіями власного життя і ходом світової історії, люди зазвичай не підозрюють, що цей зв'язок означає для їх майбутнього і для здійснення історії, частиною якої вони можуть бути. Вони не мають тієї якості розуму, завдяки якій можна зрозуміти взаємозв'язок між людьми та суспільством, біографією та історією, окремим «я» та світом. Їм потрібна якість розуму, яка допоможе побачити, що відбувається в світі, і що, можливо, коїться в них самих. Саме цю якість можна назвати соціологічною уявою» [8].

Таким чином протягом ХХ століття саме соціологи внесли в науковий дискурс проблему соціальних змін, що відбуваються за рахунок *діяльності особистостей*. До цієї проблематики залучились більшість видатних соціологів ХХ ст., які розглядали проблеми особистості в соціології. Так, у Франції це були П. Бурдьє, А. Турен, М. Крозьє, С. Московічі), у Великій Британії (Г. Теджфел, Дж. Тернер, З. Бауман), у США (Ч. Р. Міллс, Р. Мертон, Р. Коллінз та багато ін.). В Польщі до цих питань звертався П. Штомка, в Росії – Ігор Кон, який першим підготував книжку із такою назвою [9], а також В. Ядов, І. Розов та ін. В Україні до цієї проблематики залучались у своїй діяльності Н. Паніна, Є. Головаха, Н. Черниш, О. Злобіна та їх колеги, що також намагались дослідити, яким чином відбувається взаємний вплив особистості і суспільства.

Важливим фактом для розвитку соціологічної психології (інша назва соціології особистості) в Україні стали дослідження початку 90-х років за участю американського соціолога Мелвіна Кона, керівника Американської соціологічної асоціації (1987 р.), що були організовані на базі Національного університету «Києво-Могилянська Академія». Українські соціологи В. Хмелько і В. Паніотто за результатами цих досліджень підготували і випустили у 2007 р. колективну монографію «Соціальні структури і особистість» [10] за участю соціологів низки країн.

Процес підвищення ролі і значущості дій особистості як окремої людини, що живе і працює в межах різноманітних суспільств сучасності, стало визначальним кроком у розвитку соціологічної думки про неї. Не можна казати, що всі без винятку люди є *впливовими особисто-*

стями. Для одних все життя проходить у повсякденних справах і тільки іноді вимагає особисто рішучих дій на основі самостійного мислення. Для інших особистісний потенціал задіяний в їхній професійній діяльності, яка і надає можливості для самореалізації. Для третіх, публічне життя яких пов'язано із організацією життя соціуму або громади, необхідність приймати самостійні рішення в публічних або нестандартних ситуаціях вимагає високого рівня розвитку особистісного потенціалу. І, нарешті, люди, які ухиляються від самостійності мислення і дій, сліднують за течією повсякденності і не беруть на себе ніяких зобов'язань за своє життя і долю, а тим більше інших. Їх особистісний потенціал і незначна сила духу можуть бути задіяні тільки для спасіння свого життя і то не завжди. Можливо саме про них казав М. Є. Салтиков-Шедрин: «жив – тремтів і помирав – тремтів».

Таким чином, можна зробити висновок: *особистість – це особлива якість діючої людини, яка здатна до самостійного мислення і соціальної дії*.

3. Об'єкт і предмет досліджень в соціології особистості

У соціології особистості, людина вивчається перш за все як член того чи іншого суспільства, певної громади, групи або колективу. Тому в науковій галузі «Соціологія особистості», яку ще називають соціологічною психологією присутні свій предмет і об'єкт знання.

Під об'єктом науки зазвичай розуміють ту частину світу, яка існує незалежно від нас. У соціології **об'єктом** є суспільство, від первісних маленьких спільнот, які все ще існують на планеті, і до людства в цілому, яке складається з жителів окремих держав, етносів, народностей, сільських і міських громад, колективів окремих організацій, партій, підприємств, університетів тощо. Визначення такого великого і різнорівневого явища, як людські угруповання в якості об'єкту дослідження, призвело до появи і самостійного розвитку цілої низки наук: політології, антропології, культурології, психології, державознавства, окремих напрямків в економіці. Всі вони мають спільний об'єкт досліджень – людські спільноти і суспільства. Тому результати їх досліджень мають значення для соціології так само, як і принципи соціологічного аналізу для їх діяльності.

Предметом науки зазвичай є одна зі сторін об'єкта, яку намагається дослідити фахівець. Насправді вона існує тільки в голові дослідника, який зацікавився тою чи іншою рисою, стороною, особливістю об'єкта. Предметом соціології особистості є *постать людини*, що змінюється в часі і просторі життя тих суспільств, до яких вона нале-

жала в минулому і належить сьогодні. Тому в центрі уваги можуть бути різні прояви життя особистості:

– по-перше, ті, що пов'язані із впливом суспільства на людину, а саме: ідеологеми, вірування, особливості організації соціального життя, відмінності в розподілі влади і основних форм її функціонування;

– по-друге, практична діяльність особистості, що пов'язана з її здатністю і можливостями до активної участі у різних сферах соціального життя: від створення своєї родини і способів отримання освіти до участі в політиці і соціальному житті;

– по-третє, на сучасну людину великий вплив справляє зміст її трудової і професійної діяльності, яка здатна значно впливати на поведінку людини і навіть визначати її соціальні риси.

Треба ще раз звернути увагу на те, що окрема особистість не може бути об'єктом соціології, як це буває, наприклад, в психології. Але особистість може стати предметом досліджень в соціології в тому сенсі, що *усоблює в собі якості*, або ті чи інші риси, цінності, ставлення, позиції, соціальні уявлення, які можуть бути спільними, або є такими для більшості членів суспільства або певної групи. Насправді, саме ті риси і якості, що обумовлені соціальним життям, а не природними чинниками, і є предметом дослідження, *як одна зі сторін головного об'єкта*.

Але дослідити ці спільні риси можливо тільки тоді, коли ми вивчаємо групу конкретних особистостей як представників свого класу, прошарку суспільства, етносу чи іншої великої групи. Тобто перед нами не просто індивід, а перш за все член певної спільноти або угруповання, що належить до визначеної верстви населення. Він є носієм ідей, цінностей, соціальних уявлень, системи ставлень (аттитюдів), які є типовими для різних груп суспільства. Крім того, кожна особистість є представником вікової і статевої групи, певного класу або прошарку населення, має певний рівень освіти, професію і статус у своїй спільноті, а також представляє свій етнос або народність і т. п. Таким чином частіше за все предмет дослідження в соціології особистості співпадає з основною темою дослідження.

Соціологія особистості є порівняно молодою наукою, хоча книжка з такою назвою з'явилась у СРСР ще у 1968 році. Її автор Ігор Кон згадує, що «слова “соціологія” та “особистість” мали наприкінці 60-х років особливу чарівність». Секрет полягав у тому, що в сталінські часи особистість трактувалась як гвинтик державної машини і розглядалась тільки в якості члена колективу. А в книзі І. Кона особистість вперше була представлена як позитивне і творче начало, а крім того були поставлені врешті-решт проблеми конформізму і особистої

соціальної відповідальності. Саме І. Кон вперше ознайомив широкі верстви науковців і зацікавлених громадян із «західними» ідеями стосовно особистості, вчення З. Фрейда про захисні механізми, про рольові теорії, які вважались «буржуазними» і просто маловідомими [9, с. 22].

У Західних країнах і перш за все у США, де з початку 20-х років ХХ ст. спостерігається інтенсивний розвиток соціології і соціальної психології, у 30-ті роки склалися дві окремі соціальні психології – соціологічна і психологічна. Особливості процесу розвитку науки привели до такого розмежування, коли соціологи і психологи, кожен зі свого боку, почали досліджувати певні соціальні явища. Так, соціологи Чиказької школи сформулювали поняття *ставлення* (аттитюду) і запропонували декілька методів його дослідження. На відміну від них психологи почали вивчати особистість через проблеми взаємин і спілкування переважно в малих групах: від родини до великих виробничих колективів. Психологічна соціальна психологія часто не звертала увагу на соціальний контекст, в якому діяли особистості. І навпаки, соціологічна психологія перш за все досліджує, як суспільство і навколишнє соціальне середовище впливає на особистість.

Соціологічна соціальна психологія досить повільно і невпевнено розвивалась у нашій країні за радянських часів, що було обумовлено ідеологічними причинами. Не набула вона належного впливу і сьогодні, хоча вітчизняна школа соціологічної психології вже здійснила перші організаційні кроки.

Так, *Інститут соціології НАНУ* з самого початку свого існування має у своєму складі психологічний підрозділ. З 2004 року Інститут бере участь у міжнародних європейських дослідженнях, у тому числі в порівняльному дослідженні цінностей, які традиційно відносять до соціально-психологічної проблематики. Соціально-психологічна проблематика спостерігається також у дослідженнях *КМІСУ* (Київського міжнародного інституту соціологічних досліджень) Києво-Могилянської Академії. Потужні паростки соціологічної психології можна помітити з кінця 90-х років у дослідженнях *Центру соціологічних досліджень ім. О. Розумкова*. Важливою подією для розвитку соціології особистості стало також відкриття *Інституту соціальної та політичної психології* Національної Академії педагогічних наук у 1996 р., наукові дослідження якого вже 20 років спрямовані на прогнозування і відстеження найважливіших тенденцій суспільного розвитку, дослідження електоральної поведінки, динаміку соціальних перетворень та їх відображення в громадській думці населення країни.

Становленню і розвитку соціології особистості в Україні сприяло проведення на початку 90-х років ХХ ст. перших соціологічних дослі-

джень КМІСу університету «Києво-Могилянська Академія» у співпраці з американським соціологом Мелвіном Коном, представником саме соціологічної соціальної психології США. У статті «Соціальна структура та особистість: власне соціологічний підхід до соціальної психології» він сформулював основну ідею і предмет дослідження в соціології особистості наступним чином: **«як великомасштабні соціальні структури (на рівні сучасних держав) впливають на життя людей»** [10, с. 235]. На той час, 20 років тому це був порівняно новий і перспективний напрямок досліджень для країни, яка пережила непрості часи колоніальної залежності у складі Російської, а пізніше комуністичної імперії СРСР, але і авторитарний режим, який суттєво вплинув і все ще впливає на світогляд значної частини українців.

Сучасна незалежна Україна живе в часи значних соціальних зрушень. Вони потребують від кожної людини особистих психічних і інтелектуальних зусиль для гідної відповіді на виклики часу, зміст яких і вивчається в межах соціології особистості.

Таким чином соціологія особистості або соціологічна психологія – це частина соціології, яка вивчає особистість як об'єкт і суб'єкт соціальних дій і відносин, що розглядаються крізь призму соціальної еволюції, різноманітних суспільних систем і взаємозв'язків особи і спільноти, до якої вона належить.

Особистість твориться і визначається через свою діяльність і свій світогляд. Наскільки людина вправний мисливець або мудрий керівник племені було важливим в стародавні часи. В наш час, коли особистість є винахідником нових приладів, технологій, засобів виробництва або ефективним менеджером, увага до людської постаті та особливостей її світосприймання значно підвищилась.

Поняття особистість пов'язано з двома взаємозалежними напрямками пізнання: це соціальна сутність буття людини та закони формування та змін особистості в процесі життєдіяльності. Перший напрям відображує **онтологічний** аспект, тобто розкриває особливості *буття* особистості, а другий – **гносеологічний**, тобто *пізнавальний* аспект вивчення.

Онтологічний аспект, розкриваючи буттєву суть особистості, відповідає на питання, *що відрізняє особистість та її буття* від інших суб'єктів. Соціологічний підхід до цієї проблеми потребує визначення таких тісно пов'язаних із розумінням особистості понять, як «людина», «індивід», «індивідуальність», «особа», або «особистість». Видатний французький соціолог П'єр Бурдьє запропонував поняття **«соціального агента»** і розкрив його змістовні характеристики у своїх роботах. Частіше саме його трактовкою цих понять користується сучасна соціологія.

Гносеологічний аспект розглядає в особистості те, що можна спостерігати та вивчати створеними в науці методами, тобто за допомогою опитувань і спостережень за поведінкою. Це статус людини в суспільстві, світогляд особистості, її соціальні ролі, ментальні утворення людини: процеси пам'яті, темпераменту і стилів мислення. Одна і та сама людина може бути доброю, розумною, чуйною, кваліфікованим працівником, активним провідником певних ідей, залишаючись водночас заповзятим противником нових технологій, засобів виробництва, або носієм підступних, по суті консервативних і не бажаних для суспільства намірів.

У сучасному суспільстві присутня величезна кількість особистостей, тому що існує надзвичайно широке коло професійних напрямків роботи в соціумі, які передбачають необхідність *самостійного мислення* і *відповідальності* за стан справ. Раніше у міфах, легендах і народних казках люди намагались передати нащадкам інформацію стосовно особистих якостей своїх непересічних сучасників, тобто тих рис характеру, які важливі для виживання роду і спільноти. Сьогодні ту ж саму функцію виконують ЗМІ, які щодня розповідають про дії сучасних особистостей у суспільстві.

Підводячи підсумки обговорення питання про предмет і об'єкт дослідження в соціології особистості, треба підкреслити наступне:

- перші значні особистості виокремились в добу Античності, що знаходить своє підтвердження у грецькому епосі та інших літературних джерелах;

- нове бачення людини було започатковане епохою Відродження. Особистість привернула увагу мислителів доби Відродження спочатку в Італії, а згодом і вчених усіх європейських країн, включаючи українських філософів: від перших професорів філософії Києво-Могилянської Академії до творчості Григорія Сковороди;

- протестантська революція XVI–XVII ст. – новий етап розвитку особистості. Ідея «священства всіх віруючих» М. Лютера була не тільки ідеєю рівності всіх людей перед Богом, але твердженням, що кожна людина є *особистістю* і має мати рівні права в суспільстві;

- основні концепції особистості Нового часу вперше були відтворені у творчості Рене Декарта, для якого особистість – це мисляча людина (*cogio ego sum*). І. Кант і Г. Гердер розвинули ідеї німецької романтичної філософії про особистість. Увага до життя простих людей, віра в можливість підвищення рівня культури повсякденного життя приводять до більшої уваги до особистості кожної людини.

– з початку ХХ ст. і до цього часу особистість стає головним об'єктом дослідження в соціальній філософії, соціології і соціальній психології, включаючи соціологію особистості.

Усе це дає нам можливість стверджувати, що предметом теоретичних і конкретних соціологічних досліджень є людська особистість у всіх своїх проявах і процесах соціального життя.

4. Розвиток особистості в сучасному суспільстві

Розвиток Постіндустріального суспільства в Західних країнах мав реальний вплив на його появу і в Україні. Основною відмінністю українського Постіндустріального суспільства стала його поява на тлі фактично знищеного військово-промислового комплексу і багатьох технологічно-застарілих підприємств СРСР після набуття Україною самостійного статусу, коли фахівці і високоосвічені спеціалісти втратили роботу. У зв'язку із цим виникнення Постіндустріального суспільства в країні набуло драматичного забарвлення, оскільки супроводжувалось значним скороченням зайнятості, вимушеною еміграцією найбільш активної і працездатної частини населення.

Соціологічні дослідження початку 90-х років показали, що з одного боку, нова доба розвитку українського суспільства спричинила значне безробіття, а з іншого, – змусила людей до пошуку нових сфер для трудової діяльності і як наслідок – формуванню більш відповідальної особистості. Про це свідчать і вже згадані дослідження Мелвіна Кона, Валерія Хмелька і Віктора Паніотто [9]. Дві поспіль революції 2004 р. і 2014 р. ще раз засвідчили всю складність соціальних процесів, що відбуваються в нашій країні, слабкість і неспроможність політичного класу знайти оптимальний шлях розвитку молодой української держави поза межами егоїстичних інтересів окремих кланів і впливових осіб, що призводить до створення фактично олігархічної республіки як невдалої форми демократичного устрою на думку Аристотеля.

Наприкінці ХХ ст. була висунута ще одна назва сучасного суспільства – *Актор-Мережеве суспільство*. Теорія спочатку виникла в області досліджень науки і технологій (STS) як опис мережі взаємовідносин між об'єктами, речами і суб'єктами (особистостями), як динамічна синергетична система. Саме Актор у Мережевій теорії (*Actor-network theory, ANT*) відповідає, на думку її творців Джона Ло, Бруно Латура і Мішеля Каллона специфіці креативної індустрії і креативного суспільства в межах сучасної соціології [11]. Це достатньо оригінальна соціальна теорія, тому що вона вимагає розглядати не тільки людей в якості діючих агентів у соціальних системах і соціальних відносинах, але їх відносини з такими матеріальними речами як комп'ютери. Наприклад,

відносини між людьми в соціальних мережах можуть існувати тільки за умови доступу і через використання ІТ-технологій.

Вплив мережевих структур на початку XXI ст. постійно зростає у людському спілкуванні через посередництво ІТ-технологій, як це і передбачили Дж. Ло і Б. Латур. Яскравий приклад впливу мережевих структур на українське суспільство було продемонстровано в подіях Революції 2004 р. і 2014 р. Саме через мережі люди домовлялись про спільні дії на Київському Майдані, від приготування їжі до спільних поїздок жителів різних міст у столицю на безоплатній основі, коли водії приватного транспорту збирали гроші тільки на паливо. Це був *унікальний момент* в соціальному житті нашої країни, який сприяв зростанню горизонтальних зав'язків між людьми, які ніколи раніше не зустрічались у фізичному просторі, але активно почали взаємодіяти у віртуальному. Нажаль, соціологічних досліджень цих соціальних подій і проявів громадянського суспільства, що їх супроводжували, так і не з'явилось в українській соціології.

Важливим соціологічним фактом є ставлення до анонімності учасників соціальних мереж. Якщо на початку діяльності мережевих структур у віртуальній особистості спостерігалось прагнення до змінення навіть таких базових характеристик як стать, вік, етнічна приналежність, то за даними науковців, сучасні учасники мереж прагнуть презентувати у віртуальному просторі свою *реальну особистість*, що використовує віртуальний простір як одне з *середовищ свого існування*. Ця зміна найбільш важлива для сучасного суспільства, коли свої особисті дані приховують лише кібер-злочинці, що таким способом діють і в реальному соціальному середовищі.

Суттєве розповсюдження мережевих структур великою мірою впливає і на процес соціалізації індивідів. Вперше в житті людей активне спілкування базується не на фізичних якостях людини (стать, вік, статура, можливість фізичного впливу), а виключно на інтелектуальній основі, яку людина здатна проявити в мережевих взаєминах. Особистість має можливість, а також отримати ціле віяло відповідей і ознайомитись з оцінками і ставленнями до її думок інших. Помилки у світосприйманні стають очевидними для учасників спілкування у мережах, а тому поступово піддаються корекції, як це було і на ранніх етапах розвитку людства в процесі безпосереднього спілкування.

Значні зміни в суспільствах на початку XXI ст. висунули на перший план творчу особистість. Кількісне збільшення людей, діяльність яких вимагала творчості, поклало початок новим соціальним процесам, які призвели на думку американського соціолога Р. Флориди до появи *креативного класу*. Після виходу у 2005 р. книги Річарда

Флориди «Креативне суспільство» [12] назва сучасної епохи швидко набула визнання у Північній Америці, а згодом і в світі. Пропозиція Флориди ґрунтувалась на аналізі статистичних даних про зайнятість населення в США, коли найбільша частина працюючих опинилась у сферах, пов'язаних із творчістю і створенням принципово нових продуктів, якими стали ІТ-технології, діяльність ЗМІ включно із телебаченням і кіно, а також мистецтво і література. Головне ж полягало в тому, що саме творчого підходу вимагають сьогодні *всі сфери* людського буття, про що свідчать не тільки швидкі зміни у виробничій діяльності в країнах світу, в тому числі в Україні, але і зміни у різних сферах людської діяльності – побуті, виробництві і навчанні.

Творчий клас достатньо швидко з'явився в Україні. Його представниками є не тільки митці, належність яких не підлягає сумніву вже багато століть, але і творчі люди, що зайняті в ІТ-технологіях, у створенні і виробництві нових товарів і послуг, численні співробітники ЗМІ, як фахівці в області телекомунікації і журналістики. До творчого класу сьогодні відносять також вчених, інженерів, промоутерів, які просувають нові продукти на ринку. Наприклад, з ім'ям Стівена Джобса пов'язані такі важливі речі нашої навчальної і наукової діяльності, як персональні комп'ютери. Сучасні молоді люди не уявляють свого життя без Айфонів та Айпадів, які забезпечують швидкий доступ до основних джерел інформації і дозволяють швидко створювати нові інтелектуальні продукти, що просуваються до споживачів через новітні мережі зв'язку. Все це сприяє створенню нових соціальних спільнот, які отримали назву Актор-Мережових структур. Тому теорія Креативного суспільства має можливість бути описаною як соціальна реальність завдяки саме актор-мережовій теорії (Actor-Network-Theory), яка пропонує синтез реалістичного і конструктивістського підходів до аналізу сучасної соціальної реальності.

Прогнози науковців повністю підтвердились у ході подій Революції Гідності 2013–2014 рр. За рахунок спілкування в Інтернет-мережах та досягнутих домовленостей в персональній оцінці дій влади люди масово виходили на Майдан на знак протесту проти владних злочинців, домовляючись про спільні дії в мережових структурах. Крім того, по всій Україні спостерігалась спільність дій, яка узгоджувалась через спілкування в соціальних мережах, коли люди планували відвідування Київського Майдану і організацію дій опору владі у своїх містах. Всі ці події підтвердили реалістичність основних положень актор-мережової теорії (Actor-Network-Theory) як синтезу особистостей і ІТ-технологій в сучасній соціальній реальності.

Усі нові явища соціального життя обумовлюють необхідність заново оцінити роль особистості, яку вона відіграє у формуванні структур суспільства і творенні його нових станів. Сучасне суспільство створює як реальні, так і віртуальні спільноти, члени яких будують свої взаємини в межах комунікативних мереж, що конкурують між собою. Все це обумовлює необхідність соціологічного осмислення нових комунікативних процесів, які так суттєво змінили роль особистості в сучасному світі. Найбільш перспективною з точки зору такого соціологічного аналізу представляється Соціологія особистості.

Цитовані джерела 1 глави:

1. Коллінз Р. Социология: наука или антинаука? / Р. Коллинз // Thesis. – 1994, – Вып. 4 – С. 7–96.
2. Bell D. Notes on the Post-Industrial Society / D. Bell // – The Public Interest. – 1967. – N-Y. – P. 102–118.
3. Махлуп Ф. Производство и распространение знаний в США / Ф. Махлуп – М. : Прогресс, 1966. – 462 с.
4. Аристотель Политика / Перевод С. А. Жебелева // Сочинения в 4-х томах. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4.
5. Фромм Э. Бегство от свободы. Человек для себя. [Электронный ресурс] / Э. Фромм. – Режим доступа : http://sophia.nau.edu.ua/library/text/from_sv.html.
6. Левин К. Разрешение социальных конфликтов / К. Левин ; пер. с англ. – СПб. : Речь, 2000. – С. 106–195.
7. Миллс М. Социологическое воображение / М. Миллс ; пер с англ. О. А. Оберемко – М. : Издательский дом NOTA BENE, 2004. – 264 с.
8. Семке Н. Н. Соціологічна уява [Електронний ресурс] / Н. Н. Семке. – Режим доступу : <http://narodna-osvita.com.ua/54-socologchna-uyava.html>.
9. Кон И. Социология личности / И. Кон. – М. : Политиздат, 1967. – 383 с.
10. Соціальні структури і особистість. Дослідження Мелвіна Л. Кона і його співпрацівників / пер з англ. за наук. ред. В. Є.Хмелька ; Київ. міжнар. ін-т соціології. – К. : Видавничий дім КМА, 2007. – 559 с.
11. Латур Б. Социология одной двери [Электронный ресурс] / Б. Латур ; пер. з англ. – Режим доступа : https://vk.com/doc8435607_307407806?hash.
12. Нестеренко В. О. Акторно-мережева теорія : сутність та інструментарій для дослідження великого міста Російської імперії / В. О. Нестеренко // Вісник Харківського університету ім. В. Н. Каразіна. – 2015. – Вип. 20. – С. 107–111.

13. Флорида Р. Креативный класс. Люди, которые меняют будущее / Р. Флорида. – М. : Изд. дом «Классика – ХХ!», 2007. – 421 с.
14. Флорида Р. Большая перезагрузка. Как кризис изменит наш образ жизни и рынок труда / Р. Флорида. – М. : Классика-ХХІ, 2012. – 240 с.
15. Кон М. Соціальна структура і особистість : власне соціологічний підхід до соціальної психології / М. Кон // Соціальні структури і особистість. – К., 2007. – С. 235–240.

ЛЕКЦІЯ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗУМІННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

1. Трансдисциплінарність теоретичних основ вивчення соціальної поведінки особистості

1.1. Сен-Симон і Конт про принципи пізнання поведінки живих істот

При вивченні особистості в межах соціологічного знання треба мати на увазі сучасну концепцію унікальності походження людини та її спільнот. З кінця ХХ ст. активно розробляється ідеографічна по своїй суті теорія походження життя на Землі як унікального явища. Матеріальні свідчення про це дають результати різних наук: від мікробіології до космічних досліджень зразків матерії на інших космічних об'єктах. Трансдисциплінарність досліджень підкреслює необхідність біопсихосоціального підходу у розгляді поведінки людини. Фактично в соціології особистості у вивченні соціальної поведінки індивідів необхідним є поєднання ідеографічних і номотетичних методів пізнання¹.

Це підкреслює не тільки одиничність тих процесів, що відбулись на планеті Земля і врешті-решт призвели до зародження і розвитку всього живого, але і з точки зору особливостей походження вивчає людей та їх суспільства. Унікальність та одиничність тих процесів, що відбуваються на планеті скоріше свідчать, що ніяких закономірностей розвитку суспільства на кшталт прогресистських за своєю суттю теорій ХІХ століття насправді не існує. Якщо б це дійсно були закономірності, то в світі не існували б дотепер первісні спільноти австралійських аборигенів, або плем'я «янояма» в Амазонії, деяких острівних народів, що ведуть первісний спосіб життя у ХХІ ст. Більше того, їх зіткнення із сучасними цивілізаціями призводить до їх поступового переходу до

¹ Ідеографічний і номотетичний методи пізнання до вивчення особистості вперше запропонував Гордон Олпорт.

Номотетичний підхід полягає в порівнянні індивідів з певного погляду, але наука не займається окремими випадками і нічого не каже *про* індивідуальність. За цим підходом особистісні риси релевантні для всіх і необхідно з'ясувати, яку ділянку кривої розподілу посідає показник певної людини. Тобто різниця між людьми розглядається в межах нормального розподілу.

Ідеографічний підхід полягає у вивченні одного індивіда без зіставлення його даних з іншими. При аналізі окремої особистості слід використовувати терміни і поняття, що підходять саме для неї. Ідеографічний підхід вимагає інтенсивного вивчення окремого випадку, що для соціології має менше значення. Тим не менше дослідження окремої особистості можуть привести до відкриття психологічного механізму спільних дій.

сучасності, що насправді означає поступову загибель, незважаючи на зусилля антропологів і науковців усього світу.

Разом із цим необхідність не стільки у філософському, скільки у трансдисциплінарному розумінні існування людських суспільств і спільнот, осмислення їх різноманітності і розвитку, в соціології існує. Оскільки людина є природною істотою, важливо встановити зв'язки між природничими і гуманітарними науками, які дають додаткові можливості для пояснення життя людських спільнот і окремої особистості. На це вказував ще засновник соціології Огюст Конт, хоча вперше до такої думки дійшов А. Сен-Сімон, коли у зрілому віці почав вивчати природничі науки.

О. Конт оформив думку у вигляді «Щаблини наук» і означив на неї місце соціології в науковому знанні. Він систематизував ідеї Сен-Сімона і склав ієрархічний ряд основних наук, розташувавши їх у порядку зменшення абстрактності, як це наведено на схемі 1.

				Соціологія
			Біологія	
		Хімія		
	Фізика			
<i>Математика</i>				

Схема 1. Ієрархічна «щаблина наук» Огюста Конта

Щаблина будувалась на основі наступних принципів: а) перехід від простих явищ до більш складних і часткових; б) ускладнення основних форм руху матерії; в) історична послідовність розвитку наук. Намагання знайти місце для нової науки соціології серед інших свідчить про глибоке переконання батьків-засновників в її необхідності. На ті часи не тільки соціологія, але і деякі інші науки ще тільки робили перші кроки, тому не важко побачити певну обмеженість ідеї Конта. Але вона була насправді важливою, а тому не померла і була розвинута вже у ХХ ст.

1.2. Наукові розвідки Ніколай Гартмана

Перша спроба встановити зв'язки між природничими і соціальними науками була зроблена в середині ХХ ст. німецьким філософом **Ніколай Гартманом** (Hartman Nicolai, 1882–1950). У книжці Н. Гартмана «Будова реального світу» (*Der Aufbau der realen Welt*, 1940) стверджуються принципи ієрархічності і послідовності, що лежать в основі утворення сучасного світу. Причому співвідношення між ступенями ієрархії включають, по-перше, ступені доорганічного життя на рівні

кванту, атому і молекули, що присутні в усіх предметах як неживої, так і живої природи, а по друге, – життя органічного, що розвивалось на планеті протягом останніх 400 тис. років і отримало свій найвищий результат у людині та її спільнотах. Головною ознакою цього явища є здатність людей пізнавати навколишнє середовище і аналізувати явища, пов'язані зі своїм особистим походженням [1].

Співвідношення між ступенями ієрархії, тобто між неорганічною і органічною природою, життям, психічним і духовним буттям, з точки зору Гартмана, визначається еволюційною послідовністю розвитку живої природи на тлі існуючих на Землі передумов, насамперед наявності унікального водного середовища і атмосфери. Послідовники вченого пов'язали його схему із наявними в сучасній науці дисциплінами і напрямками наукового знання, що поступово розвивалось, починаючи з доби Аристотеля.

Наприкінці ХХ ст. такий же підхід був запропонований у Базовій теорії гуманітарних наук, яка демонструє зв'язок між дисциплінами, що вивчають Людину. Базова теорія пропонує встановити зв'язки між сферами знання, що є основою для соціології, а також основні концепції, що обумовлюють обговорення питань про людину і суспільство.

2. Періодична таблиця наук про людину в теорії Р. Рідла

Наприкінці ХХ ст. на основі теорії Н. Гартмана австрійський еволюціоніст *Руперт Рідл* (1925–2005) запропонував нове розуміння послідовності етапів формування життя на планеті [2]. Він включив у свою модель не тільки ті щабліни, що пов'язані зі спільним біологічним корінням всього живого, але і вперше вищі *соціальні аспекти*. На основі наукових відкриттів, від грецької філософії і до кінця ХХ ст., він показав також послідовність розвитку наукових досліджень, що свідчили про історію походження життя на Землі, але без урахування хронології їх появи в науці. Крім того, в його таблиці відсутні деякі великі відкриття. Наприклад, ідея філогенетичних змін спочатку була висунута Бенуа де Майє (Benoit de Maillet, 1656–1738), але тільки через майже 200 років Чарльз Дарвін (1809–1882) сформулював ідею «природного добору». Обговорення центральних питань походження життя і форм його існування пов'язане також з ім'ям Нобелівського лауреата Конрада Лоренца, який розробляв питання *біологічного підґрунтя* поведінки тварин. Усі ці ідеї Р. Рідл не включив у таблицю, тому що своє завдання вчений бачив у тому, щоб відстежити тільки ті наукові події, які визначили наше розуміння *будови* живих організмів на планеті [3].

Особливе місце на вищих щаблях еволюції займає людина та створені нею організації від первісних груп і до соціумів у вигляді

сучасних держав. Тому науки, що вивчають людину та суспільства займають вищі шаблони в ієрархічній будові наукового знання. Пізніше була запропонована періодична таблиця наук про походження життя людських суспільств на планеті.

Періодична таблиця дає розуміння, яким чином відбувався розвиток людини та її спільнот через такі поняття:

- *Причинно-наслідковий зв'язок* пояснює процес зародження життя на планеті від молекул до клітин, від клітин до організмів і т. д.

- *Онтогенез* – це індивідуальний розвиток організму з моменту утворення зиготи і до природної смерті. В ході онтогенезу відбувається процес реалізації генетичної інформації, отриманої від батьків.

- *Адаптація* – це процеси пристосування організму до умов навколишнього середовища, які можуть привести до змін у змісті генетичної інформації за виникнення такої необхідності, наприклад, зміна кольору шкіри, або волосся, пристосування внутрішніх органів травлення до основних продуктів харчування, що є найбільш доступними у навколишньому середовищі.

- *Філогенез* (від грец. φύλον – рід, плем'я і γεννάω – породжую) – послідовність подій еволюційного розвитку виду, який пояснює розвиток окремих видів і груп організмів. Філогенез реалізується через процеси дивергенції, конвергенції і паралелізму.

Таблиця 1

Періодична таблиця наук про людину

	Causation <i>Причинно-наслідковий зв'язок</i>	Ontogeny <i>Онтогенез</i>	Adaptation <i>Адаптація</i>	Phylogeny <i>Філогенез</i>
Molecule/ Молекула				
Cell / Клетка				
Organ / Орган				
Individual / Індивід				
Group / Група				
Society / Суспільство				

Наукові дослідження XIX–XX ст. дозволили науковцям запропонувати Базову теорію наук про походження життя і послідовність наук, що пояснюють закономірності життя на землі. Головна їхня відмінність – це ідея поступового, але неухильного розвитку всіх живих істот

на планеті, коли кожний етап розвитку додає нових ознак організмам, але при цьому в організмах фіксується присутність закономірностей існування нижчих верств у вищих структурах. Це явище і дозволяє казати про наявність еволюційних процесів на планеті. Наприклад, з молекул складаються не тільки всі живі, але і всі неживі речі. Починаючи з клітини – визначається існування всього живого: рослин, простих організмів, тварин і нарешті людей. У всіх без виключення ссавців присутні ідентичні за функціями органи життєдіяльності: серце, печінка, легені, шлунок і т. п., хоча вони присутні і у деяких видів риб і морських тварин [4].

Разом із цим треба мати на увазі, що система Гартмана *не передбачає ідею розвитку*, а проблеми генезису виносяться за межі його «критичної онтології». Послідовність зрізів/верств буття визначена як факт, який передбачає аналіз, а не *генетичне пояснення*. Головною ознакою такого теоретичного підходу є визнання **цілісності і неперервності розвитку життя** на Землі, коли нові живі організми успадковують головні «досягнення» своїх попередників і додають нових якостей, що і визначають ступінь їхньої «новизни».

На схемі Р. Рідла (рис. 1) демонструється «Закон повернення», який показує, що не тільки при розгляді походження життя на планеті, але і його соціальних структур на рівні великих, середніх і малих груп, ми змушені звертатись до соціально-психологічного знання, а в окремих випадках і до нейропсихології, мікробіології і навіть до молекулярної біології, тому що саме на цьому рівні можуть визначатися відхилення і особливості поведінки людини в соціумі. Наприклад, генетичні «збої» можуть приводити не тільки до порушення морфології тіла, але і до психічно-розумових розладів, що значно впливають на поведінку особи в суспільстві.

Сучасні дослідження дають особливо цінну інформацію при розгляді девіантної поведінки, яка буває спричинена природними відхиленнями у наслідуваній генетичній інформації, а у людських взаєминах спостерігається як поведінка, що відхиляється від загальноновизнаної норми. Ще більш корисну інформацію надають мікробіологія і молекулярна біологія при лікуванні хвороби, що викликана особливостями генетичного характеру і успадкована від близьких або далеких попередників роду. Все це означає, що наведена схема підтверджується практичними дослідженнями в області життя і здоров'я сучасної людини та її особистості.

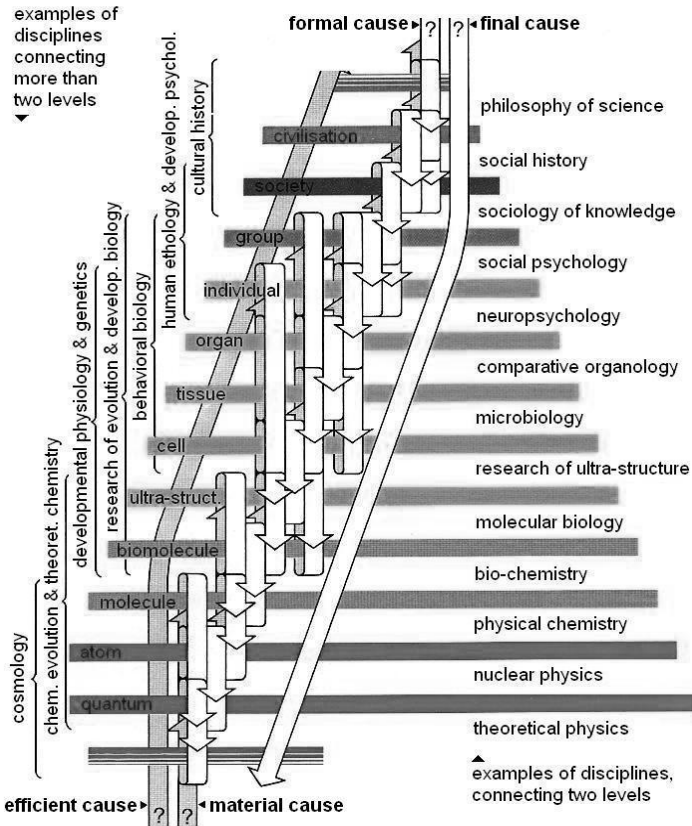

Рис. 1. Схема взаємозв'язків природничих наук, послідовність яких демонструє рівень їхньої причетності до еволюційних процесів у походження людини і життя людських суспільств на планеті [3]

3. Еволюція людини як соціальної істоти в дослідженнях Ніла Шубіна та їхнє використання в соціології

Наукові дослідження XIX–XX ст. дозволили науковцям запропонувати нову теорію і закони буття, які пояснюють закономірності життя на землі. Наш сучасник американський палеонтолог і анатом доктор Ніл Шубін у книзі «Наша внутрішня риба» [4] виклав свої спостереження про будову наших кінцівок і анатомічні особливості тіла людей і тварин. Наприклад, у людей і більшості тварин кожна кінцівка скла-

дається однаково за наступною схемою: одна кістка – дві кістки – багато кісточок.

Саме з останніх побудовані не тільки кінцівки тварин, але і долонь людини, що відіграла і продовжує відігравати визначальну роль у творенні сучасних людей та їх соціального світу. В той же час тільки людина здатна вивчати себе і свої угруповання в різні періоди їх існування. А причина, за якою соціологам необхідно звернутися до законів, що були сформульовані для розуміння життя, полягають в наступному: вони носять універсальний характер і визначають розуміння походження не тільки біологічного, але і соціального життя.

Н. Шубіну вдалося відстежити основні етапи розвитку тіла людини як соціальної істоти, а також сформулювати закони соціального розвитку. Це «закон нового», «закон дистанції», «закони розширювання» і «закон повернення». Усі вони фіксують присутність закономірностей існування нижчих шаблів у вищих структурах, які обумовлені еволюційними процесами. Крім того, на прикладі будови кінцівок усіх тварин, від птахів до вищих тварин, Н. Шубін демонструє принципи будови тіла. Наприклад, схожу будову кінцівок, як можна побачити на рис. 2, мають не тільки люди, але і ссавці, і навіть птахи.

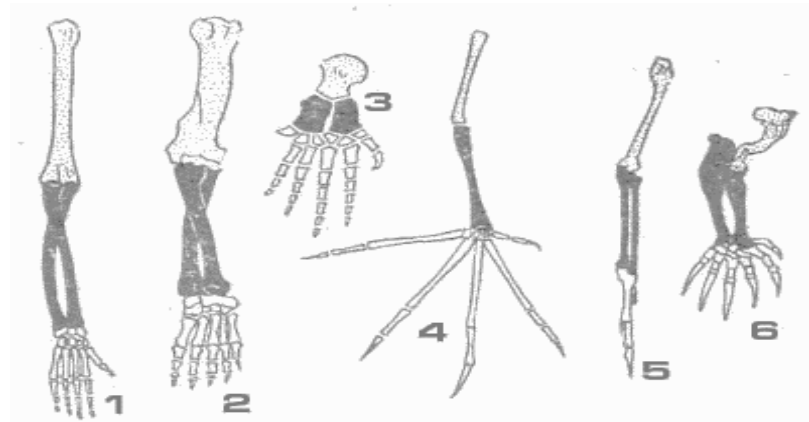

Рис. 2. Скелети передніх кінцівок різних хребетних тварин: 1 – людина; 2 – ведмідь; 3 – кіт; 4 – чапля; 5 – летюча миша; 6 – кроли згідно з Н. Шубіною [6]

Постає питання, наскільки сформульовані Шубіним закони природного розвитку можуть бути використані при аналізі життєдіяльності соціуму, наскільки їх характер є універсальним. Безумовно це потре-

бує не тільки спеціальних порівняльних досліджень, але і створення нового словнику соціології, що не робиться миттєво. Разом з цим певні припущення можна зробити і зараз для більш повного розуміння еволюції людської соціальності.

Так, згідно з Н. Шубіною, *«Закон нового»* відстежує *специфічні зміни* вищого рівня організмів у порівнянні з нижчими. Саме за цим законом палеонтолог розглядає еволюційні процеси на землі, коли на наступних щаблях еволюції у тварин і людей не просто відтворюються віднайдені принципи будови тіла, а також і принципи поведінки, в яких відновлюються із певними змінами вже віднайдені успішні поведінкові *моделі*, що сприяли виживанню як окремих істот, так і групи. Це стосується поведінки тварин із плануванням певних стратегій і вибору тактик у взаєминах з іншими. Деякі соціальні дії людина отримала «у спадок» від попередників на еволюційній щаблі як такі, що виправдали своє існування. Це підтверджують дослідження невербальної поведінки Е. Холла (США), які свідчать, що «коріння світової культури ведуть до біологічного минулого людини» [7].

Так, для соціології *«Закон нового»* може означати вдосконалення *принципів і моделей дій* окремої істоти і групи, які існували на нижчих щаблях еволюції, але існують в соціальній поведінці сучасної людини та групи. Так, відповідно до *«Закону нового»* ми користуємося тими ж самими невербальними знаками і моделями поведінки, що виникли в процесі еволюції, коли ними користувались стадні і зграйні тварини. Наприклад, панічні стани, коли більшість тварин тікає від загрози, приводить до зникнення самоконтролю окремої істоти. Це спостерігається і в людській поведінці: в ситуації невідомих загроз і виникнення стану паніки особа повторює поведінку оточуючих і втрачає звичний самоконтроль. Люди так само як і тварини, у невизначеній ситуації підпускають до себе незнайомих тільки на таку відстань, яка може забезпечити або підготовку до опору, або утікання.

Разом з цим в соціальних ситуаціях людей присутні і набагато більш складні форми невербальної поведінки. Наприклад, підкреслене мовчання як намагання уникнути небажаного контакту, або мовчазна демонстрація неуваги, яка насправді є готовністю чинити жорсткий опір. Так само як і у тварин, така поведінка, як правило, є успішною, тому що згідно із *«Законом нового»* люди користуються новими, набутими в ході еволюції уміннями, які насправді ґрунтуються на основі базових принципів взаємодії живих істот у природі, але більш складними за формою і ситуаціями їх використання.

У соціальному житті можна також спостерігати принципи ієрархічної будови групи людських спільнот, в якій присутні визнані статусні

позиції кожного члена, що також можна трактувати за допомогою «Закону нового», оскільки на більш високому рівні повторюють закономірності будови зграї або стада тварин. Усе це і дає можливість відстежити *специфічні зміни* на кожному наступному рівні розвитку.

Таким чином, «Закон нового» свідчить, що, зважаючи на значні досягнення людства, еволюційні зміни сучасності більше стосуються розумових здібностей і ускладнення соціальної поведінки, ніж можливостей людського тіла. Разом з тим і тут помітні значні зміни, перш за все фізіологічні: підвищення росту і ваги здорових осіб, значне подовження життя і активної діяльності для більшості жителів розвинутих країн. Такі зміни і надалі будуть вносити нові тенденції в соціальне життя людських суспільств. При цьому люди через поведінкові зміни постійно пристосовуються до нових умов життя на планеті, вносять у свою поведінку нові правила, що будуть визнаватись як необхідні, якщо сприятимуть благополуччю існування великих соціальних груп. Наприклад, глобальна урбанізація, коли життя вже більше половини населення планети пов'язане з містами, передбачає зміни у звичках повсякденної поведінки людей. Одна з них – не кидати сміття на вулиці для збереження комфортного стану навколишнього середовища. Не важко помітити, що це і досі є проблемою всіх великих міст світу, до яких прибувають люди з сільської місцевості та інших країн. Такі нові навички здатні стати автоматичними, якщо будуть засвоєні в дитинстві, що є одним із завдань соціально відповідального екологічного виховання.

«Закон розширення» – один із тих універсальних законів, що є найбільш помітним у соціальному житті як вищих тварин, так і людських спільнот і суспільств. У соціології процедура розширення членів суспільств і груп є основною в аналізі, тому що населення будь-якої країни розділяється на класи, верстви, прошарки та інші різноманітні групи. Кожна людина, що намагається визначити свою належність до певного класу, верстви населення або прошарку і угруповання, відтворює і демонструє таку поведінку, що свідчить про її належність до нього. Наприклад, офісні працівники завжди демонструють діловий стиль одягу і взуття, не нехтують правилами ввічливості у поводженні із незнайомцями, намагаються підкреслити свій офіційний статус за допомогою невербальних чинників. Так само, згідно із Законом розширення, поводить себе більшість стійких груп у будь-якій країні, тому що саме поведінка членів групи веде або до стійкого існування і збереження, або її руйнації.

У той же час в суспільствах зустрічаються відхилення у дотриманні «Законів розширення». Більшість з них пов'язана із намаганням

особи вийти за межі своєї групи або верстви суспільства з метою підвищити свій статус, або змінити своє становище. Разом з тим відбуваються і зворотні процеси, наприклад, економічні негаразди можуть знизити вроджений статус особистості і змусити до життя у нижчій за станом верстві населення. Ці природні соціальні процеси притаманні будь-якому суспільству, хоча часто сприймаються оточуючими як особисті історії успіху або статусного падіння. Так чи інакше вони підтверджують присутність закону розширування в спільнотах і суспільствах.

На користь **«Закону повернення»** та його значення для соціології свідчить той факт, що люди і сьогодні свідомо і підсвідомо користуються тими ж самими способами будови взаємин у суспільствах і групах, які були здатні позитивно або негативно впливати на спільне життя протягом тисячоліть. Ми не завжди усвідомлено, але користуємося тими ж самими паттернами поведінки, які впливають перш за все на збереження групи, на розвиток її згуртованості і благополуччя. Разом з цим, зустрічаються і протилежні способи соціального поведіння, які в процесі взаємин відверто руйнують спільне життя малих і великих соціальних груп, наприклад, коли більша частина суспільства не задоволена своїм становищем. Наприклад, позитивне ставлення людей один до одного сприяють нарощуванню солідарності, а навпаки, – агресивні дії викликають процес руйнації взаємин в групі, починаючи з діда.

Ще більш помітним вплив закону повернення на поведінку людей простежується у наслідуванні, віднайденім у природі способом взаємодії на рівні *невербального* спілкування людей. Усі люди «від природи» вміють користуватися мімічними знаками і вільно їх «читати» по обличчях інших. По них ми судимо про ставлення до нас інших людей: посмішка, похмурі брови, загрозливий або спокійний вираз обличчя, неповага і намагання принизити співрозмовника, любов та прив'язаність – усе це ознаки, за якими особистість виносить судження про наміри, характер відносин і ставлення членів групи один до одного залежно від існуючого в суспільстві *розширування*.

Останнім важливим еволюційним законом є **«Закон дистанцій»**, який підкреслює своєрідність внутрішньої детермінації на кожній наступній шаблїні буття. Принцип детермінізму проявляється всюди, а його всеохоплюваність і всебічність має своїм початком ототожнення дійсності з необхідністю. В соціології це означає, що створені форми спільного життя людей (а до них належать усі форми життя колективних тварин) змінюються на кожній новій шаблїні розвитку, створюючи певні відокремлені в нашій свідомості форми, фази і етапи розвитку, періоди і епохи соціального життя, що мають характерні ознаки.

Фактично соціальний розвиток суспільства обумовлений і детермінований наступними факторами:

а) постійністю змін природного середовища і кліматичних умов в ареалах проживання людських спільнот і суспільств;

б) розвитком технологій і виробничих сил на кожному етапі соціальної еволюції;

в) постійним ростом наукового знання в різних сферах соціального буття та його відповідним оформленням;

г) удосконаленням тих способів взаємодії членів суспільства, які викликані змінами і сприяють його соціальному розвитку і благополуччю.

Усе це дає нам можливість встановлювати певні дистанції на шляху не тільки природного, але і соціального розвитку людства. Дійсно, в сучасному світі не існує неандертальців, а тим більше тих гомінідів (людиноподібних істот), які передували сучасності, але нам точно відомо, що колись вони були на планеті і що ми є їхніми нащадками. Тому ми змушені звертатись не тільки до соціально-психологічного знання, але в окремих випадках і до нейропсихології, мікробіології і навіть до молекулярної біології, тому що саме на цьому рівні визначаються особливості поведінки людини. Сучасні дослідження дають цінну інформацію при розгляді особливостей девіантної поведінки, яка буває спричинена певними відхиленнями у наслідуваній генетичній інформації, коли поведінка індивіда відхиляється від загальновизнаної в суспільстві норми. Ще більш корисну інформацію мікробіологія і молекулярна біологія надає при лікуванні хвороби, викликані особливостями генетичного характеру і успадкованої від близької або дальніх попередників роду. Наприклад, будова групи може нагадувати зграю, коли починає переслідувати одного зі своїх членів, що в свою чергу нагадує про вплив «Закону повернення» (див нижче). В той же час група може представляти згуртоване товариство, що переслідує свої виробничі або наукові цілі, коли також відбувається процес наслідування поведінки визнаних лідерів рядовими членами групи, кожний з яких вносить свій внесок у досягнення спільної мети.

Усе це означає, що «Схема взаємозв'язків природничих і соціальних наук» Р. Рідла, може бути підтверджена практичними дослідженнями в області соціального життя і стану здоров'я сучасної людини. Нагадаємо, що в основі такого підходу лежать думки батьків-засновників соціологічної науки А. Сен-Сімона і О. Конта.

Найбільш повно і більш виразно такі закони розвитку починають діяти під час заворушень, коли стан суспільства стає нестійким, а тому вимагає революційних змін, тобто *фундаментальних змін в структу-*

рах існуючої природної, соціальної, політичної чи економічної системи. Зазвичай вони відбуваються раптово або протягом відносно короткого часу. Ми їх називаємо революціями, що суттєво впливають на життя і суспільства, і особистості. Разом із цим революція це тільки один із прикладів соціальних змін у суспільстві, який, незважаючи на активність і екстремальність соціальних подій, насправді тільки підкреслює значущість «Закону повернення».

4. Особливості вивчення особистості в межах соціології

Соціологічна наука вивчає людей перш за все як членів певного суспільства, спільноти, а також будь-якої групи, що створюються людьми для спільного життя та виробничої і творчої діяльності: від бригади каменярів, що будували єгипетські піраміди, до сучасного театрального колективу. Тому в центрі соціологічної науки опиняється не просто поняття особистість (унікальна, неповторна, оригінальна), не просто людина певного віку, статі, раси і антропологічних ознак, але *особа*, що несе в собі риси і якості свого часу і того суспільства, до якого вона належить. Саме тому в XIX ст., коли почала формуватися соціологічна наука, виникло поняття *типової особистості*, тобто носія найбільш розповсюджених рис, які були вимогою часу і тих завдань, що завжди поставали перед суспільствами на кожному етапі його розвитку.

Розробкою і описанням типових рис особистості, що відповідала вимогам свого часу, займалися спершу поети та творці білин (Гомер), а починаючи з Нового часу – письменники в творах художньої літератури. Це було обумовлено, з одного боку, тим, що такі твори прагнули зобразити героїв та антигероїв свого часу, а з іншого, – вони намагались зрозуміти *соціальний зміст* подій та їх глибинний сенс для розвитку окремих соціальних груп і суспільства на прикладі життя однієї людини або групи. Це особливо помітно в творах критичного реалізму XIX ст., коли почався бурхливий розвиток капіталізму.

Усе це дозволяє нам стверджувати, що початковий етап соціологічного мислення людства був тісно пов'язаний із художньою творчістю особистості. Це були міфи, казки, бувальщини і перші авторські твори, які в найбільш доступній формі намагались описати, усвідомити і передати нащадкам сенс соціальних подій та їх зміст через історію життя тих особистостей, що цей сенс демонстрували своєю діяльністю. Першим виразним прикладом виникнення історико-соціологічного знання може слугувати міфологічна творчість усіх народів світу. Тому можна із впевненістю казати, що розвиток особистості був визначений тривалою послідовністю кроків спочатку в межах природних змін, що при-

звели до процесу еволюції і появи людини, а згодом до змін, що визначені діяльністю самих людських спільнот у межах різноманітних соціальних об'єднань. Саме суспільно-творча діяльність людей визначила не тільки розвиток окремої особистості, але і всі соціальні зміни в житті людства.

Разом з цим треба зазначити, що окрема особистість не могла б бути об'єктом соціології, як це буває, наприклад, в психології або в біологічній науці. Але особистість може стати предметом дослідження в соціології, оскільки набуває спільних для всіх членів суспільства рис, і є носієм певних ідей та смислів, має типові переконання і упередження, тобто є людиною свого часу з усіма його перевагами і недоліками, здобутками і втратами. Саме протягом ХХ ст. були переконливо продемонстровані можливості такого штучного творення ортодоксальних особистостей у нацистській Германії і комуністичній Росії, проаналізовані в творах Е. Фромма і К. Левіна, а також у роботах європейських мислителів і письменників.

Насправді, такі якісно визначальні риси, що відокремлюють особистість певного суспільства від представників інших суспільств або епох, і є справжнім *предметом дослідження в соціології особистості*, оскільки саме ступінь розповсюдженості окремих якостей і рис нерідко визначає рівень та напрямки розвитку суспільства і особистостей, що до нього належать. Наприклад, це може бути: схильність до брехні і перебільшень доби *розпаду феодалізму*, або активна творча діяльність Робінзона Крузо в складній незнайомій ситуації доби початкового *капіталізму*, підвищений рівень прагнення до самозбереження в умовах *диктаторських режимів*, коли більшість оточуючих здаються підозрілими, тому що навкруги всі є «ворогами», або інноваційне мислення *сучасної людини*, що схвалюється і підтримується суспільством.

Дослідити такі спільні риси, що притаманні великим групам населення, можливо тільки коли ми виокремлюємо і вивчаємо групу конкретних особистостей як представників свого класу, прошарку суспільства, етносу чи іншої великої групи. Тобто перед нами не просто людина, а перш за все носій спільних для суспільства або його спільнот деяких загальних рис і ознак, а також ідей, ставлень, цінностей і соціальних уявлень, що є типовими для того чи іншого суспільства або етапу його розвитку. Зрозуміло, що кожна особистість, крім того, є представником вікової і статевої групи, належить до визначеного соціологічною наукою класу або прошарку населення, має певну освіту, представляє етнос чи народність і т. п. Таким чином, частіше за все предмет дослідження в соціології особистості співпадає із основною темою дослідження.

Для розрізнення понять та уточнення їх змісту для соціологічної науки є необхідність розвести поняття *людина*, *особа*, *особистість* та *індивідуальність*, які вже давно розробляються в межах соціальної філософії та психології [8].

Поняття «особистість» давні римляни запозичили в етрусків. Латинською воно означало – «персона». Римляни називали цим словом ритуальну маску, яку знімали з обличчя померлого і зберігали у помешканні його нащадків. Оскільки предметом соціології особистості є два взаємозалежні напрями пізнання, а) соціальна сутність людини та б) закони становлення і змін особистості у процесі життя, можна виокремити *онтологічний*, а другий – *гносеологічний* аспекти. **Онтологічний аспект** розкриває особистість через розрізнення: *що відрізняє особистість від інших об'єктів* та суб'єктів соціального буття. Саме із цим пов'язана потреба у визначенні таких тісно пов'язаних із розумінням сутності людей понять, як «індивід», «індивідуальність», «особа», «людина».

«*Людина*» – це найзагальніше пізнавальне поняття, «яке відображає уявлення про сучасне людство на планетарному рівні. Коли йдеться про людину взагалі, кожен розуміє, що це *якісно новий ступінь розвитку природи* стосовно світу рослин і тварин, що сучасна людина значно відрізняється від неандертальців і кроманьйонців. Водночас сучасні люди дуже різняться залежно від місця проживання, укладу, господарювання, кольору шкіри, освіченості та багатьох інших ознак. Крім того, сучасна людина не може зупинити об'єктивних процесів становлення і змін, притаманних їй будь-яких морфологічних, психофізіологічних чи соціальних ознак, тобто майбутнє може суттєво поліпшити або, навпаки, погіршити уявлення про людину. Таким чином, саме людина є тим невід'ємним елементом будь-якої соціальної клітини, безліч форм яких і забезпечує здатність людству відтворювати себе як цілісність, зберігати і надалі розвивати якості, необхідні для існування в постійно змінюваних умовах.

Поняття «*індивід*» дає розуміння того, які ознаки відрізняють людину від інших людей. На соціальному рівні загальне поняття «людина» конкретизується через уявлення про конкретну людину, тобто індивіда певного зросту, статі, маси, віку, освіти та інших предметних ознак.

Поняття «*індивідуальність*» виявляється через порівняння індивідів, через рівень їх здібностей, здатності освоювати світ і змінювати себе. Воно відображає особливості всієї сукупності соціально-побутових, соціально-економічних, соціально-правових, соціально-етнічних та інших ознак суб'єкта. У сфері професійної діяльності, наприклад, індивідуа-

льність виявляється через прихильність людини до вибору тієї чи іншої спеціальності. У сфері пізнання вона реалізує потенціал своїх здібностей у галузі точних або гуманітарних наук. Кожна людина індивідуальна за сукупністю належних їй морфогенетичних, психофізіологічних та інших ознак, які на соціальному рівні є предметно вираженими. Так, окремі риси характеру, темпераменту, пам'яті, сприйняття та інші психологічні особливості залежно від соціального середовища по-різному розвиваються та виявляються: якщо в середні віки людей, наділених феноменологічними здібностями, здебільшого спалювали на вогнищі, то нині діяльність екстрасенсів, гіпнотизерів, чаклунів, пророків та інших екстраординарних індивідуальностей розцінюється суспільством більш розважливо.

Поняття «*особа*» – це узагальнена суспільна сутність людини, що розкриває предметні ознаки індивідуальності та окремих соціальних структур – груп, колективів, організацій, рухів, партій, Інститутів та інших спільнот. Саме через поняття «*особа*» конкретизується *соціальна роль*, яку відіграють окремі люди та верстви населення в життєдіяльності суспільства. Реалізація людиною своїх індивідуальних якостей у системі зв'язків між різними компонентами соціальних структур відображає її місце серед інших людей, погляди на себе і світ, ставлення до себе, наміри та ін. Цей загальний стан особи у соціальному середовищі характеризує соціальний статус конкретної людини.

Поняття «*особистість*» відображає сутність людини у широкому соціальному контексті, у якому сконцентровані риси єдності та протиріч між «мікрокосмом» особи кожного окремого індивіда і потенційними можливостями індивідуальностей відтворювати і змінювати не тільки себе, але й увесь світ. Тобто, поняття особистості – це своєрідний барометр соціальної зрілості суспільства, в якому кожна людина може реалізовувати себе більш-менш повно, надто вузько чи досить широко, вільно, активно і творчо чи, навпаки, – підневільне і пасивно, нагадуючи при цьому гвинтик якогось механізму.

Безвідносного поняття «*особистість*» не існує, бо сутність людини завжди «прив'язана» до того чи іншого рівня розвитку суспільства, який відображає характер виробничих процесів та стосунків між людьми, тип політичного устрою держави і ставлення до культурних цінностей. Таким чином особистість безпосередньо і водночас опосередковано бере участь у житті як окремих клітин суспільства (сім'я, навчальні, трудові, наукові колективи, рухи, партії, організації), так і соціального універсуму загалом, бо так чи інакше наслідки діяльності окремої особи чи їх спільнот позначаються на стані соціетальних (глобальних) процесів життєдіяльності людства.

Висновки

Саме відповідь на питання, якою була особистість раніше, якою постає вона в конкретний час і що її очікує в майбутньому, допоможе краще зрозуміти реально існуючі можливості людей творити дійсність, перетворювати себе і світ. Невпинні спроби людства змоделювати все-світ породили уявлення про форми руху матерії. Сьогодні відомо, що модель реально існуючого всесвіту охоплює сім форм руху матерії, структура яких розкриває зміст неорганічної, органічної та духовної природи. Зокрема, неорганічну природу розкриває взаємодія структурно впорядкованих механічних, фізичних форм руху матерії. Органічна природа представлена геологічною (Земля та інші космічні тіла), ботанічною (світ рослин) і зоологічною (світ тварин) формами руху. Духовна природа перебуває ще у початковій фазі становлення і на сьогодні відома лише одна – соціальна форма руху матерії, яка започатковує собою процеси розгортання уявлень про особистість.

Зосередивши у попередні століття головну увагу на залежності структури особистості від статі, зросту, маси тіла, впливів хімічних елементів і окремих психічних процесів, дослідники фактично не помічали головного – багаторівневості соціокультурних детермінант мислення і дій людини. Саме суспільні структури формують світогляд людини, залежно від якого різні верстви населення обирають ті чи інші соціальні ідеали, так чи інакше організують відносини з навколишнім середовищем, по-різному ставляться до моральних норм, цінностей і форм діяльності.

Поза соціальним середовищем людина позбавлена можливості визначити сенс свого життя, хоча спрямованість дій, що виходять з нього, може мати протилежний характер: одні вбачають сенс у служінні істині, інші – у служінні шлунку; одні – у розвитку культури, інші – у її винищенні. В останні десятиліття, наприклад, все більшого поширення набуває соціальний феномен групового, колективного, інституційного і навіть державного егоїзму, що, безумовно, деформує склад думок, почуттів і дій людини.

Цитовані джерела:

1. Гартман Н. К основоположению онтологии / Н. К. Гартман. – Спб. : Наука, 2003. – 640 с.
2. Riedl R. *Biology of Knowledge : The Evolutionary Basis of Reason* / R. Riedl. – Chichester. – New York : John Wiley & Sons, 1984.
3. Medicus, Gerhard. *Mapping transdisciplinary in Human Sciences* [Електронний ресурс] / Innsbruck University. – Режим доступу : <http://faculty.oxy.edu/clint/physio/>.

4. Basic Theory of Human Sciences.
5. Шубин Н. Наша внутренняя рыба.
6. Shubin N. Your Inner Fish / N. Shubin. – Knopf Doubleday Publishing Group, Jan 15, 2008. – Science – 229 p.
7. Холл Э. Как понять иностранца без слов / Э. Холл. – М. : Вече, Персей, АСТ, 1995. – 432 с.
8. Українська психологічна термінологія : словник-довідник / За ред. М. Л. Чепи. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010.

ЛЕКЦІЯ 3. ОСОБИСТІТЬ ЯК СУБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНОЇ ДІЇ

Вступ до теми

Коли соціологи приступають до емпіричних досліджень, найбільш важливим стає чітке і, по можливості, реальне уявлення про тих людей, які досліджуються. Відповідність теоретичних знань соціолога колективному портрету опитуваних дає можливість більш точно визначитись як із завданнями роботи, так і з об'єктом, і предметом дослідження. Для практичної соціології важливою функцією є визначення дійсних проблем розвитку суспільства, реального колективного портрету соціуму, де *особистість* є учасником подій сучасності. Коло замовників соціологічних досліджень є достатньо великим у демократичному суспільстві. Це наступні особистості і організації:

- журналісти ЗМІ, які працюють на суспільство, але орієнтуються на окремі верстви населення і різні політичні сили;
- політики, для яких важливі виборчі наміри і очікування людей;
- громадські діячі, які намагаються вирішити болючі питання соціального життя за рахунок узгоджених дій окремих груп і особистостей;
- представники виконавчої влади, для яких важлива громадська думка стосовно ефективності їх управлінських зусиль;
- представники громад міст і містечок, тобто активна частина населення, для якої не є байдужими проблеми суспільства;
- керівники великих підприємств, які є потенціальними замовниками досліджень, що стосуються кола питань колективного життя підприємства та ефективності виробництва.

Усі перелічені групи представлені *діючими особистостями*, тобто суб'єктами конкретних соціальних дій. Тому навіть диктатори хочуть знати, як до їх дій та до них особисто ставиться населення. Але традиція регулювання життя соціуму за допомогою соціологічних досліджень присутнє тільки в демократичних суспільствах. Саме такий спосіб управління вимагає знання про суспільство як велику соціальну групу з його відмінностями і особливостями розвитку: від громад міст і регіонів до етнічних об'єднань, середніх і малих груп в середині соціуму, які складаються з окремих особистостей.

Сучасна соціологія пропонує різні теоретичні концепції у дослідженні осіб як соціальних діячів і суб'єктів реальних дій в різноманітних соціальних ситуаціях. У цьому розділі розглянуті *перші* соціологічні теорії, що зіграли визначальну роль в розвитку наук про людину та її роль в розвитку суспільства. Теоретичні здобутки *сучасних соціологів* також розглянуті, але в інших темах курсу.

1. Діюча особистість в теорії М. Вебера

Коли ми прагнемо зрозуміти сутність світу і місце людини в ньому, перше із чим ми стикаємося є факт діяльності кожного суб'єкта, тому що бути людиною означає перш за все діяти. Більше того, соціальна діяльність здійснюється тільки тоді, коли людина свідомо і цілеспрямовано діє разом з іншими, впливає на інших або навпаки, – піддається впливові оточуючих.

Уперше в соціологію поняття «соціальна дія» у систематичній формі було введено і науково обґрунтовано Максом Вебером. Соціальною дією Вебер називав такі дії людини, які передбачають за своїм сенсом *співвідношення із діями інших людей або орієнтацію на них* [1]. Таким чином, у розумінні Вебера соціальна дія має дві особливості. По-перше, вона повинна бути раціонально усвідомленою. А по-друге, вона повинна бути орієнтованою на інших людей і стимулювати відповідне поведіння і окремі вчинки. Людина не просто пристосовується до умов життя, вона активно намагається їх змінити. Для цього вона або перетворює природне та соціальне середовище відповідно до своїх потреб, або, в разі необхідності, змінює свою поведінку. Це спостереження за світом людей і специфічними умовами їх існування привело до формулювання Вебером поняття *суб'єкта соціальної дії*.

Соціолог вважав, що головною ознакою соціальної дії є її *усвідомлена орієнтація на іншого суб'єкта або групу людей, яка передбачає також їхню відповідну реакцію*. Якщо дія не спрямована на інших людей і недостатньо усвідомлена, то вона не є соціальною. Таким чином, згідно з М. Вебером, *соціальна дія має дві характерні риси: вона має мати суб'єктивний сенс для діючої людини і бути орієнтованою на іншого*. Згідно із цими ідеями Вебер створив *класифікацію типів соціальних дій суб'єкта*, яка основана на різному рівні їх усвідомленості і раціональності. Це наступні:

1. **Цілерациональна дія** – це дія, яка відрізняється ясністю і повною усвідомленістю мети для діючого суб'єкта, коли мета співвідноситься з раціонально обґрунтованими засобами її досягнення. Прикладом такої цілерациональної дії може бути, наприклад, вступ до вищого навчального закладу, пошук нового місця роботи і т. і. Це усвідомлена мета, яка передбачає цілу низку цілерациональних дій: наприклад, отримання середньої освіти, складання вступних іспитів і підготовка до них, часто ще і зміна місця проживання і т. і. Цілерациональні дії потребують достатньо складного планування і цілеспрямованої діяльності суб'єкта.

2. **Цінніснораціональна дія** – це дія, мета якої має безумовну цінність для суб'єкта, як щось самодостатнє, що не потребує *порівняння*

засобів її досягнення. Вона може бути навіть ірраціональною. Наприклад, для більшості жінок вступ у шлюб може стати і часто стає цінніснораціональною дією, яка підвищує її статус, тому що для всіх людей створення шлюбу є початком важливого етапу в житті, а тому і має цінність. Іноді це і зовсім не так, тому що вибір партнера бажає на краще, але зміна свого статусу є настільки важливою цінністю, що відкидаються всі вагання і навіть прями застороги.

3. *Традиційна дія* – це дія, яка основана на звичках і тому має майже автоматичний характер. Вона не потребує усвідомленого розуміння мети і тому розглядається Вебером як «порубіжний випадок соціальної дії також як і наступна, четверта дія. Так, наприклад, якщо нам розповідають анекдот – ми сміємося, якщо розповідають про померлу домашню кицю – ми співчуваємо. Якщо людина повідомляє, що вона захворіла, перша наша реакція допомогти, розповісти про ліки, які були дієвими для нас або наших знайомих. Ці дії тому і стали традиційними, що пов'язані з *нормальною реакцією* людей на події.

4. *Афективна дія*. Це дія, яка визначається емоційним станом людини: любов і ненависть, жах або відвага, огида і насолода... Така дія має мінімальну усвідомленість і часто перестає бути соціальною у випадках, коли не спрямована на іншу людину. Наприклад, мати, що схиляється до малюка, автоматично посміхається до нього, навіть не задумуючись над сенсом виразу свого обличчя. Починаючи з 4-х місяців, дитина вже вміє посміхатися у відповідь, підтримуючи первинний соціальний контакт. Афективними наші дії стають такими в емоційних та напружених ситуаціях. Наприклад, якщо ми опинились у ситуації загрози життю або здоров'ю, ми обираємо одну з двох стратегій: або тікаємо або боремося, тобто чинимо опір.

М. Вебер виділив типи соціальної дії як *ідеальні*. В реальності ж кожна дія може набути змішаного характеру і становити суміш двох і більше типів, або перетікати з однієї до іншої. Для нас важливим є те, що Вебер дав типологію людських дій у межах «розуміючої соціології», яка дозволяє інтерпретувати сенс людської соціальної поведінки. Типологією соціальних дій Вебера користуються і в сучасних соціологічних дослідженнях, наприклад, в електоральних, коли вивчається мотивація суб'єктів голосування за різних кандидатів. Але прямо на цю обставину не вказують, оскільки не користуються запропонованими назвами.

Так, люди як виборці діють, згідно з типологією Вебера, наступним чином:

– як раціонально мислячі суб'єкти, які виходять не тільки зі своїх ідейних переконань, але із інтересів країни в цілому; нажал, таких не

буває багато, але вони здатні бути впливовими людьми при певних обставинах;

- як люди, що вважають за необхідне виконати свій громадський обов'язок; таких людей доволі багато і стає ще більше, якщо вони переконані у можливості змін;

- як такі, що підтримують традиції своєї родини або країни; таких людей багато у країнах зі сталою демократичною традицією, коли їх родина протягом десятиліть голосує за ту чи іншу партію або політичну силу;

- люди, які діють під впливом емоцій від нової інформації, яку намагаються вкидати штаби кандидатів у процесі виборчої кампанії; таких людей в Україні досить багато і це здатне суттєво змінювати ситуацію.

Для майбутніх соціологів може бути цікавим дослідження дієвості типології Вебера на чергових виборах, коли опитують виборців у межах Exitrol-дослідження після голосування: Що саме вплинуло на вибір того чи іншого кандидата?

Теоретичний спадок М. Вебера і досі не втратив свого реального впливу. Але сучасна наука пішла вперед і деякі важливі соціальні явища, як типологія особистостей у т. ч., сьогодні набула іншого словника і методів дослідження. Разом з цим, не зважаючи на зміни у мові соціологічної науки, ми продовжуємо досліджувати поведінку людей як соціальні дії, тому що поза цим процесом фактично не існує життя (крім годин сну). Людина перестає діяти тільки тоді, коли помирає. Так само і суспільство, яке знаходиться у стані постійних дій.

2. Авторитарна особистість у теорії Еріха Фромма

Трагічні події першої половини ХХ століття, які були визначені двома світовими війнами, не могли не вплинути на розвиток соціологічного знання та соціально-психологічні підходи до розуміння поведінки діючих особистостей, які з легкістю підкорялись авторитарним режимам: нацистському і комуністичному. Серед соціологів і соціальних психологів особлива роль в розумінні даного явища належить Еріху Фромму (1900–1980) – соціальному психологу, філософу і психоаналітику, представнику Франкфуртської школи і засновнику неофредізму.

Е. Фромм навчався у Гейдельберзькому університеті, де викладали Макс Вебер і Карл Ясперс, а пізніше в Берлінському інституті психоаналізу. З 1930 р. Фромм працює у Франкфуртському інституті соціальних досліджень, але після приходу нацистів до влади емігрував у США. У 1949–1969 р. Фромм жив у Мексиці і працював у США, потім

переїхав до Швейцарії, де була написана його остання видатна робота «Мати і Бути». У 1980 р. Фромм помирає за 5 днів до свого 80-річчя. Його основні роботи: «Втеча від свободи» (1941), «Здорове суспільство» (1955), «Мистецтво любити» (1961), поставили його в перший ряд соціальних психологів соціологічного спрямування. Саме він найбільш чітко сформулював основи світосприймання особистості та пов'язав її поведінку зі способом володарювання в суспільстві.

У творчості Фромма окреслено широке коло питань, але особливого значення набув його аналіз принципово нового явища в суспільствах ХХ ст. – це поява *авторитарної особистості*. Ідея була результатом його роботи у Франкфуртському інституті соціальних досліджень, де склалася знаменита Франкфуртська школа (Макс Хоркхаймер, Теодор Адорно, Герберт Маркузе та інші). Саме тут Фромм провів ряд соціально-психологічних досліджень серед німецьких робітників і службовців, що дало вченому можливість передбачити ще до виборів 1932 р. прихід до влади нацистів.

Найбільшим внеском Фромма в соціологію особистості стала його найвідоміша книга *«Втеча від свободи»* (Escape from Freedom, 1941), яка фактично поставила діагноз людської особистості: *той, хто не цінує свободу, приречений жити і миритись з авторитарними і нацистськими режимами*. Фромм вперше дослідив психологічну природу тоталітаризму, і перш за все, німецького нацизму, як результат *внутрішнього конфлікту особистості*. Це проявляється у готовності людини підкорятися сильнішим за себе з одночасним бажанням влади над слабкішими, що свідчить про психічні розлади людей і прояви садистських або мазохистських елементів. Саме *«втеча»* від свободи призводить до формування авторитарної особистості і, як результат, – втрати свободи і незалежності.

Велику увагу в книзі було присвячено дослідженню епохи Реформації, а також протестантської теології та етики, що виконали революційну роль для Західної цивілізації завдяки ідеям *Мартина Лютера* та *Жака Кальвіна*. Ці дві великі постаті наполегливо проповідували цінність кожної людини, яка відповідально ставиться до свого життя і долі. Їхні ідеї полягали в наступному:

– перша ідея, згідно з їхніми революційним поглядам, віруюча людина повинна кожен день *самотійно читати* Біблію. Саме звідси походить висока освіченість європейців ХVІІ ст., особливо у Північній і Центральній Європі, а згодом – у Північній Америці, куди протестанти змушені були емігрувати для спасіння свого життя;

– друга ідея, особливістю протестантизму явилась *надзвичайна працьовитість*, яка замінила велику кількість молитов щоденною

наполегливою працею в ім'я Бога. Саме ці дві ідеї, що сформулював Макс Вебер, сприяли швидкому розвитку протестантських країн Європи та Америки.

Заслугою Фромма стало наступне: на відмінну від відповідальної особистості попередніх століть вчений означив існування *нової спрямованості особи на **предестинацію*** (тобто наперед визначення себе) як людини, що виправдовує факт соціальної нерівності, відчуває *власну мізерність і залежність, страху перед свободою*. Це явище було викликано перш за все подіями Першої світової війни 1914–1918 р., на якій безцільно загинули більше 10 млн військових і 11,4 млн мирних жителів світу. В результаті трагічних подій підсилилась потреба людей у підкоренні авторитету, не зважаючи на європейські ідеї рівності і справедливості розподілу.

Фромм вбачав джерело нацизму в більш ранніх подіях – у страху людини перед свободою, що виникла в результаті Реформації католицької церкви і наступного етапу розвитку суспільства. Коли усталений феодальний устрій життя з досить чіткою ієрархією був зруйнований, а капіталізм не запропонував альтернативних моделей для наслідування, це породило у більшості людей відчуття *беззахисності та відчуженості*. Самотність і відчуженість були найбільшим страхом первісної людини, а тому за право належати до групи індивід був готовий платити будь-яку ціну. На думку соціального філософа саме ця *психологічна залежність особистості від групи* привела німців до нацизму і диктатури. Ця складна проблема обговорюється і сьогодні, як, наприклад, у романі Ентоні Дорра 2014 р. «Все те незрима світло».

У першій пол. XX ст. основними носіями відчуття страху стали нижчі за середній клас верстви населення, коли після Першої світової війни були зруйновані засади їхнього соціального існування в суспільстві. За твердженням Фромма, у представників нижчих класів домінував характер авторитарної особистості, як безоглядне підкорення авторитету. Автор звернув на це увагу ще у перших своїх дослідженнях у Франкфурті, коли молоді соціологи проводили перше анкетування для вивчення неусвідомлених мотивів поведінки людей. Якщо на питання: «Хто з історичних осіб вам подобається більше за всіх?» – людина відповідала: «Олександр Македонський, Цезар, Наполеон, Ленін», – це інтерпретувалось як вказівка на авторитарність, оскільки такий набір свідчив про те, що людина захоплюється диктаторами і полководцями. Якщо відповідь була: Сократ, Пастер, Кант, Маркс – це класифікувалось як демократична орієнтація, тому що людина ставила вище за інших таких людей, що піклувались про благо людства». Всього анкета містила 270 питань.

Дослідження Фромма за своїм змістом не застаріли і досі, тому що *авторитарні особистості* існують завжди, особливо, коли рівень життя суспільства різко знижується, а матеріальний стан не задовольняє людину. Бажання бачити у владі «сильну руку» призводить до непередбачуваних наслідків: замість «наведення порядку» приходять насилля, грабіж і війна. Аналіз Фромма дає розуміння і того, що відбувається в соціальному житті сучасної Росії, де авторитарний режим «підштовхує» до завершення останнього акту життя колоніальної імперії, якою все ще залишається країна. Ситуація може скластись дуже небезпечно і для нашої держави, тому що саме авторитарні особистості підтримують диктаторські режими і готові боротися з будь-якими проявами свободи.

Один з головних винаходів Фромма – це *плідна і неплідна орієнтація особистості*. Насправді кожна людина вміщує в собі обидві орієнтації, хоча одна з них завжди домінує і переважає.

Плідна орієнтація дає людині можливість для *особистого зростання і розвитку своїх здібностей*, тому що її мета – **самореалізація** своїх можливостей і талантів. Плідність розкривається через поняття свободи, незалежності і сприймання себе як творця, що реалізується за допомогою творчої активності. При плідному мисленні суб'єкт не може бути байдужим до людей, більш схильний до поваги і пізнання інших, до турботи і любові.

Неплідна орієнтація вміщує в собі 4 типи орієнтацій суб'єкта:

– **«Залежний»** як рецептивна орієнтація, коли людина вважає, що «джерело всіх благ» знаходиться ззовні і можна набути його за допомогою інших людей. «Залежність» притаманна значній частині українського суспільства, переважно у старших вікових групах. Звідси прагнення «сильної» руки і авторитарного керівництва.

– **«Експлуатор»** вважає так само як і залежний, але вважає, що все можна забрати силою.

– **«Стяжатель»** – нічого не можна отримувати ззовні, намагається економити, а витрати сприймає як загрозу безпеці.

– **«Ринковий»** тип сприймає себе як товар. Такий тип існував завжди, але іноді здається, що сьогодні зустрічається частіше, особливо серед молодих жінок і дещо менше – чоловіків, які розцінюють свою молодість і зовнішню привабливість як товар, хоча і розуміють швидкість його «знецінення».

Еріх Фромм оставив нам великий спадок гуманістичної соціально-філософської думки, а твори мислителя і сьогодні складають скарбницю ідей про особистість та тих загроз, що можуть заважати її життю і

свободі. На думку Фромма, *свобода* визначається у ХХ ст. як найвища цінність, яку потрібно захищати і за неї боротись. Є такою вона і сьогодні, про що свідчать твори Р. Коллінза.

3. Структурний підхід у теорії соціальної дії Толкота Парсонса

Видатний американський соціолог-теоретик Толкотт Парсонс (*Talcott Parsons*, 1902–1979) – голова школи структурного функціоналізму є одним з творців сучасної теоретичної соціології.

Парсонс народився в родині пастора і викладача коледжу, а коріння його родини простежується до перших переселенців-протестантів з Європи. Це без сумніву вплинуло на визначення світоглядних ідей вченого. Вищу освіту з біології Парсонс здобув у коледжі Амхерст (Масачусетс), але зацікавленість соціальними науками привела його в Лондонську школу економіки, де він відкрив для себе творчість видатного соціального антрополога Броніслава Малиновського, якого протягом всього життя вважав для себе «інтелектуально найбільш важливою людиною». Пізніше Парсонс потрапляє до університету Гейдельбергу, де пише дисертацію «Поняття капіталізму в новітній німецькій літературі» (захист у 1927 р.) Саме в цій роботі виокремились два головних напрями досліджень: 1 – природа капіталізму як соціально-економічної системи, 2 – дослідження спадщини М. Вебера як теоретика соціології.

Починаючи з 1927 р., Парсонс – викладач Гарварду. У цей період вчений знайомиться із ідеями італійського економіста і соціолога Вільфредо Парето і змістом його поняття «система». Знайомство із ідеями Вебера, Маршала і Парето народжує намір про об'єднання (конвергенцію) їх поглядів, що і було виконано у межах головного твору автора «Структура соціальної дії».

У книзі «Структура соціальної дії» (*Structure social action*, 1937) з'явилися ті положення соціологічної теорії, що пізніше стали головними складовими його вчення. Це «волютаристська теорія дії», яку здійснює особистість, але для якої визначальну роль має нормативне регулювання зі сторони суспільства. Парсонс віддає перевагу терміну *унормованої дії* «action» на противагу *behavior* – людській поведінці, що підкреслює *усвідомлений характер* соціального поведіння людини. Тому в перекладі він може бути переданий терміном «дія»².

² В англійській мові дія перекладається як *action and operation*, а поведінка – *conduct* (турбота і керівництво) and *behavior*. Тому виникають певні складнощі в перекладі творів Парсонса. Українська мова дозволяє провести розмежування між *поведінкою* (*behavior*), яку демонструють тварини і люди, і *соціальним поведінням* як свідомими діями (*action*) людей. Для унормування змісту понять потрібна тільки згода фахівців

До розгляду проблеми «людська дія – соціальний порядок» Т. Парсонс звертався тому, що вбачав можливість розв'язання цієї проблеми в інтеграції тих уявлень, які вже набули поширення в науковій думці за трьома теоретичними напрямками, які на той час існували в науці:

1. В *утилітаризмі* – згідно з яким суспільство складається з індивідів (*Homo economicus*), кожен з яких прагне власної вигоди, а тому діє раціонально з розрахунку на її отримання.

2. У *позитивізмі* вчені звертають увагу передусім на каузальні (причинні) зв'язки, завдяки яким детермінована людська діяльність. Це підкреслює залежність діючої особи від середовища, зовнішніх умов і наявної ситуації.

3. Нарешті в *ідеалізмі* людина розглядається як носій ціннісно-нормативної системи регуляції дій або норм.

Ці три підходи до розгляду природи людської діяльності і поведіння Т. Парсонс прагне інтегрувати у понятті «волютаристського порядку», тобто порядку, який є наслідком взаємодії індивідів, наділених розумом, волею та емоціями. Інакше кажучи, Т. Парсонс розглядає волютаризм як «суб'єктивний процес ухвалення рішень діючими особами і підкреслює, що такі рішення, з одного боку, ухвалюються під тиском ситуації, а з іншого, – співвідносяться з певними нормативними вимогами» [4, с. 5]. Найбільш повно такі ідеї Т. Парсонс виклав у своїй праці «Структура соціальної дії», яку можна вважати розгорнутою теорією «волютаристського порядку» суспільного життя, тобто порядку, який складається внаслідок людської взаємодії.

У своїх поглядах американський соціолог базується на критичному переосмисленні концепції соціальної дії М. Вебера, Е. Дюркгейма і В. Парето, прагнучи віднайти певну елементарну одиницю, яка покладена в основу всіх інших форм взаємодії, в основу суспільства, взятого як система взаємодії між людьми [4, с. 131]. Елементарна соціальна дія у визначенні Т. Парсонса становить доволі складне поєднання різних елементів: це ситуації, в якій розгортається дія; дійові особи, котрі домагаються досягти певної мети; нормативні межі і засоби, за допомогою яких дійова особа сподівається здійснити свої наміри. Цю структуру соціолог намагався окреслити зсередини, з позиції самої дійової особи.

Таким чином теорія Парсонса про систему соціального поведіння набуває логічності і стає повністю зрозумілою. Говорячи словами французького соціолога К. Леві-Строса, можна сказати, що якщо б

суспільствознавства і мовознавства. У цьому тексті ми дотримуємося такого принципу живання слів.

структури не можна було б перетворити в моделі, структурні дослідження не мали би ніякого інтересу [За Сергейчиком, с. 523].

Дійова особа – «актор» за Парсонсом, – це окремих індивід, узятий в особистісному плані як свідомо діюча особа, або «Я». Це той рівень індивідуальності, який З. Фройд позначав як «Его». У цьому плані організм, тіло дійової особи не можна вважати ідентичним її «Я», оскільки воно належить швидше до ситуації дії, адже певні тілесні якості постають умовами і засобами дії, чимось незалежним від дійової особи. Натомість мета, стверджував Т. Парсонс, визначається насамперед самим актором як свідомою особою і не залежить від ситуації. Це певний майбутній стан речей, бажаний для дійової особи, який не може настати сам собою, без її дій.

Рис. 3. Схема складових соціальної дії Парсонса

Ситуацією дії Т. Парсонс називає як незалежні від дійової особи зовнішні умови, так і те, що «актор» здатний контролювати й використовувати як засоби для досягнення мети. Умови дії – це не вся різноманітність навколишнього світу, а лише те в ньому, про що людина має уявлення у зв'язку зі своїми діями, те, на що вона має зважати. Останнім, згідно з переліком Т. Парсонса, чинником елементарної дії є її нормативна орієнтація – «бажаний зразок» дії. Норма, як і ситуація, так чи інакше обмежує вибір засобів, однак це обмеження не зовнішнє, а внутрішнє. Зміст норми втілює в собі певні суспільні вимоги, які трансформовані в *індивідуальну свідомість*.

Вибудовуючи таку структуру елементарної дії, Т. Парсонс доходить висновку про відсутність у ній такого важливого чинника, як інші дійові особи. Це змусило його звернутися до аналізу впливу інших діючих осіб. Це стало передумовою появи у парсонівській схемі поняття «іншого» (Alter-Ego), який визнавався одним із чинників ситуації дії. У такому плані елементарна дія постає в системному контексті,

тобто у співвідношенні з діями інших. При цьому визнавалося, що дійовою особою може бути не лише окрема особистість, але і інші як представники соціальної системи.

Особистість як система, на думку Т. Парсонса, становить певну сукупність норм поведінки в суспільстві, яку індивід засвоює в процесі навчання і виховання відповідно до своїх індивідуальних здібностей. Навчання і виховання здійснюються в межах тієї чи іншої системи культурних норм і цінностей. Оскільки ж кожний індивід є неповторним, культура засвоюється і відтворюється кожною особистістю по-різному. Тому, стверджує Т. Парсонс, «дуже важливо розглядати систему особистості як таку, яка не зводиться ані до організму, ані до культури. Те, чому навчаються, не є ані «структурою організму» у звичайному розумінні цього слова, ані властивістю культурної системи. Особистість утворює аналітично незалежну систем дій» [4, с. 166].

Особистісний рівень дій – це також система певних мотиваційних орієнтацій поведінки, в яких Т. Парсонс пропонує виокремлювати так звану *катехізісну* орієнтацію (*катехізіс* – *повчання, настанова*), яка сформована у ставленні особистості до об'єктів з погляду їхньої значущості для задоволення потреб людини. Вона включає наступні дві складові: *когнітивну орієнтацію*, як визначення відомих аспектів ситуації, що відповідають інтересам дійової особи та усвідомлені нею, та *оцінювальну орієнтацію*, що пов'язана із вибором людини між альтернативними об'єктами ситуації. Вибір між альтернативами, у свою чергу, може здійснюватися з погляду простого «поліпшення балансу задоволення – незадоволення», а може здійснюватися з погляду оцінювання самих стандартів вибору як таких, що відповідають/не відповідають певним суспільним і культурним цінностям.

«Усі цінності, – зауважує Т. Парсонс, – містять те, що можна назвати соціальним значенням. Оскільки вони є швидше культурними, ніж особистісними характеристиками, тому їх вважають загальноприйнятими. Навіть коли в окремих індивідів вони все таки несуть на собі відбиток загальноприйнятої культурної традиції, їхня своєрідність полягає в тому, що вони виступають із певним відхиленнями від неї» [4, с. 17].

Важливу роль у теорії Т. Парсонса відіграє поняття **типових змінних**, які включають такі ментальні утворення діючої особистості як *мотивації, рольові моделі, очікування й ціннісні орієнтації*. Соціолог розглядає їх як змінні величини, зміст яких варіюється між двома протилежними полюсами. Кожен вчинок діючої особи розглядається як вибір позиції у деякому просторі між альтернативними можливостями.

Такі альтернативні пари, або типові модельні змінні (pattern variables)

Т. Парсонс називає наступним чином:

- 1) емоційність (афективність) – афективна нейтральність;
- 2) орієнтація на себе – орієнтація на групу;
- 3) універсальність – партикуляризм;
- 4) приписані якості – особисті досягнення;
- 5) специфічність, чіткість – дифузність, розпливчатість.

Це означає, що кожна **соціальна дія** особистості є такою, що більше тяжіє до однієї або іншої сторони/якості з перелічених пар, а всі разом вони відображають складну й **суперечливу єдність персонального і суспільного в особі**. Людина просто не може існувати, повністю загальмувавши свої емоційні реакції на інших людей і навколишній світ загалом. Водночас відсутність контролю над емоціями створює значні труднощі для взаємного узгодження дій, коли вони носять суперечливий характер. Тому нормальним емоційним фоном буде **певна усереднена величина**, тоді як афективна поведінка, з одного боку, і суто раціональна – з іншого, можуть розглядатися як надзвичайно рідкі граничні випадки.

Як і будь-яка інша змінна, **афективна поведінка** може мати ранги відповідно до певної шкали, що дає змогу операціоналізувати це поняття для проведення емпіричних досліджень. Наприклад, поведінка депутатів у парламенті, де передбачаються тільки чітко усвідомлені соціальні дії, можуть мати місце і **афективні**. Тоді шкала може включати як емоційну незацікавленість на межі засипання в сесійній залі, так і включеність у міжфракційні сварки і навіть бійки як крайній випадок емоційного ставлення до інших особистостей, їх думок і дій.

Інша пара змінних – «орієнтація на себе – орієнтація на групу» – фіксує суперечність між індивідуальним і колективним інтересами. Усі можливі типи поведінки, орієнтовані на індивідуалістичні чи колективістичні цінності, також можна зобразити у вигляді певної рангової шкали, крайні значення якої відповідатимуть тій чи іншій цінності у «чистому» вигляді. Кожна з альтернативних пар, за словами Т. Парсонса, розрахована на інтерпретацію в особистому чи соціальному вимірах, тому їх застосування дає можливість аналізувати соціальну дію у багатьох аспектах: як з погляду інституалізації дії, так і з погляду соціалізації особистості [6, с. 89].

Т. Парсонс виступає, як уже відзначалося, прихильником поглядів, згідно з якими наслідком соціальної взаємодії має бути певна **рівновага** між соціальним та індивідуальним. Обґрунтовуючи основні ідеї своєї функціоналістської концепції, соціолог наголошує на тому, що вона спрямована на те, щоб пояснювати найбільш загальні механізми

функціонування соціальної системи як цілого, так і окремих її підсистем, але не претендує на пояснення того чи іншого конкретного суспільства з його специфікою, суперечностями, неповторними ознаками. До того ж основну увагу Т. Парсонс зосереджує на вивченні умов нормального функціонування суспільства, а не на його «патології». У цьому контексті актуалізується важливість доповнень і коректив, які були внесені у функціоналізм іншими авторами, особливо Робертом Мертоном.

Таким чином, *структурно-функціональна теорія* Парсонса – це високо абстрактна, жорстко кодифікована теоретична будова, яка претендує на універсальне пояснення соціальної реальності наступним чином:

а) соціальні інститути виконують визначені функції, що склалися природним (родина, плем'я) та історичним чином;

б) соціальні дії індивідів визначаються їхнім місцем у соціальній структурі, яке передбачає певний статус, а також через особисте виконання соціальної ролі, яка передбачена суспільними нормами і цінностями;

в) між статикою і динамікою суспільства, між соціальною системою і соціальною структурою є обов'язковий зв'язок;

г) культурні зразки соціальних дій створені багатьма поколіннями людей і відтворюють культуру і характер нації, вони ніколи не належать одному або навіть групі індивідів;

д) правила поведінки, мовний етикет, наукові теорії – все це результат колективної праці, якими особисто ніхто не володіє, але кожний член суспільства засвоює їх в процесі навчання; разом з цим правила поведінки залежать від того прошарку суспільства, до якого належить індивід.

Особливістю теорії Парсонса є його уява про суспільство, яка відрізняється від загально визнаного. Це не просто сукупність конкретних людських індивідів, це *сукупність індивідів, об'єднаних певною культурою* і особливо анатомією свого поведіння, тобто соціальної дії. А тому, стверджує Т. Парсонс, «дуже важливо розглядати систему особистості як таку, яка не зводиться ані до організму, ані до культури. Те, чому навчаються, не є ані «структурою організму» у звичайному розумінні цього слова, ані властивістю культурної системи. Особистість утворює аналітично незалежну систем дій.» [6, с. 218].

4. Особистість в драматургічному підході Ірвінга Гофмана

Ірвінг Гофман (Erving Goffman, 1922–1982) прожив досить коротке, але яскраве наукове життя, а його внесок у світову соціологію і досі вважається значущим, оскільки він зміг подивитись на знайомі кожному

речі по-іншому. Незважаючи на те, що Гофман займався проблематикою, яка традиційно вважалась психологічною, він стверджував і зміг довести, що *в основі людських взаємин* лежать тисячолітні соціальні традиції їх відтворення в спільнотах і суспільствах. Саме ця обставина дозволяє їм бути зрозумілими для оточуючих. Крім того, з ім'ям Гофмана пов'язані декілька теорій, серед яких драматургічний підхід до аналізу людських взаємин, моральна кар'єра і девіація та інші. Одна з великих його робіт «The presentation of self in Everyday Life» видана російською мовою [7].

Драматургічний підхід складається в описі прийомів особистості для управління позитивними враженнями про себе, але не просто враженнями, а такими, що відповідають неявно сформульованим вимогам суспільства. Об'єктом соціального аналізу Гофмана було повсякденне і навіть рутинне життя, яке ніколи не привертало уваги соціологів. Це був аналіз того первинного соціального досвіду людського життя, який виконується автоматично і відрізняє психічно здорову людину. Наприклад, відвідування туалету передбачає миття рук, особливо перед вживанням їжі, або прання своєї білизни, догляд за тілом і т. і. Головною ознакою підходу є розуміння того, що всі людські дії в повсякденному житті *неявно* орієнтовані на присутність інших, на яких ми хочемо справити певне враження навіть тоді, коли знаходимось наодинці. Звідси і парадоксальний вислів: «*наодинці із всіма*», який означає, що ми постійно орієнтуємося у наших вчинках на існуючі в суспільстві норми і правила.

«Я» і роль. Драматургічний підхід Гофмана називають тому, що він звернув увагу на драматичний характер переживань людьми своєї «подвійності»: з одного боку переживання свого неповторного «Я», а з іншого – використання певної маски, якої вимагає життєва ситуація і присутність інших людей. Наприклад, смуток і жаль біля важко хворого, радість і гумор у компанії однолітків, діловий вигляд при вирішенні проблем на робочому місті, уважність на лекції в університеті і т. п. Врешті-решт виконання ролей стає нашою другою натурою і інтегральною частиною особистості. Це означає, що у цей світ ми всі приходимо індивідами, потім створюємо свій характер і за рахунок цього стаємо унікальними особистостями.

На таке розуміння ролі Гофмана наштовхнула його добровільна робота у лікарні для психічно хворих, де перебувала його перша жінка А. Чоат. Соціолог мав можливість спостерігати, як будуються взаємини між медичним персоналом і хворими. Люди, які перебуваючи у лікарні не за своєю волею, поступово набувають звичку демонструвати поведінку, якої від них чекає медичний персонал. Саме відхилення в

поведінці в психіатричній лікарні сприймається як належне, і тоді хворий поступово починає їх показувати. Це підтверджує тезу, що при виконанні ролі люди завжди або демонструють якості, яких від них чекають, або хочуть створити про себе певне враження. Так чи інакше, але люди подібно до акторів просто виконують різні ролі у різних життєвих обставинах.

«Фасад» і «куліси» в соціальних взаєминах людей – це ще один напрямок досліджень Гофмана. Драматургічний підхід дозволяє розглянути окремо поведінку людини «на людях» і «наодинці». Гофман вважає, що вся поведінка на людях – це виконання ролі. Ту частину ролі, яка постійно визначена ситуацією «вистави» із наявністю інших виконавців, Гофман назвав *«фасадом»* (front). Сюди ж додаються, поперше, «декорації», тобто оформлення простору, якими слугують інтер'єр оселі, авто, кафе і т. і. По-друге, оформлення «особистісного фасаду»: одяг, зовнішність, особливості манери розмовляти і рухатися, які відповідають статі, віку і становищу в суспільстві. Крім того, існує і «соціальний фасад», під яким розуміються соціальні очікування, пов'язані із соціальною роллю, символами статусу, а також норми поведінки, що відповідають статусу та етикетним нормам. Треба зауважити, що будь-яке соціальне утворення має свій більш-менш захищений простір і закріплене умовними бар'єрами середовище, що дозволяє подолати вплив інших людей, а також природних або соціальних сил.

Що стосується *«куліс»*, то саме тут людина готується до виконання ролі і має можливість проявити особливості «Я» без ризику спостереження за нею інших. У закулісній зоні виконавці ролей готуються до її виконання, тут проявляються рутинні дії, що дозволяють виконавцю пізніше і на людях демонструвати певні моделі поведінки, підтримувати свій імідж. Так, прання і чистка одягу, гігієнічні процедури і приготування їжі, підготовка до семінару і читання спеціальної літератури – все це належить до приватного життя людини, яке має непублічний характер. За *«кулісами»* людина може собі дозволити бути самим собою. Крім того за *«кулісами»* знаходиться та частина особистості, яку людина не бажає демонструвати для того, щоб не можна було скористатися його слабкістю, наївністю, добротою і т. п.

Стігма і соціальна ідентичність. Книга під такою назвою з'явилась у 1963 р. у розпал війни США у В'єтнамі, коли з'явилась велика кількість молодих чоловіків, що мали тілесні ушкодження. Автор пояснює походження терміна, який у стародавніх греків означав тілесні ознаки, які допомагали визначити моральні і людські, переважно негативні якості індивіда. І. Гофман довів, що і в сучасному суспіль-

стві такі моральні і фізичні ушкодження теж мають місце, але ставлення до них стало набагато складнішим. Для сучасного українського суспільства, в якому присутні молоді чоловіки із фізичними ушкодженнями, що отримані в ході військових дій на Сході, дослідження Гофмана набувають особливого значення.

Соціолог відмічає, що термін *стігма* та його синоніми мають подвійну перспективу: 1) позитивну, якщо ушкодження викликані участю, наприклад, у військових діях по захисту вітчизни, як зараз це відбувається в Україні, і 2) негативну, якщо ушкодження мають неясне походження або якимось свідчить про клеймо злочинця, слабкої людини із нездоровим розумом. Гофман називає три типи клейма, з якими зустрічається індивід в суспільстві як носій клейма і як спостерігач. По-перше, недоліки тіла, різноманітні фізичні недоліки, які мимоволі привертають увагу оточуючих. По-друге, недоліки індивідуального характеру, які сприймаються як *слабкість* духу, наявність неприродних пристрастей або жорстких переконань, нечесності. Наприклад, такими є психічні розлади, наявні ознаки тюремного строку, наркоманії, алкоголізму, гомосексуалізму. Нарешті, по-третє, є племінне клеймо раси, нації і релігії. Це клеймо може передаватися через родословну і однаково клеймити всіх членів родини.

Але головним у сучасному суспільстві автор вважає перш за все **ставлення** суспільства і окремих особистостей до стігми як клейма, що здатне послабити шанси людей на нормальне існування в суспільстві у випадку, коли вони не є злочинцями. В сучасній українській ситуації – це, наприклад, ставлення до учасників антитерористичної операції на Донбасі, які отримали значні тілесні ушкодження, які важко не помітити. У нас вони викликають неусвідомлений жаль, що мимоволі відбивається у виразі обличчя і ображає носія такого «клейма». Саме тому суспільство робить все, щоб ушкодження носили менш помітний характер: від косметичних операцій до виготовлення протезів для кінцівок. Гофман називає таке ставлення «прийняттям» і правильним.

Стосовно другого типу недоліків (слабкість духу, неприродні пристрасті і т. і.), то люди намагаються їх виправити, якщо це можливо. Наприклад, позбутися наркотичної або алкогольної залежності, навчитись «приймати» людей такими, якими вони є. В українському суспільстві це є все ще складним питанням, про що свідчать ставлення і соціальні дії більшості, наприклад, до людей з нетрадиційною сексуальною орієнтацією. Тут, на думку Гофмана, можливі три типи поведінки стосовно такого роду відхилень: а) «прийняття» із розумінням, що такі люди не можуть діяти інакше; б) «не помічати», і не демонстру-

вати своє негативне ставлення; в) ставитись із ворожнечею, що призводить до більшого напруження в суспільстві.

Фрейм-аналіз, або рамковий аналіз, – це ще один винахід Гофмана, який швидко набрав популярності серед фахівців. Фрейм-аналіз став міждисциплінарним методом наукового дослідження, який використовується для аналізу того, як люди розуміють ситуації і події. Сутність методу спирається на здатність і прагнення людини, що опинилась в незнайомому місці, зразу ж намагатись оцінити ситуацію, тобто визначити «рамки» тих соціальних умов і подій, з якими вона несподівано зустрілась. Тому *фреймом* (рамкою) *позначається як місце, так і наявна соціальна ситуація*. Одна справа зайти зранку в пусте кафе, інше – попасти в чергу до каси в тому ж самому кафе опівдні, і ще й несподівано опинитись в центрі скандалу між відвідувачами.

Гофман передбачав, що визначення ситуації створюється відповідно до тих принципів, які управляють подіями. Згідно з думкою соціолога, будь-які життєві ситуації в кожний конкретний момент життя людини зазвичай включають наявність декількох індивідів і *не обмежуються* контрольованою ареною міжособистісного спілкування. Метод дозволив виявляти факти маніпулювання громадською думкою в тих випадках, коли у повідомленнях мас-медіа має місце фреймінг. Такі дослідження є досить важкими, оскільки виявити фреймінг складніше ніж контроль за колом питань (*agenda-setting*), як це відбувається на численних телевізійних ток-шоу. Соціологічна і соціально-психологічна підготовка дозволяє розглядіти фреймінг на тих каналах, які намагаються маніпулювати громадською думкою як українських, так і доступних російських у непростій для України ситуації.

Фрейм – це когнітивне утворення, що має стійку структуру, а тому є схемою репрезентації знань, ідей, очікувань в людських уявленнях.

Фрейм також передбачає *комунікативне визначення ситуацій*. Згідно з думкою Гофмана, фрейм – це здатність практичної свідомості «збирати» світ в організоване ціле без участі дискурсивного контролю, це вид процедурного знання – «знання як» зробити або діяти в різних ситуаціях. Це означає, що потрібно вивчати **принципи**, на яких:

- 1) базується соціальний контекст взаємин людей;
- 2) які принципи насправді управляють подіями і діяльністю організацій. Гофман вважав, що коли ми опиняємось у незнайомій нам організації і вступаємо в контакт із першою людиною, яку зустріли, саме по цій першій відповіді і враженню від неї ми формуємо своє ставлення допоки ще невідомої нам організації. Можна припустити з великою долею вірогідності, що саме дослідження Гофмана вплинули на створення в чисельних організаціях довідкових бюро у вигляді від-

критої стойки, або невеликих приміщень, які ми слідом за американцями називаємо «рецепшен», звертаючись до них вже у багатьох закладах нашої країни.

Нажаль, в Україні вони є далеко не в кожній установі, хоча майже у всіх приватних організаціях вони присутні. Вони важливі перш за все у закладах комунальної і державної форм власності, тому що саме в цих бюрократичних структурах вони носять найбільш «совковий» характер. Так, наприклад, все ще мають місце ЖЕКи, що діють у межах радянської звички: «вас багато, а я – одна». Рамки-фрейми їх діяльності викликають негативну реакцію сучасного українця. Тому саме там необхідні і відкритий простір (за склом) без зачинених дверей, і впорядкована номерами черга, і відповідно навчений персонал.

Таким чином, поняття фрейму означає, з одного боку, стійку структуру, яка відповідає нашим знанням і очікуванням (когнітивне утворення), а з іншого, – це *комунікативні аспекти* визначення ситуації, що орієнтовані на засади управлінських принципів в організації. Імплицитно вони пов'язані із принципами комунікації в країні, а відповідно в регіоні, області, державі, що істотно впливає на ставлення представників організацій до нас як особистостей. Дещо іншими термінами і поняттями на ці обставини людських відносин вказував ще К. Левін, порівнюючи авторитарний і демократичний стиль спілкування. Гофман окреслив ситуацію набагато ширше, намагаючись «схопити» соціальний контекст взаємин у будь-якому суспільстві.

Сьогодні поняття фрейму в силу його багатозначності і дійсності його соціального існування використовується в соціальних і гуманітарних науках: соціології, психології, комунікації, кібернетиці, лінгвістиці та інших. У цілому фрейм означає смислову рамку, яку індивід використовує для розуміння соціальних об'єктів і принципів їх діяльності. Іншими словами фрейм – це стійка структура, когнітивне утворення (знання + очікування), а також схема репрезентацій або соціальних уявлень. Фрейм також і мета-комунікативне визначення ситуації, яке базується на управлінських принципах організації і участі в подіях її членів [2].

5. Соціальний агент П'єра Бурдьє

П'єр Бурдьє (1930–2002) народився в родині селянина в Беарні, що у південній Франції. Завдяки своїм інтелектуальним здібностям навчався в кращих навчальних закладах Франції, куди зазвичай люди його походження доступу не мають, у тому числі і в елітарній «Ecole Normal» (1951–1954). З початку 60-х працював викладачем в університетах Парижу і Ліллю. У 1964 р. став керівником дослідницького ін-

ституту, а згодом очолив центр соціологічних досліджень. У 1982 р. Бурдє отримав кафедру соціології в одному з найпрестижніших закладів країни «Колеж де Франс» завдяки чому досяг вищого рівня у французькій соціології. Історія життя Бурдє слугує яскравим прикладом того, що саме повинні вивчати люди і що зробити, щоб боротися і досягти високого становища в суспільстві.

Молодість Бурдє прийшлася на роки остаточного розпаду європейських колоніальних імперій Великобританії, Франції, Бельгії та ін.. Це були болісні процеси для імперської самосвідомості французів, переконаних в перевагах своєї культури. Призваний до армії Бурдє прибув до Алжиру в 1957 р. в якості *антрополога* для вивчення життя берберського народу кабілів, які до війни вели життя згідно зі старими традиціями. Завданням Бурдє було з'ясувати наслідки зустрічі кабілів із французькими переселенцями і, як наслідок, змін в їх житті. Це дало можливість Бурдє вивчити *зміст* думок селян та їх погляди на світ зсередини. Саме дослідження відчуття честі у селян поклало початок соціологічним розвідкам Бурдє. На основі вивчення ритуалів і соціальних особливостей владних повноважень в управлінні кабілів Бурдє виокремив поняття *символічного капіталу*. Пізніше він застосував це поняття вже в аналізі французького суспільства.

Символічний капітал особистості. Символічний капітал має пряме відношення до особистості, тому що саме вона є його носієм. Це ті символічні цінності, які набуваються за допомогою освіти, титулів, а також осель (палац, добротний дім, квартира, тимчасове житло), звичаїв у їжі, автомобілів, одяжі та грошей.

Час від часу деякі представники французької наукової еліти вважали Бурдє складною людиною, оскільки він як соціолог часто виходив за межі наукової сфери у стосунках між інтелектуалами, які мають традиційно велику повагу у французькому суспільстві. Часто в дослідженнях і статтях він вказував на соціальну гру, яку ведуть вчені і намагався її викривати. Він писав про публічну маску інтелектуальної і наукової еліти, її різноманітних цінностях і ритуальних діях, які присутні в будь-якому науковому середовищі, в т. ч. і в українському. А тому, якщо людина бере участь в елітарних іграх, передбачається, що вона повинна писати для цієї публіки і жити на її умовах. Тому не дивно, що роботи Бурдє, що були присвячені інтелектуальному середовищу, мали характер руйнівної критики способів її функціонування і сприймалися науковою елітою як удар в спину. З цієї ж метою Бурдє познайомив фахівців із роботами І. Гофмана і традиціями етнометодології, які присвячені аналізу людських ігор з їх жестами, мовою, недомовками, свідомим викривленням фактів і традицією *уникати* говорити

неприємні, хоча і правдиві речі в очі співрозмовнику, про що писали також американські дослідники (І. Гофман і Г. Гарфінкель).

Культурний капітал людини. Важливим інструментом соціологічного аналізу Бурдьє стало поняття культурного капіталу (*culture general*), в якому окрім того, що традиційно включалось в це поняття як досягнення культури певного народу, передбачався також аналіз усього комплексу економічних, соціальних і культурних умов існування груп, що обіймають провідне становище в суспільстві. Цей суспільний стан підсилюється особливими школами, колом спілкування, професіями, сімейними зв'язками і робочими місцями (державна служба, дипломатія, університети і т. п.), а головне – *знанням етикетних норм*, які зазвичай невідомі нижчим верствам населення.

Більше того культурний капітал еліти в більшості країн світу перетворений в офіційну культуру суспільства, тому що вона володіє найкращими зразками. Тим самим *culture general* стає символом влади в цілому. Особистості, які володіють культурним капіталом, набуваючи його в дитинстві, мають набагато більше шансів на отримання вищого стану в суспільстві, ніж інші.

Ці спостереження Бурдьє мають соціологічне значення для будь-якого суспільства. Для українців узагальненим образом відсутності культури став «Золотий батон» Януковича, який є символом багатства, але повної *відсутності культурного капіталу* у колишнього тимчасового президента.

Габітус. Центральною думкою в теорії Бурдьє є те, що всі дії індивіда завжди соціальні і колективні за своїм характером. Оскільки особистість функціонує в різноманітних середовищах і бере участь в їх діяльності, він засвоює різні способи поведінки та мислення. Протягом життя люди живуть у різних соціальних умовах і зустрічаться з великою їх кількістю людей, а тому спосіб їх поведінки і мислення формується під впливом особистого досвіду і має різноманітний характер. Те, що набуває індивід, Бурдьє назвав габітусом.

Габітус (Habitus) – це не просто засвоєна з досвіду і узвичаєна поведінка особи, габітус дає можливість «природно» поводити себе в різноманітних середовищах. Важливішою ознакою теорії габітусу Бурдьє є те, що індивід може свідомо впливати на свій габітус у різних життєвих обставинах, а також і те, що саме за рахунок габітусу особистість бере участь у формуванні структури суспільства і отримує певне місце в ньому. Можна мати скільки завгодно грошей, посад і майна, але відсутність вміння себе поводити, «видає» відсутність культурного капіталу. Тому вищі верстви суспільства активніше за інших впливають на формування габітусу, який залишається з індивідом назавжди

протягом життя. Саме тому *соціальне походження* завжди складає *основу габітусу* індивіда.

Наприклад, у популярному українському телесеріалі «Свати» демонструється зіткнення двох габітусів, двох культурних капіталів, які ми легко впізнаємо, тому що вони дійсно співіснують у нашому суспільстві. Серіал побудований на несхожості двох способів поведінки і мислення представників різних за своїм культурним і соціальним капіталом верств населення, які змушують героїв по-різному сприймати і діяти, а також приймати протилежні рішення у певних соціальних ситуаціях. Герої серіалу змушені співіснувати в силу нездоланих обставин, якими є шлюб їх дітей і наявність спільних онуків.

Соціальний агент. У соціології Бурдьє значне місце посідає концепція особистості, яку він пропонує назвати соціальним агентом. Це свідоме протиставлення соціолога поняттям *суб'єкта* та *індивіда* для того, щоб відмежуватись від структуралізму Парсонса і феноменологічного підходу Гофмана.

На думку соціолога, *агенти* відтворюють поведінкові стратегії як *своєрідні системи практик* під впливом *особистих цілей*, хоча вони і не спрямовуються ними свідомо. Зрозуміло, що Бурдьє спирається перш за все на особистий життєвий досвід, коли у молоді роки він багато і захоплено працював, але навряд чи мріяв про досягнення конкретних високих посад. Насправді відповідальних високих посад по різних країнах доволі велика кількість, але які конкретно буде обіймати соціальний агент, що багато і творчо працює, це частіше – справа, де має місце випадковість.

Створена П'єром Бурдьє термінологія має претензію на універсальність критеріїв, а також намагання затвердити соціальні відмінності у тому чи іншому суспільстві. Це означає, що його парадигма викладається як єдина наукова теорія, яку можливо використовувати при проведенні конкретних соціологічних досліджень.

Висновки

Представлені в цій главі соціологічні теорії особистості є лише частиною тої значної частини досліджень, які присвячені окремій людині. Тому коли в соціології розглядається особистість людини для майбутніх соціологів найбільш важливим стає чітке і, по можливості, реальне уявлення про тих людей, які досліджуються. Відповідність теоретичних знань соціолога колективному портрету опитуваних дає можливість більш точно визначитись як із завданнями роботи, так і з об'єктом, і предметом дослідження. Для практичної соціології важливою функцією є визначення дійсних проблем розвитку суспільства,

реального колективного портрету соціуму, де *особистість* є учасником подій сучасності.

Коло замовників соціологічних досліджень є достатньо великим в демократичному суспільстві. Це наступні особистості і організації:

- журналісти ЗМІ, які працюють на суспільство, але орієнтуються на окремі верстви населення і різні політичні сили;
- політики, для яких важливі виборчі наміри і очікування людей;
- громадські діячі, які намагаються вирішити болючі питання соціального життя за рахунок узгоджених дій окремих груп і особистостей;
- представники виконавчої влади, для яких важлива громадська думка стосовно ефективності їх управлінських зусиль;
- представники громад міст і містечок, тобто активна частина населення, для якої не є байдужими проблеми суспільства;
- керівники великих підприємств, які є потенційними замовниками досліджень, що стосуються кола питань колективного життя підприємства та ефективності виробництва.

Усі перелічені групи представлені *діючими особистостями*, тобто суб'єктами конкретних соціальних дій. Тому навіть диктатори хочуть знати, як до їх дій та до них особисто ставиться населення. Але традиція регулювання життя соціуму за допомогою соціологічних досліджень присутнє тільки в демократичних суспільствах. Саме такий спосіб управління вимагає знання про суспільство як велику соціальну групу з його відмінностями і особливостями розвитку: від громад міст і регіонів до етнічних об'єднань, середніх і малих груп в середині соціуму, які складаються з окремих особистостей.

Сучасна соціологія пропонує різні теоретичні концепції у дослідженні осіб як соціальних діячів і суб'єктів реальних дій в різноманітних соціальних ситуаціях. В цьому розділі розглянуті тільки *перші* соціологічні теорії, що зіграли визначальну роль в розвитку наук про людину та її роль в розвитку суспільства. Теоретичні здобутки *сучасних соціологів* також будуть розглянуті в інших темах курсу.

Цитовані джерела:

1. Вебер М. Основные социологические понятия / М. Вебер // Западно-европейская социология XIX – начала XX веков. – М. : 1996. – С. 455–491.

2. Фромм Э. Бегство от свободы; Человек для себя / Э. Фромм ; пер с англ. Д. Г. Дудинский. (Будь-яке видання, в т. ч. Інтернет-видання).

3. Дорр Е. Все те незриме світло / Е. Дорр. – К. : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2015. – 352 с.

4. Парсонс Т. О структуре социального действия / Т. О. Парсонс. – М. : Академический Проект, 2000. – 880 с. (6)
5. Сергейчик Е. М. Философия истории / Е. М. Сергейчик. – Спб. : Лань, 2002. – 608 с.
6. Лякішева А. В. Ідеї соціальної дії (поведінки) в теоретичних концепціях М. Вебера, Т. Парсонса, Р. Мертона / А. В. Лякішева. // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки. – 2012. – № 1. – С. 216–220.
7. Гофман И. Анализ фреймов: эссе об организации повседневного опыта / И. Гофман. – М. : ИФ РАН, 2003. – 752 с.
8. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни / И. Гофман. – М. : КАНОН-пресс – Ц ; Кучково поле, 2000. – 302 с.
9. Батыгин Г. С. Континуум фреймов: драматургический реализм Ирвинга Гоффмана / Г. С. Батыгин // Социологический журнал. – 2001. – № 3.
10. Бурдьє П. Социология социального пространства / П. Бурдьє ; пер. с фр., общ. ред. и послесловие Н. А. Шматко. – М. : Ин-т экспериментальной социологии : СПб. : Алетейя, 2005. – В 2-х т.

ТЕМА 4. СТАВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ДО ОБ'ЄКТІВ І СУБ'ЄКТІВ СОЦІАЛЬНОГО СВІТУ

1. Початковий етап вивчення ставлень-аттитюдів

Першим ментальним утворенням, яке почали вивчати соціологи, були ставлення людей до всіх об'єктів навколишнього світу і суб'єктів взаємодії. Ставлення (attitude) не дарма привернули увагу перших соціологів, тому що вони є найбільш важливою розумовою здатністю всіх живих істот, яка протягом мільйонів років забезпечувала можливість зберегти життя в процесі еволюції.

У людей ставлення – це складна чуттєво-інтелектуальна здатність, яка включає декілька розумових операцій: а) оцінка ситуації в навколишньому середовищі за допомогою органів чуття: від погодних умов до можливих загроз; б) миттєве оцінювання всіх предметів і об'єктів навколишнього середовища; в) планування своїх дій на основі оцінки; г) здійснення різноманітних дій, що здатні забезпечити існування і розвиток. Саме ці сформовані в процесі еволюції уміння всіх живих істот вивчати і оцінювати стан навкруги за рахунок розвитку не тільки органів чуття, але і аналітичних здібностей, в решті решт і забезпечило виживання та розвиток людських істот. Тому природно, що кожна людина протягом життя виробляє *особисте ставлення* до всіх предметів і об'єктів навколишнього світу, до різних подій, обставин і соціальних ситуацій, а також до інших людей. Саме це обумовило існування цілого спектру ставлень людини та їх різноманітність.

Разом з цим соціологічні і соціально-психологічні дослідження ставлень, як ментальних утворень, почали вивчатись тільки у 20-ті роки минулого століття. Першість *емпіричних досліджень* ставлень належить Чиказькій школі соціології, що було викликано певними обставинами. На початку ХХ ст. Чикаго було найбільш швидко зростаючим містом світу, населення якого у 1870–1900 рр. збільшилось з 0,3 до 1,7 млн, а в 1900–1920 рр. додався ще 1 млн за рахунок еміграції з Італії та Східної Європи. Переважна кількість переселенців були вихідцями з Польщі, Західної України і країн Балтії, які не володіли англійською і були прибульцями з іншого світу. Складні процеси адаптації селян до нових умов у великому промисловому місті визначили необхідність першого соціологічного дослідження, яке і було проведено Уільямом *Томасом* у співпраці із польським соціологом Флоріаном *Знанецьким*. Так був покладений початок вивченню людської ментальності в межах соціологічного знання.

На початковому етапі розвитку соціології дослідники вважали, що соціальна теорія може бути адекватною тільки за умови вивчення об'єктивно існуючих чинників соціальних змін. Такими вважались наступні: а) культурні елементи соціального життя; б) соціальні цінності; в) суб'єктивні погляди членів соціальної групи, як їх ставлення до подій і самих себе в нових умовах; г) мотиви трудової діяльності в перспективі життєвих планів кожної особистості. Саме так, у межах проекту «Польський селянин в Європі і Америці» народився новий напрямок досліджень в соціології, а книга із такою ж назвою у 1927 р. стала широко відомим твором, який ґрунтувався на емпіричному соціологічному дослідженні. Вперше соціологи звернулись до вивчення ментальності людей у ситуації різкої зміни життєвих обставин і оточення в їх соціальному житті.

Автори спочатку визначили предметом свого дослідження мотивацію трудової поведінки, щоб оцінити рівень пристосованості селян до їх перебування в Америці, тому що саме особливості процесу адаптація селян були метою дослідження. Оскільки міська статистика надавала тільки цифрові дані, дослідники почали шукати метод, який би дав свідчення про якісні показники адаптації. Ним став аналіз листів, що польські селяни писали на історичну батьківщину. Ці листи свідчили про всю складність процесу адаптації людей до умов життя у великому промисловому місті в новій для них країні із невідомою мовою. Саме *ставлення* до свого нового статусу впливало на особливості адаптації до нового життя та успішність трудової діяльності іммігрантів.

У результаті змістовного аналізу листів дослідники виділили *три типи* соціального характеру, які сьогодні ми б скоріше назвали поведінковою стратегією пристосування до нового життя. Вчені визначили, що головною ознакою адаптації може слугувати *ставлення* селян до їх перебування в Америці. Так, результати дослідження свідчили, що досить чисельна група іммігрантів вважала, що вони приїхали назавжди, інша частина розглядала своє перебування як тимчасове (заробити гроші і повернутись на батьківщину), а третя – намагались знайти для себе зовсім нові, не селянські заняття. Дослідники помітили, що люди, які розглядали своє переселення як остаточне рішення, успішніше адаптувались, легше засвоювали англійську мову і краще пристосовувались до роботи і життя у великому місті. Ті ж селяни, що розглядали своє перебування як тимчасове, демонстрували набагато нижчий рівень адаптації: не могли засвоїти англійську, обмежували своє спілкування тільки зі «своїми», бачили сенс свого життя в накопиченні грошей, щоб повернутись на Батьківщину. Оскільки це було

перше емпіричне соціологічне дослідження, то спеціальної термінології ще не існувало, а тому автори запропонували нові терміни, що характеризували особливості адаптації польських селян.

Емпіричне дослідження дозволило авторам виділити три типи «соціального характеру» в досліджуваній групі:

– *Філістайн* (Philistine від біблійних Філістимлян) – «прибульці, загарбники»; люди, які намагались активно вбудуватись у нове для них життя, а тому багато працювали, активно засвоювали англійську мову, намагались вбудуватись у нові соціальні обставини;

– *Богеміан* (Bohemia – циганщина) – люди, що не схильні до дисципліни щоденної роботи, коли вимагається напружена праця не тільки у весняно-літній сезон, але круглий рік. Ця назва означала селянську недисциплінованість, неконвенціональний (узгоджений з керівниками і оточуючими), ексцентричний стиль життя; фактично це були *бунтівники*, що намагались чинити опір соціальним вимогам нового життя;

– *Креативний* (незвичайний, здатний до творення нового, творчий) – той, що знаходив для себе місце в нових умовах життя не просто пристосовуючись, але знаходив нові шляхи для свого розвитку і життя.

Такі назви виокремлених типів свідчать про достатньо глибокий соціально-психологічний аналіз проблеми, яку до того часу ніхто і ніколи не вивчав. Сучасною мовою «Філістимлянами» можна означити людей, що були спрямовані на пристосування і бажання скоріше заробити необхідні кошти, які вони надсилали додому. Такі особистості, досить швидко засвоювали англійську, нові професійні навички, вступали в контакти із представниками інших націй, а згодом прагнули перевезти до США свою родину, або за умови достатньої кількості грошей повернутись на батьківщину. «Богеміан» – означав селян, не схильних до щоденної важкої праці протягом року, тому вона значно відрізнялась від попередніх занять – сезонної селянської ніким не контролюваної роботи. В цілому цей тип був мало успішний. Третій тип «Креативний» (Creative) – тобто активний, творчий, такий, що демонстрував значну гнучкість у пристосуванні до нових соціальних умов, шукав для себе нові шляхи для заробітку і для будови свого життя у новій країні.

Головним досягненням вчених Чиказької школи стало відкриття феномену аттитуду (attitude), який досить точно перекладається українською як *ставлення*.³ Саме від ставлення до свого перебування

³У рос. мові не існує адекватного перекладу ні атитуду, ні слова ставлення. На думку видатного російського соціального психолога Г. М. Андрієвої, поняття установка

в Америці залежала успішність адаптації селян до нових умов життя, про які вони розповідали у своїх листах на Батьківщину.

2. Змістовні характеристики ставлень

Для визначення змістовних характеристик ставлень, як їх розуміли перші дослідники аттитюдів та їх послідовники, можна навести узагальнене теоретичне пояснення Г. Олпорта (Allport), яке він зробив у 1935 р. на основі аналізу численних публікацій з цього приводу: «*Аттитюд – це стан психонервової готовності, що склалась на основі досвіду і виконує спрямовуючий і динамічний вплив на реакції індивіда стосовно всіх об'єктів або ситуацій, з якими він пов'язаний*»⁴. Це визначення включає як основні ознаки психологічного змісту ставлень (психічно-нервова готовність), включає соціальні ознаки (об'єкти та ситуації), а також поведінковий зміст стосовно їх регулятивної функції (спрямовуючий і динамічний вплив).

Ставлення дійсно охоплюють найбільш широкий клас явищ, хоча вони здаються індивідуалізованими, тому що легко усвідомлюються і часто впливають на конкретну поведінку людини в ситуації вибору. Під впливом враження від реклами у нас формується позитивне ставлення до нової кавоварки, або сорту риби чи яблук. Під впливом більш розлогої інформації, батьки визначають своє ставлення до школи, яку обирають для своїх дітей. Так само у людей формується ставлення до належного використання робочого часу і відпустки і т. п. Можна сказати, що у людей формується особисте ставлення до всіх подій політичного, економічного і соціального життя у своїй і сусідніх країнах, а також до державних і місцевих політичних діячів, будь це кандидати в депутати, самі обрані представники народу або очільники уряду і місцевої влади. Тим більше кожна особа має сформоване ставлення до людей зі свого близького оточення. Таким чином:

Ставлення – це сформована в процесі еволюції здатність людей автоматично оцінювати і приймати рішення стосовно: а) різноманітних подій та ситуацій навколишнього середовища, б) всіх пред-

(англійською *set*) довгий час була предметом досліджень грузинської школи Д. Н. Узнадзе (1956) як неусвідомлений психологічний стан, внутрішня якість суб'єкта, що базується на його попередньому досвіді. Установка обумовлена відповідною ситуацією і необхідністю задоволення життєвих потреб тварини і людини. Із наведеного визначення Зрозуміло, що установка фактично не збігається із поняття ставлення. Спроба соціолога В. Ядова позначити атитюд більш точним за змістом терміном позиція, не була, нажаль, підтримана, оскільки позиції в радянській науці були стійко пов'язані зі світоглядом, хоча це стосується тільки частини атитюдів.

⁴ Переклад українською автора даного посібника з підручника Г. М. Андрієвої «Соціальна психологія [1].

метів та об'єктів, з якими стикаються люди в процесі життєдіяльності; в) інших людей та живих істот, з якими особа входить у контакт або спостерігає за ними.

Саме ці набуті в процесі еволюції уміння щодо оцінювання і ставлення до подій і ситуацій, до об'єктів та суб'єктів навколишнього природного і соціального середовища забезпечили виживання і адаптацію людини в змінюваному світі протягом десятків тисячоліть так само, як вони забезпечують життя та існування тварин.

Разом із цим ставлення людей мають набагато більш складну природу у порівняннях із іншими живими істотами. Якщо на ранніх етапах еволюційного розвитку ставлення забезпечували виконання головних життєвих функцій, що пов'язані зі збереженням життя і продовженням роду, то поступово із розвитком умінь і знань первісних людей, структура ставлень також ускладнювалась, набуваючи відмінних рис, за рахунок переконань, сповідання різноманітних думок і поглядів, які вперше проаналізував американець Мілтон Рокіч, а в СРСР – соціолог Володимир Ядов.

Ставлення, як і будь-які уміння людини, в процесі свого розвитку набували певний *рівень відповідності і помилковості*, які проявляються в процесі оцінки інформації про предмети, явища і ситуації, а також у процесах взаємин особистості з іншими. *Рівень відповідності* ставлення до дійсності залежить від якості і повноти інформації про предмети, явища, ситуації та інших людей. Сучасна людина, що отримує середню освіту, не здатна повірити, що світ покоїться на спинах трьох китів, або слонів. Але колись це було переконанням більшості людей, які відповідним чином ставились до природи, свого життя у світі і життя інших людей. І сьогодні поверхнева інформованість також може привести до помилкового ставлення людини до подій, ситуацій та своїх сучасників. Крім того, *рівень відповідності ставлення* забезпечується вродженими і набутими з досвідом інтелектуальними якостями людини, її особистою здатністю до сприйняття та оцінки предметів, людей та ситуацій. Так, більш високий рівень відповідності ставлення забезпечується фізичною обдарованістю людського сприйняття (смак, зір, слух, чутливість, інтуїція і т. п.), а також інтелектуальною здатністю до аналізу і узагальнення, засвоєння і творчого розвитку набутого досвіду.

Крім того, наші ставлення здатні змінюватись під впливом нових обставин і нової інформації про об'єкт, тому варто звернутись до всього розмаїття фактів стосовно ставлень людей, що відомі сучасній науці.

Ставлення до людей, подій і речей майже завжди усвідомлюється людиною як оціночне розумове утворення, що протягом часу може

змінюватись. Ставлення оформлюється на основі отриманої інформації і слугують базою для формування суджень. Разом з цим особистість здатна бездумно і некритично приєднуватись до вже висловлених у книгах, газетах та інформаційних програмах думок та нав'язаних рекламою вражень. Значною мірою саме так люди і діють у повсякденному житті, тому що воно визначено тією інформацією, яку надають різноманітні за ступенем впливу і надійності інформації соціальне середовище: рідні, друзі, товариші, ЗМІ, соціальні події і т. і. Тому сучасній людині важко не знати думки інших з найважливіших питань соціального життя. І тільки в надзвичайних обставинах особистість замислюється і обмірковує ситуацію, намагаючись сформувати *власне ставлення* до того або іншого предмету обговорення. Саме зв'язок із реальною поведінкою людей і *здатність ставлень до змін* зробило їх настільки популярним предметом досліджень в соціології і соціальній психології.

Важливою особливістю аттитюдів є їхня багатозначність. Вони можуть одночасно представляти емоції і почуття, знання і думки, а також поведінкові реакції або наміри діяти певним чином. Цей зв'язок між ментальними структурами людини та його реальними діями відразу ж висунув аттитюд у перший ряд дослідницьких завдань. Менш ніж через двадцять років після появи нового терміна в середині 30-х Г. Олпорт на підставі узагальнення 16 різних визначень аттитюду зміг дати своє: аттитюд – це стан нервово-психічної готовності, організований на основі досвіду, який має спрямовуючий динамічний вплив на реакції індивіда щодо всіх об'єктів, з якими він зіштовхується.

Сучасні вчені звертають увагу на те, що це визначення скоріше належить до області загальної психології, ніж соціальної, тому що в ньому відсутня найважливіша складова – *вплив соціального оточення* і вплив тієї ситуації, у якій опинився індивід. Тому сьогодні, з одного боку, в науці присутня величезна кількість досліджень аттитюдів і методів їхнього вивчення, а з іншого, – не менш вражаючий різнобій у визначенні цього поняття.

Іншим важливим аспектом аттитюдів є їхня схильність до змін в умовах постановки і виконання різноманітних завдань тими чи іншими соціальними групами. Якщо цінності практично не змінюються, хоча змінюється їх пріоритетність згідно з соціальним розвитком, то *зміна* аттитюдів стала предметом багатьох досліджень останніх років у західній соціології. Нажаль, владні структури нашої країни мало звертали увагу на дані соціологічних досліджень стосовно ставлень людей до незалежного статусу держави: від повної підтримки на Заході країни до позиції сумніву і навіть заперечення необхідності такого

статусу у респондентів на Сході. Ця значна різниця фіксувалась соціологом Валерієм Хмельком, починаючи із 1992 р. цілій низці соціологічних досліджень. Нажаль, ці ставлення мало змінювались протягом двох десятиліть, а тому стали головним фактором впливу подій на Сході країни після Революції Гідності 2014 р. [2]. І тільки агресія Росії на Донбасі миттєво, протягом 1–2 діб, змінила ставлення українських громадян до незалежного статусу держави, а протягом двох тижнів сформувалась політична нація, що здатна усвідомлювати і відстоювати свої національні інтереси незалежно від етнічної приналежності.

У 20-ті роки минулого століття після винаходу методу шкалювання Терстоуном і Лайкертом, дослідникам здавалося, що вони зможуть легко прогнозувати поведінку людей на основі знання про їх аттитюди. Але дотепний експеримент, що одержав у соціології назву «Парадокс Ла П'єра», привів до висновку, що люди поведуться не завжди так, як кажуть і думають.

Парадокс Ла П'єра провів своє унікальне дослідження про ставлення американців до китайської пари студентів, з якими він подорожував протягом півроку, переміщуючись готелями, мотелями і ресторанами у різних штатах Америки. Через півроку він звернувся до власників ресторанів і готелів з питанням, чи погодилися б вони прийняти його і китайську пару студентів. Він отримав ухильні і негативні відповіді, за винятком одного. Це і дозволило Ла П'єру сформулювати свій знаменитий парадокс: *люди, у яких має місце негативне ставлення до китайців в цілому, у реальній ситуації взаємодії демонструють позитивне ставлення до них.*

У зв'язку з цим постало питання про вірогідність впливу аттитюдів на поведінку індивіда, хоча експеримент Ла П'єра не зупинив потік досліджень в області аттитюдів.

3. Різновиди ставлень

Ставлення є частиною розумової діяльності людини. Ментальність – це комплексні усвідомлені людиною утворення, що складаються із знань, ідей, упереджень та емоцій за рахунок набутих особистістю з дитячих років знань а також досвіду їх використання у повсякденному житті. Складові частини ментальності – це ідеї, ставлення, соціальні уявлення, цінності, які формуються протягом життя під впливом набутого соціального життєвого досвіду та соціальних обставин, в яких опиняється особистість

Сучасна соціологія дозволяє комплексно вивчати різноманітні за змістом ставлення. Але з самого початку було зрозуміло, що ставлення

розрізняються за рахунок різниці в соціальному досвіді індивіда, який пояснюється не тільки віком, статтю, освітою або соціальним станом, але залежить і від більш складних речей, пов'язаних із ментальністю. Тому сучасне розуміння ставлень поступово ставало більш складним. Наприклад, ще Дж. Мід передбачав наявність таких різновидів аттитюдів:

- Пізнавальні ставлення – *фрейми*;
- Ціннісні ставлення – *символи*;
- Ставлення до себе, само сприйняття особистості – *я-ідентичності*;
- Поведінкові ставлення – *стереотипні практики, прийнятні стратегії поведінки, що засвоєні у дитинстві*.

Фрейми – це когнітивні структури схематизації досвіду, які слугують для «визначення ситуацій» (Дж. Мід, Г. Блумер). Індивід для осмислення явищ навколишнього соціального середовища робить це через схематизацію досвіду, коли події розглядаються в межах знайомих і звичних схем. Фрейми зазвичай не усвідомлюються, а у зовнішніх проявах з'являються у вигляді загально визнаних фраз (максим) або прислів'я в якості основи для виправдання своїх поглядів і поведінки. Так, фрейми проявляються як вербальне тлумачення свого або чужого стандартного поведінки в різних обставинах і конкретних випадках. Частіше воно проявлено у формі прислів'я, наприклад:

«Чим би дитя не тішилось...» – стосовно невдалого рішення, або хибної поведінки інших;

«Від роботи коні дохнуть» – для виправдання свого ухилення від примусової праці доби феодалізму;

«Не підмажеш – не поїдеш» – для обґрунтування хабарництва в умовах бюрократичних систем, насамперед Російської імперії;

«Хто рано встає, тому Бог дає» – ухвалення працелюбності у всі часи у всіх народів світу.

Розвиток суспільства проявляється через змістовні зміни у ставленнях і фреймах. У соціальному житті сучасної України найбільш значущі зміни відбулись у змісті фреймів, що відносяться до наступних сфер соціального життя:

- Держава – влада / індивід – свобода;
- Батьківщина – служіння/ успіх – збагачення;
- Свої / чужі;
- Незалежність держави / колоніальна залежність від інших держав;
- Європейський вибір / належність до «руського миру»;

Але конкретні приклади змісту змін в соціальному житті можна навести тільки в результаті більш докладних соціологічних досліджень.

Ще однією формою ставлень є **ментальні символи** як прийнятні для індивіда і групи релігійні, морально-політичні та ідеологічні по-

няття, ідеї, ідеали, принципи, цінності, за допомогою яких особистість розуміє навколишній світ. На думку З. Баумана «социология – это отрасль знания, для которой практическая проблема, решаемая ею, состоит в просвещении, нацеленном на человеческое понимание» [3, с. 227].

Ментальні символи безумовно сприяють більш чіткому розумінню соціальних дій. Так, у сучасній Україні, де демократія передбачає свободу слова, зборів і демонстрацій, чітко розрізняються ідейні спрямування різних соціальних груп за рахунок їх ментальних символів, наприклад, кольорів прапорів, які несуть демонстранти: від червоних у комуністів до різнокольорових у гомосексуалістів. В Україні головним ментальним символом нації є синьо-жовтий прапор, що отриманий українцями у спадок від доби вікінгів Київської Русі. Саме тому *ментальні символи* зазвичай так чи інакше включені у *фрейми*.

Конкретні сполучення фреймів і символів об'єднують когнітивний зміст свідомості особистості та свідчать про її ставлення до соціальних подій, поведінки інших, до суспільства, держави та її політики, життя в цілому. В сучасному соціумі такі фрейми, що об'єднані із символами проявляється у соціальному поводженні наших співгромадян. Одні, до недавнього часу, носили «георгіївські» стрічки, що отримали в народі назву «колоради». Інші – використовували різноманітні знаки із синьо-жовтою символікою, демонструючи свій патріотизм. Так чи інакше використання ментальних символів були проявами поведінки, що свідчила про різне світосприймання великих груп людей, про їх світоглядне ставлення до українського суспільства, держави та її політики.

Ідентичності – це уявлення людини, групи, соціального прошарку про своє місце в соціальному оточенні, осмислення себе через визначений комплекс фреймів і ставлень, а також через прийняття та усвідомлення особистої ролі в основних життєвих та соціальних сферах, а також характер ставлення до існуючих символів (Дж. Мід, Ч. Кулі, Е. Еріксон, І. Гофман).

У соціології розрізняють, з одного боку, *групові* або *колективні* ідентичності (social identity), що пов'язані із належністю до сім'ї, родини, клану, етносу, нації, а з іншого, – *персональні* ідентичності (personal identity), що притаманні окремим особистостям.

Сучасний російський соціолог С. Розов запропонував схему (рис. 4), яка наочно представляє макросоціальні структури (соціальні інститути та різноманітні організації забезпечення суспільства), які через серію інтерактивних ритуалів та спеціальних заходів забезпечують формування ментальних та соціальних компонентів суспільства, в тому числі аттитюдів, що певним чином впливають на соціальне життя суспільства і особистості в ньому [4, с. 127].

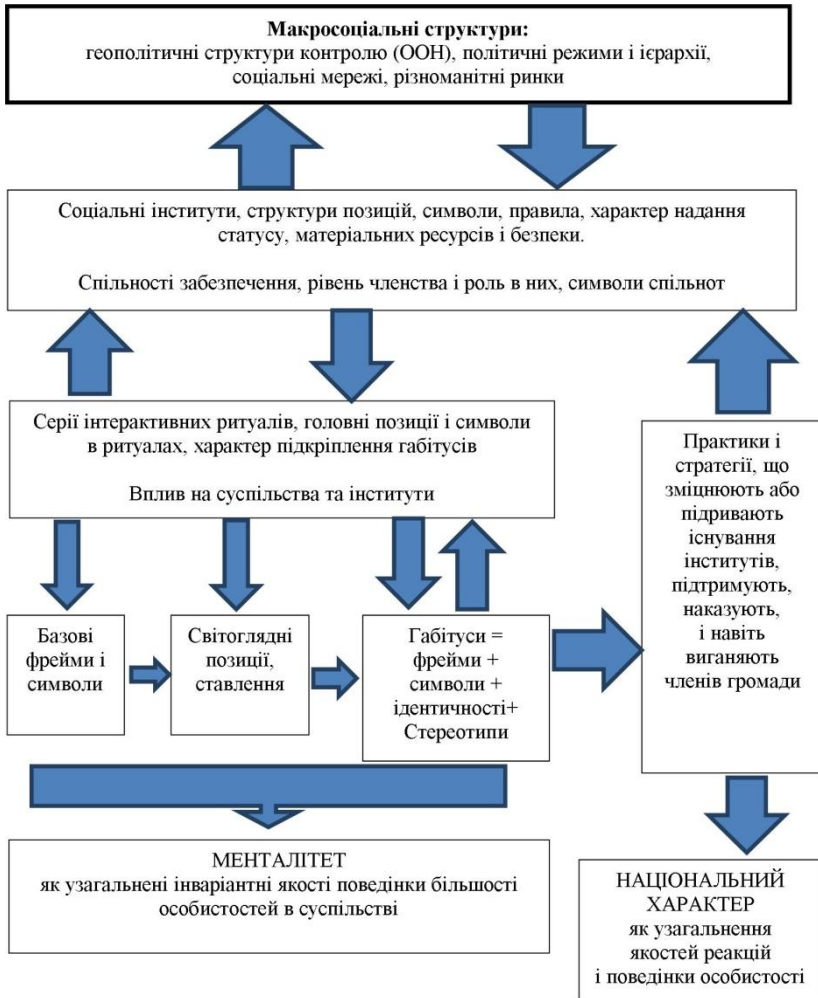

Рис. 4. Структурна схема загальної концепції динамічних взаємин ментальних і соціальних компонентів (індивіда і соціуму) [4, с. 128]

Схема наочно представляє, який потужний вплив на формування ментальних структур і ставлень людей до всіх подій мають сформовані в сучасних суспільствах соціальні інститути, включаючи ЗМІ, як соціум впливає на формування світоглядних позицій особистості. В той же час, особистість частіше вважає, що діє цілком самостійно у своїх

соціальних вчинках. Таким чином, інтерес до проблеми аттитюдів, розвинута практика досліджень, що продовжуються вже протягом майже цілого сторіччя, визначила, що ставлення здатні пророкувати поведінку людей і навіть реальні вчинки особистості.

Схема дає можливість також теоретичного розуміння важливих ознак ментальності українців в умовах сучасної соціальної невизначеності і значних суспільних негараздів, таких як війна на Сході країни, крайня бідність населення і недостатня узгодженість і визначеність напрямку цивілізаційного шляху.

4. Структура аттитюдів

У 1947 р. американський соціолог М. Сміт вперше запропонував поняття структури аттитуду. Він розумів ставлення як *позицію індивіда* стосовно соціальних об'єктів, їх якостей і особливостей, а також думок, почуттів і можливих дій, які організовані з урахуванням ступенів значущості, доступності і т. п. Наприклад, нам подобаються кінозірки, бриліанти або морські яхти. Але ставлення до цих недовступних для більшості людей об'єктів не передбачає *складної структури*, тому що знаходиться в зоні інформаційної периферії і фактично не впливає на конкретні вчинки особи. Ставлення розуміється автором як механізм включення індивіда в соціальну систему, оскільки аттитюд функціонує одночасно і як елемент психологічної організації особистості, і як елемент організації соціальної системи. Автор запропонував також окремо розглядати *три компоненти* соціального ставлення: *когнітивний, емоційний і конативний* (поведінковий):

- когнітивний компонент визначається інформаційним змістом, тимчасовою перспективою (тривалість існування ставлення) і його розташуванням у когнітивних структурах, центральних або периферійних;

- афективний компонент оцінюється по спрямованості (позитивна або негативна) та інтенсивності (сильна – слабка виразність);

- поведінковий компонент складається на основі загальності/випадковості або такої поведінки індивіда, що визначена ситуацією.

М. Сміт вважав, що така структура має певну стійкість [5]. (Шихирев, 1999), хоча до початку 60-х років вчені були близькі до висновку, що аттитюди «насправді нічого не визначають». Це було і правильно, і неправильно. Дивне відкриття того, що висловлювання людей найчастіше відрізняються від їхніх вчинків («Парадокс Ла П'єра»), змусило соціальних психологів спішно з'ясувати, в чому справа. Усе виявилось настільки очевидним, «що, – як пише Д. Майєрс, – я вражений, чому більшість соціальних психологів (у тому числі і я) не подумалися

до цього аж до початку 1970-х років. При цьому я, однак, нагадую собі, що істина ніколи не здається очевидною, поки ми не дійдемо до неї своїм розумом» [6, с. 157].

Необхідність мати на увазі складну структуру аттитюду особливо важлива в дослідженнях ментальності громадян сучасної України. З одного боку, ставлення українців до росіян путінської Росії є безумовно негативним в умовах війни на Сході. З іншого, ставлення до росіян, що захищають нашу Батьківщину зі зброєю в руках, відповідно є абсолютно позитивним. Виявилось, що справа не в мові і національності, але у світогляді українців як представників політичної нації в незалежності від етнічної приналежності. Саме тому дослідження ставлень передбачає враховувати їх структуру вивчення:

- когнітивний компонент визначається інформаційним змістом, тимчасовою перспективою (тривалість існування ставлення) і його розташуванням у когнітивних структурах, центральних або периферійних;

- афективний компонент оцінюється за спрямованістю (позитивна або негативна) та інтенсивністю (сильна – слабка виразність);

- поведінковий компонент складається на основі загальності/випадковості або такої поведінки індивіда, що визначена ситуацією.

Аттитюди як потреби

Ще одним аспектом вивчення аттитюдів є їх зв'язок із потребами людей. У 1960 р. Д. Кац вперше запропонував вивчати соціальні ставлення з погляду потреб, які вони задовольняють. Відповідно до потреб особистості, соціолог виділив чотири функції ставлення:

- інструментальна (приспосувальна, утилітарна), що дає можливість пристосуватись до життя і соціальних умов у суспільстві;

- его-захисна, яка дозволяє потребу людини у відчутті належності до групи;

- відображення цінностей, яка пов'язана із необхідністю поділяти погляди та цінності більшості людей через прояв конформізму;

- організація пізнання дійсності, коли на пізнавальну діяльність особи потужний вплив мають як навколишнє середовище, так і ЗМІ.

Важливою особливістю системи ставлень є тісний взаємозв'язок усіх її компонентів. Афективні і поведінкові компоненти потреб залежні від когнітивних, а тому ціннісні позиції здатні змінюватись під впливом подій і змін у навколишньому середовищі, як первісна потреба людини в належності до більшості. Таким чином реалізується ефект *конгруентності* настроїв у суспільстві. Цей принцип виявляється в тому, що позитивний афективний стан приводить до більш позитивних і оптимістичних соціальних суджень. І навпаки, – негативні афекти

викликають песимістичні думки. Цей ефект був проілюстрований наступним експериментом.

Експеримент М. Розенберга. Мета експерименту, проведеного в 1960 р., було доведення взаємозв'язку когнітивних і емоційних компонентів аттитюдів. На першому етапі експериментатор опитував білих американців про їх аттитюди стосовно афроамериканців, ставлення до расової інтеграції, про взаємини білих і чорних американців. На другому етапі проводився гіпноз, за допомогою якого змінювався афективний компонент аттитюду. Наприклад, якщо людина колись була налаштована проти інтеграційної політики, то їй навіть вдалося позитивно ставлення до неї. Потім випробуваних виводили з гіпнотичного трансу і розпитували про їхнє ставлення до афроамериканців, процесу інтеграції і до взаємодії представників різних рас. Результат показав, що зміна саме афекту, як емоційного компоненту ставлення, супроводжується різкими змінами в розумовому оцінюванні ситуації. Людина, що була спочатку проти інтеграційної політики, приходила до переконання, що інтеграція є абсолютно необхідною для того, щоб знищити расову нерівність, що вона потрібна для встановлення расової гармонії, а за політику інтеграції необхідно боротися і підтримувати її. Ці зміни відбувалися в структурі аттитюду особистості у зв'язку із прагненням зменшити невідповідність афективного і когнітивного компонентів, досягнути гармонії емоційного і пізнавального аспектів ставлення.

Специфіка експерименту М. Розенберга полягала в тому, що зміна афектів відбувалась у ході гіпнозу без надходження якої-небудь нової інформації. В такому випадку саме зміна афекту приводила до зміни свідомого аспекту ставлення. Отриманий результат дуже важливий, оскільки більшість аттитюдів формується в ранньому дитинстві на підставі сильних афектів при відсутності реальних знань (когніцій) про об'єкт.

Подальші дослідження показали, що за інших рівних умов змінити афективний компонент установки набагато складніше, ніж когнітивний. Соціальні установки, сформовані при недостатній інформації про соціальний об'єкт, змінюються мало саме в силу превалювання афективного компоненту [7, с. 173]. Отже, основними факторами формування системи ставлень є:

- формування сильного, домінантного афективного компоненту ставлення;
- встановлення асоціативних зв'язків між структурними компонентами різних аттитюдів;
- формування певних патернів поведінки людини, тобто здійснення конкретних дій, що свідчать про зміни у ставленні до соціальних об'єктів.

Аттитюд як ціннісна диспозиція

Нині в соціальній науці знов підвищився інтерес до вивчення аттитюдів. На думку Ф. Зімбардо і М. Ляйппе, аттитюд – це ціннісна диспозиція стосовно того або іншого об'єкта; це оцінка чого-небудь або кого-небудь за шкалами «неприємно», «шкідливо», «погано». Ставлення має диспозиційний характер у тому сенсі, що є набутою, засвоєною шляхом навчання тенденцією думати про який-небудь предмет, людину або проблему певним чином [8, с. 45]. Автори значно розширили структуру ставлень, що раніше була запропонована М. Смітом, і запропонували враховувати п'ять компонентів ставлення:

- власне повсякденна поведінка;
- поведінкові інтенції – наміри, чекання або плани дій, що випереджають самі дії;
- когніції – знання, що склалися в результаті пізнавальних (когнітивних) процесів, які включають у себе переконання, знання про даний об'єкт і про те, як необхідно поводитися стосовно нього;
- афективні реакції, емоції або глибинні почуття, що відбивають ставлення на рівні фізичного збудження і порушення;
- оцінки – комплексні, сумарні оціночні реакції, що є серцевиною системи ставлень.

Ставлення – це ціннісна диспозиція, стійка схильність до певної оцінки, основаної на когніціях, афективних реакціях, поведінкових намірах (інтенціях) і попередній поведінці; воно здатно впливати на пізнавальні процеси, на афективні реакції, на складання інтенцій і на майбутню поведінку [8, с. 46].

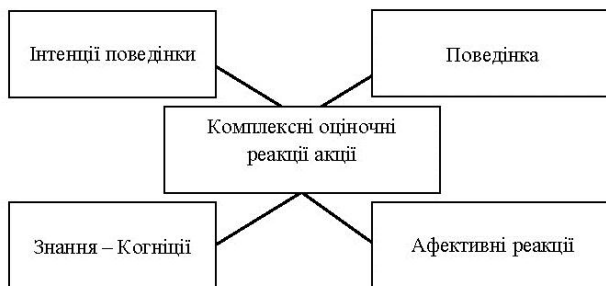

Рис. 5. Система ставлення (цит. по Зімбардо, Ляйппе, 2000)

Схильність до оцінювання, тобто до формування ставлень, є невід'ємною частиною людської природи, вважають автори і висувують наступні тези:

1. Система ставлень (усередині себе і один до одного) влаштована таким чином, що зміна одного компонента особистості приводить до змін інших її компонентів.

2. Ставлення спрямовують когнітивні процеси і процеси сприйняття.

3. Залежно від ситуаційних і особистісних обставин, реакції на спроби надання впливу на особистість, зміна ставлень може варіюватися від ретельно продуманих, аналітичних і систематизованих інформаційних дій (одна тактика) до поверхневих, квапливих, автоматичних і майже «бездумних» не розрахованих на певний результат (протилежна крайність).

4. Ставлення стосовно найбільш важливих предметів можуть бути значимою частиною нашого сприйняття власного «Я» і нашої самооцінки, а зміна ставлення до предметів і явищ здатна привести до зміни сприйняття себе [8, с. 48–50].

Е. Аронсон, Т. Уілсон і Р. Ейкерт також зосереджують увагу на оціночному боці ставлень. Ставлення – це оціночне відношення, що містить позитивну або негативну реакцію на що-небудь. Люди не просто спостерігають за навколишнім світом, вони постійно все оцінюють. Таким чином, ставлення – це оцінка людей, предметів та ідей [9, с. 215].

Аттитюд як намір і поведінка

Саме поведінка людини може впливати на його ставлення, змінюючи старі і формуючи нові. Докладно взаємозв'язок в системі «аттитюд – намір – поведінка» розглянуті в теорії когнітивного опосередкування дії, розробленої А. Айзенком і М. Фішбейном у 1980 р.

Автори стверджували, що наміри (інтенції) людини впливають на її поведінку. У свою чергу на наміри впливають такі основні фактори:

а) ставлення впливають на поведінку, яка базується на переконаннях та емпіричних знаннях щодо цієї поведінки та її можливих наслідків;

б) суб'єктивні норми, які уявляють собою переконання щодо того, схвалюють чи не схвалюють таку поведінку «значимі» для особистості люди (референтна група). Відповідно до цього у різних соціальних ситуаціях конкретне ставлення і може керувати, і не керувати поведінкою особи залежно від того, чи впливають і сприяють суб'єктивні норми особистості на конкретні поведінкові акти

Це означає, що в поведінці присутній когнітивний ланцюжок, що визначає вибір індивідом певної поведінки. Вона свідчить, що на вибір особистістю поведінки та конкретних намірів залежить перш за все від переконань людини та впевненості, що інші люди поділяють її погляди і цінності: «ти не один».

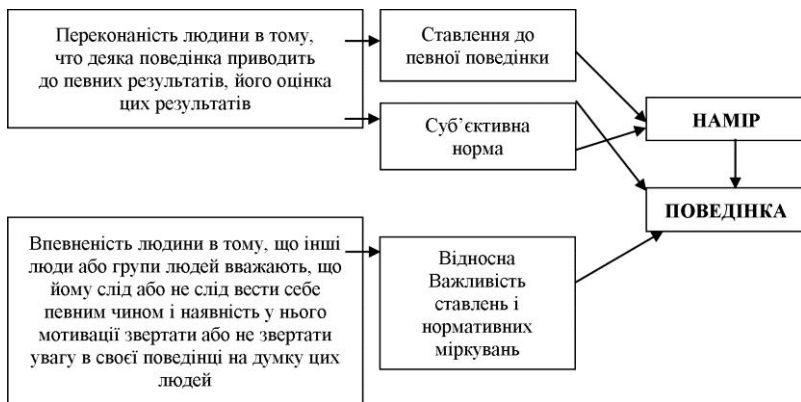

Рис. 6. Когнітивний ланцюжок, що визначає вибір поведінки особистістю [9, с. 209]

Російський соціальний психолог А. Л. Свенцицький вважає, що сталість і міцність зв'язків «ставлення – поведінка» є правилом, коли це ставлення, досить сильне і ясно з узгодженими афективним і когнітивними компонентами, виражається у конкретних поведінкових актах. Саме поведінковий намір, а не ставлення саме по собі, пророкує майбутню поведінку [10, с. 132–133]. Тому в американській концепції аттитуду підкреслюється його зв'язок із потребами особистості та умовами діяльності, у яких ці потреби можуть бути задоволені

5. Диспозиційна теорія соціальної поведінки особистості

У 60-ті роки минулого століття молодий тоді соціолог Мілтон Рокіч намагався на основі проведених досліджень впорядкувати знання про поведінку особистості в різноманітних соціальних ситуаціях. Він намагався в межах однієї теорії об'єднати вже отримані знання про ставлення, мотиви діяльності та установки (set) людини в межах загальної поведінкової концепції.

Відомий російський соціолог В. Ядов запропонував використати концепцію М. Рокіча для розуміння соціальної поведінки людини, але на основі не тільки американських досліджень, а більшою мірою тих, що були проведені радянськими вченими в СРСР. Це, з одного боку, дозволило використати новітні досягнення американської соціології, а з іншого, – забезпечити інтеграцію наукового знання радянських вчених на основі соціологічної концепції соціальної поведінки індивідів.

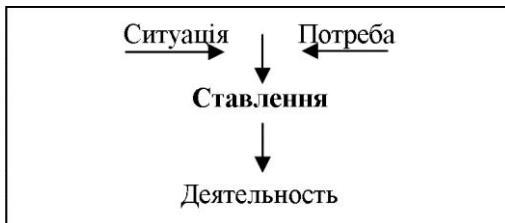
За прикладом Рокіча, В. Ядов запропонував поняття диспозиція, яке включає в собі як поняття установки (set), що будуються на основі

аналізу життєвих потреб живих істот в продовженні життя, так і ставлення (attitude)). Річ у тому, що поведінка людини залежить від її суто соціальних потреб, які описуються перш за все через поняття attitude, тобто через ставлення (рос. мовою – соціальна установка), оскільки слово «отношение» переважано різноманітними змістами і сенсами, а слово ставлення в російській відсутнє.

Крім того, в диспозиційну структуру соціальної поведінки особистості були включені психологічні якості особистості (наприклад, спрямованість), *цінності*, а також ментальні утворення у вигляді ідей будови соціального світу та його сприймання, щоб «забезпечити належне місце» впливовим у радянські часи ідеям марксистсько-ленінської філософії. Таким чином була розроблена диспозиційна концепція особистості.

На думку М. Рокіча і В. Ядова, диспозиції особистості виникають у результаті зіткнення потреб і ситуацій (умов діяльності), у яких відповідні потреби мають бути задоволені, і якщо вони закріплюються в особистісній структурі в результаті онтогенезу, то утворюються диспозиції, побудовані в певну ієрархію мотивів і ситуацій. В. Ядов запропонував чотирьох рівневу диспозиційну структуру особистості, побудувавши її на основі структури потреб, умов діяльності і реалізації поведінки. У момент, який передує поведінковому актові, вчинку або діяльності, відповідно до рівня діяльності (предметне середовище, соціальне середовище, сфера спеціальної професійної діяльності) уся диспозиційна система приходить до стану актуальної готовності, тобто утворюється актуальна диспозиція, що в свою чергу регулює поведінку і діяльність особистості.

Таким чином, регуляція життєдіяльності проходить за схемою:

Система регуляції по рівнях потреб і відповідних ситуацій представлена в нижченаведеній таблиці, що була розроблена на основі теоретичних і експериментальних соціологічних досліджень В. Ядовим, продовжує впливати на методологію і методи соціологічних досліджень сучасності [11 с. 132–133].

Диспозиційна структура регуляції поведінки
і діяльності людини

Ситуація (умови діяльності)	Диспозиції	Потреба
Предметна ситуація (наприклад, умови прийому їжі) Соціальне середовище (напр., групове спілкування) Соціальна діяль- ність (наприклад, праця, навчання) Соціальна житте- діяльність у цілому (наприклад, соціальна ситуація в країні)	Елементарні фіксовані установки (set). Поведінковий акт Соціальні ставлення (attitude) Вчинок або звична дія Загальна спрямованість особистості: інтереси, мотиви. Поведінка Система ціннісних орієнтацій на цілі життєдіяльності і засобів їх досягнення Життєдіяльність у цілому	Вітальні потреби (потреба у воді, сну та їжі) Соціальні потреби (включення в первинну контактну групу) Складні соціальні потреби (включення у діяльність) Вищі соціальні по- треби (включення в соціальне сере- довище і реалізація індивідуальних і соціальних цінно- стей)

Необхідно враховувати ще один механізм пророкування поведінки відповідно до наявної установки. Це *конкретна ситуація*, в якій спостерігається поведінка. Якщо у людини є час на обмірковування свого вчинку, то він може керуватися особистими нормами поведінки, контролювати правильність вчинків. Але в умовах непередбачуваної або спішної ситуації, коли людина змушена діяти швидко без попереднього розмірковування, установки та ставлення очевидно скоріше впливають автоматично. Американські психологи наводять приклад швидкоплинної зустрічі з жебраком на вулиці. Побачивши жебрака, ви для себе визначаєте конкретну ситуацію в такий спосіб: «Ще один ледацюга збирає гроші, щоб ввечері їх пропити» або «Бідні діти дійсно мають потребу в нашій допомозі», тобто ви користуєтесь однією з тих ставлень, що сформувався раніше, і дієте автоматично відповідно до кожної з них. Це дозволяє сказати:

Сформоване ставлення означає *усталену тенденцію* реагувати певним чином у визначених ситуаціях. Це стійке, передбачуване і звичне ставлення до об'єктів соціальної дійсності. У цьому випадку його можна назвати аттитюдом, ставленням або установкою.

Однак вплив аттитюдів на конкретну поведінку пов'язаний із рядом додаткових обставин. Ставлення повинно бути сильним і важливим, придбаним у результаті безпосереднього досвіду і зв'язані з власними інтересами людини, як було вказано вище. Крім того, для того щоб впливати на реальну поведінку людини, ставлення повинні легко виникати в свідомості, що і приводить до автоматизму поведінкових реакцій, тобто аттитюди повинні бути доступними і узвичасними. Хоча тут є і крос-культурний аспект, наприклад, якщо маленька дитина впала, українська кинеється її піднімати, щоб переконатись, що дитина неущкоджена, мати у Фінляндії буде чекати, коли дитина підведеться сама і продовжить рухатись.

Доступність ставлень – це сила зв'язку між будь-яким об'єктом і оцінкою людиною цього об'єкта; доступність визначається швидкістю, з якою у людини виникає оціночне судження.

Наприклад, прихильники кожного з кандидатів у Президенти України в 2004 р. могли висловити своє судження не замислюючись, а їхню думку ніщо не могло похитнути, навіть факти, що можна було об'єктивно спостерігати. Це пояснюється тим, що чим швидше виникає у свідомості ставлення, чим воно доступніше, тим сутужніше буде її змінити.

Використані джерела:

1. Андреева Г. М. Социальная психология / Г. М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 286 с.
2. Хмелько В. Политические ориентации крупнейших регионов и лингво-этнических групп Украины / В. Хмелько // «Константы». – Херсон, 1997. – № 1 (6).
3. Бауман З. О сочинительстве вообще и писании книг по социологии в частности / З. О. Бауман // Текущая современность. – СПб. : Питер, 2008. – С. 217–231.
4. Розов С. Колея и перевал: макросоциологические основания стратегий России в XXI в. / С. Розов. – М. : РОССПЭН, 2011. – 735 с.
5. Шихирев П. Н. Современная социальная психология / П. Н. Шихирев. – М. : Институт психологии РАНЮ 199. – 447 с.
6. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс ; пер. с англ. – СПб. : Питер, 1996. – 684 с.
7. Тихомандрицкая О. А. Социальные изменения и изменения социальных установок / О. А. Тихомандрицкая // Социальная психология в современном мире. – М. : Аспект-Пресс, 2002. – С. 162–182.
8. Зимбардо Ф., Ляйппе М. Социальное влияние / Ф. Зимбардо, М. Ляйппе. – СПб. : Питер, 2000. – 448 с.

9. Аронсон Э., Уилсон Т., Эйкерт Р. Социальная психология / Э. Аронсон, Т. Уилсон, Р. Эйкерт: Психологические законы поведения человека в социуме. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2002. – 556 с.

10. Свенцицкий А. Л. Социальная психология / А. Л. Свенцицкий. – М. : Проспект, 2003. – 512 с.

11. Ядов В. А. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности : диспозиционная концепция / В. А. Ядов. –2 изд. – М. : ЦСПиМ, 2013. – 376 с.

ЛЕКЦІЯ 5. ЦІННОСТІ В СОЦІОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ

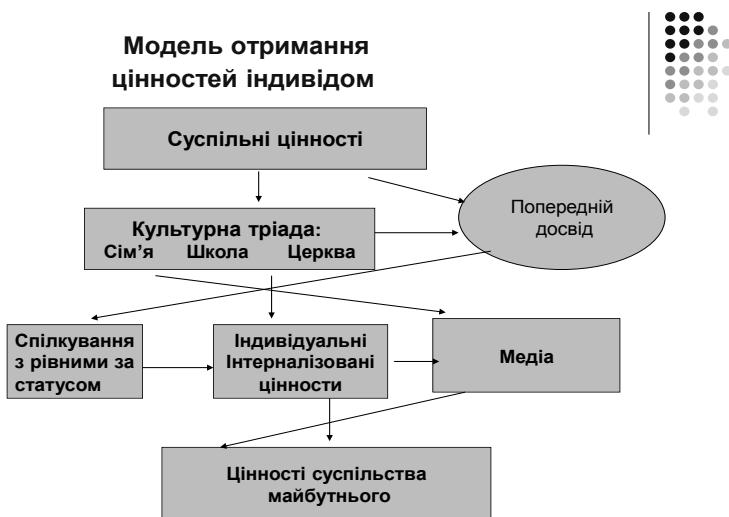
1. Про поняття цінностей у соціальних науках

Цінності – один з найбільш часто вживаних термінів у соціології і соціальній філософії, їх постійно згадують політичні діячі і обговорюють в ЗМІ журналісти. Разом з цим це найскладніше поняття в соціальних науках, оскільки цінності формувались протягом багатьох тисячоліть і кожний народ для них знайшов спеціальні назви, які пов'язані із різноманітними потребами людини, які постійно розвиваються і ускладнюються.

Ще на початку ХХ ст. В. Томас і Ф. Знанецький підкресливали: «Сьогодні у всіх науках, що мають справу з такими окремими областями людської культури, як мова, наука і економіка, аттитюди підкорені цінностям» [1, 21]. Це означає, що цінності пов'язані із іншими ментальними утвореннями в свідомості людей, перш за все із ставленнями (аттитюдами) особистості. В науці ми намагаємося дещо штучно розділити цілісну ментальність людини, виокремлюючи цінності, ставлення і уявлення, хоча насправді в розумі особи і суспільства вони неподільні. Але саме ця прийнята в науці практика дає можливість для більш докладного вивчення всіх особливостей ментальності людей.

Цінностям належить особливе місце у світогляді людей. Вони притаманні як окремим індивідам, так і групам, спільнотам, суспільствам, а тому давно стали предметом соціологічного аналізу, як зазначив голова Соціологічної асоціації України В. С. Бакіров [2]. Тому цінності вивчаються на трьох рівнях: цінності особистості, цінності малих груп (родина, навчальна група, етнічна меншина і т. п.) і цінності великих соціальних груп (від міської общини до населення держав). Наприклад, європейські порівняльні дослідження цінностей населення країн Європи як великих соціальних груп проводяться вже третє десятиліття. Україна була запрошена до участі в них після Революції Гідності 2004 р., а Інститут соціології НАН України кожні два роки проводить моніторинг цінностей українців за загальноєвропейською методикою [3].

Оскільки процес розвитку людства пов'язаний із зростанням і ускладненням його матеріальних і духовних потреб, то і процес розвитку цінностей є фактично постійним. Кожне нове покоління людей, з одного боку, засвоює накопичений досвід і цінності, що були створені попередниками, а з іншого, – пропонує нові цінності або змінює їх пріоритетність. Наведена модель набуття цінностей особистістю Д. Блекуела демонструє участь в них соціальних інститутів, процесів взаємодії індивідів, а також вплив ЗМІ, що на думку автора сприяє появі нових цінностей [3, с. 90].

У культурі людства одночасно існують декілька видів цінностей: цінності-ідеали, цінності-властивості речей, що визначаються через зміст цінностей-ідеалів, а також цінності сенсу людської взаємодії. Для соціології особистості важливо, які саме цінності розділяють або об'єднують людей, наскільки узгоджені в суспільстві оцінки стосовно соціальних подій, діяльності політичних і громадських діячів, у розумінні шляхів свого особистого розвитку і суспільства в цілому. Ще на початку ХХ ст. В. Томас і Ф. Знанецький підкреслювали: «Сьогодні у всіх науках, що мають справу з такими окремими областями людської культури, як мова, наука і економіка, аттитюди підкорені цінностям» [4, 21]. Це означає, що цінності пов'язані з іншими ментальними утвореннями в свідомості людей, перш за все зі ставленнями (аттитюдами) особистості. В науці ми намагаємося дещо штучно розділити цілісну ментальність людини, виокремлюючи цінності, ставлення і уявлення, хоча насправді в розумі особи і суспільства вони неподільні. Але саме ця прийнята в науці практика дає можливість для більш докладного вивчення всіх особливостей ментальності людей.

Цінності – це найбільш стародавні абстракції в людській свідомості. Вони формувалися протягом багатьох тисячоліть і були такими навіть тоді, коли люди ще не вміли розмовляти. Базові цінності, які мають універсальний характер, отримали свої назви у кожного народу. Природно, що першими цінностями стали: **Здоров'я** як стан відсут-

ності хвороби, *Безпека* як відсутність загрози життю людини та її спільноті, а також *Матеріальне благополуччя* як умова виживання. Ці фундаментальні цінності притаманні всім людям на планеті і є еволюційним спадком усіх живих істот.

Пізніше почали складатись більш абстрактні цінності, які поступово стали нормами соціального життя. Це були *Рівність* і *Справедливість* у розподілі матеріальних благ у мисливців-збирачів Європи та інших континентів. А у народів, що почали займатися землеробством в Азії і Північній Африці, головними стали цінності *Традиції* і *Гармонії відносин*, що були обумовлені ієрархічною будовою родин і спільнот, основним завданням яких було вирощування злакових культур та утримання домашніх тварин. Саме цих цінностей і сьогодні дотримуються жителі Азії і Північної Африки, де вперше в історії людства з'явилась первісна культура господарювання, що пов'язана із обробкою землі і тваринництвом.

Ще пізніше були усвідомлені цінності, що стали нормами моралі у взаєминах людей як умова виживання спільноти: *Чесність* і *Правдивість* як відсутність брехні, *Добррозичливість*, *Довіра*, *Повага до людей* як підґрунтя соціальної злагоди у взаєминах, і т. п. На ранніх етапах людського розвитку була також усвідомлена цінність *Влади*, тому що саме вона забезпечувала сталість і упорядкованість соціального життя в спільнотах і суспільствах. Особистості, що мали лідерський потенціал різного ґатунку, висувались на посади очільників спільнот із самого початку існування людства; тоді ж було помічено, що від їх особистих якостей і здатності до керівництва залежить існування і благополуччя всієї спільноти.

У сучасних соціальних науках поняття цінностей розробляється у суспільних науках: філософії, етиці, соціології та психології, тому що цінності пов'язані з, однієї сторони, із задоволенням життєво важливих біологічних потреб, а з іншої, – вони є основою соціуму, оскільки регулюють поведінку людей в суспільстві і правила їх взаємодії. *Цінності – це етичний показник того, що можна і треба бажати в житті.* Тому цінності не тільки регулюють людські взаємини, але і складають серцевину усіх світових релігій і моральної філософії людства, слугують орієнтирами виховання наступних поколінь. Люди складають свою думку про оточуючих саме по їхньому ставленню до цінностей і дотриманню моральних норм, які також є цінностями. Коли цінності спотворюються, наступають лихі часи і для окремої особистості, і для суспільства в цілому. Історія наводить достатню кількість прикладів, коли спотворення цінностей хибно впливало на розвиток суспільства і життя людей. Яскравим прикладом негативного

впливу на життя особистості і суспільства у зв'язку зі спотворенням змісту цінностей та їх нехтуванням стала книга Ніколо Макіавеллі «Державець». Тим більш хибним явищем є стан, коли сучасні державні діячі цинічно вважають ідеї Макіавеллі «керівництвом до дії», тому що не існує гіршого стану для суспільства, ніж втрата моральності керівниками. Це викликає природне обурення спільноти, яка прагне самозбереження, а тому робить все, щоб усунути подібних «керівників».

Втрата моральних цінностей і ціннісних орієнтирів, на думку французького філософа Монтеня, здатне привести до поступового самознищення суспільства. Історії відомі країни, в яких були частково або значно спотворені загальнолюдські цінності. У ХХ ст. це сталося у нацистській Германії (расовий підхід до оцінки людей) і в Радянському Союзі, коли класовий підхід робив ворів і вбивць класово близькими пролетаріату, а дворянську інтелігенцію в т. ч. вчених вимагав знищувати. Країни із такими моральними цінностями рано чи пізно приречені на загибель, тому що їх принципи взаємин в суспільстві ґрунтуються на штучних уявленнях про цінності, які протирічать загальнолюдським нормам. Тому всі суспільства і у всі часи змушені приділяти увагу моральному вихованню наступних поколінь, щоб запобігти розпаду і самознищенню. Вони намагаються це робити за допомогою цінностей, що сповідують здорові суспільства, а підтримуються їх соціальними інститутами.

Наведена на початку розділу модель отримання цінностей Блекуела показує, що суспільні цінності засвоюються перш за все за допомогою культурної тріади, яку представляє родина, школа і церква. Ці соціальні інститути прямо впливають на свідомість кожної людини, на її первинне усвідомлення добра і зла. Засвоєні цінності перевіряються соціальним досвідом особистості в процесі спілкування з рівними за статусом людьми (діти в дитячому садку і школі), а також за рахунок індивідуального досвіду в процесі життєдіяльності, коли людина намагається досягти певних цілей, отримати професію, освіту, першу роботу і т. і. Засоби масової інформації також впливають на цей процес. Вони постійно висвітлюють події соціального життя як реальні щоденні події, що обговорюються у ЗМІ, так і вигадані (твори художньої літератури, кінострічки), які також допомагають особистості засвоїти цінності суспільства. Все це і дає можливість формувати і передавати цінності суспільства майбутнім поколінням.

Для того, щоб цінності стали регулятором життя, вони повинні не тільки проklamуватися, але й бути керівництвом до дії для більшості громадян. Якщо через культурну тріаду суспільства транслюється заклик до чесності і моральності, то і лідери повинні діяти таким

самим чином, щоб бути прикладом для інших. Тому суспільство не тільки сповідує певні цінності, але і пильно відстежує їх дотримання окремими людьми і спільнотами, оскільки вони складають і суспільну мораль, і суттєву частину тих моральних принципів, що слугують базою політико-правової системи.

Спотворення цінностей частіше виникає в умовах дефіциту основних продуктів споживання та їх недоступності для більшості людей. В суспільстві можуть штучно складатися такі умови, коли дотримання цінностей стає неможливим. Так, у СРСР, де відсутність приватної власності на засоби виробництва і розподільча економіка привели до товарного дефіциту, виникли цінності, пов'язані з простим виживанням, а соціум почав поблажливо ставитись до крадіжок з одержавлених підприємств. Таких людей, що крали сировину і готову продукцію, називали «несунами», а не крадіями, як це було по великому рахунку. В суспільстві навіть була поширена виправдовуюча формула: «все вокруг – колхозное, все вокруг мое». В той же час радянська влада до кінця правління Сталіна карала людей, що підбирали колоски на вже зібраному полі, як за кримінальні справи, і позбавляла людей волі. Таке штучне спотворення цінностей не могло не привести до поведінкових викривлень як в соціальних відносинах, так і в повсякденних людських взаєминах.

Важливою особливістю цінностей є *процес змін* їх пріоритетності в різних соціальних групах в залежності від соціальних умов розвитку, суспільства, на які впливають позитивні або негативні події, зміни в житті соціальних груп і окремих особистостей. Значною науковою проблемою залишається класифікація цінностей, тому що єдиного підходу навіть до їх переліку, а тим більше класифікації доки не існує. Разом із цим можна виокремити групи цінностей у зв'язку із напрямками їх обговорення в соціології. Це наступні:

- цінності матеріальної і духовної культури;
- моральні цінності як певні ментальні утворення, що керують вчинками людей і визначають їх поведінку в різних соціальних ситуаціях;
- цінності, що стосуються різних сфер громадського і політичного життя.

2. Історія та методи вивчення цінностей в соціології

2.1. Тест цінностей Мілтона Рокіча

Наприкінці 60-х років американський соціолог М. Рокіч (1918–1988) вперше створив методику вивчення цінностей (*Rokeach Value Scale, RVS*). Він запропонував 2 списки понять, у яких намагався відобразити розуміння цінностей як керівних принципів буденного життя людей.

Це були *термінальні цінності*, тобто такі *цілі* заради яких люди, на їх думку, живуть на цьому світі. До таких належать, наприклад, Здоров'я, Свобода, Любов, Родина, Краса природи і т. і.

Другий список увібрав цінності, які фактично є *засобами* або *інструментами*, які допомагають досягти цінності-мети. Це Чесність, Вихованість, Самоповага і т. п. Ці поняття пов'язані із поглядами суспільства на те, що прийнятне і припустимо у взаєминах людей для досягнення бажаних кінцевих цілей життя. Саме в цій частині *інструментальних цілей* є можливість виділити етичну складову цінностей, моральні принципи як окремої людини, так і суспільства в цілому, а також етнічні особливості пріоритетності цінностей у народів світу.

Тест М. Рокіча став методичною основою для першого світового крос-культурного дослідження, що було проведено голландським антропологом Гіртом Хофстеде на початку 80-х років на замовлення транснаціональної комп'ютерної компанії IBM [5]. Компанія зіткнулась із труднощами менеджменту в різних частинах світу, де працювали її філії, що і викликало необхідність соціологічного вивчення цінностей. За результатами свого дослідження Г. Хофстеде запропонував розрізнати управлінські культури світу по наступних чотирьох критеріях:

- індивідуалістичні та колективістичні культури;
- маскулінні та фемінні культури;
- культури з короткою і довгою дистанцією влади;
- культури з прагненням до чіткої визначеності в управлінні і такі, що діють на основі звичаїв, тобто культури писаних і неписаних правил.

Пізніше Хофстеде додав ще декілька критеріїв, але перший розподіл культур остався незмінним. Усі культури вчений розділив по наступних групах:

- перша і найбільш численна група за кількістю населення – це *колективістичні культури* країн Сходу;
- друга – представники західних *індивідуалістичних культур*, які знаходяться в Європі або заселені європейцями по інших континентах;
- третя група – змішані або *пограничні культури*, в яких наявні обидві групи цінностей. Саме до цих останніх Г. Хофстеде відніс Україну, Росію, Туреччину, Грецію, Південну Італію, Іспанію, Португалію та деякі інші країни, складна історія яких була пов'язана із географічним розташуванням і впливом Східних культур.

Таким чином, проведене дослідження вперше отримало емпіричне підтвердження про розподіл суспільств за їх культурними традиціями саме за допомогою вивчення їх цінностей.

Разом із цим слід зазначити наступне, що наявність країн третьої групи неявно свідчить або про змішаність культур, або про їх відста-

вання в індустріальному та науково-технічному розвитку. Переконливий досвід країн колективістичної культури таких, як Японія та сучасний Китай свідчить, що цінності, вироблені протягом тисячоліть, не можуть заважати науково-технічному прогресу і соціально-економічному розвитку. В той же час застарілі уявлення про цінності, які залишилися у спадок від феодальної або імперської доби в європейських країнах, якою є Україна, можуть стримувати подальший сталий соціальний розвиток.

Важливо зазначити, що змішаність культур іноді трактується політологами і журналістами Росії як більша її близькість до Східної культури, наприклад до Китаю. Це помилкове враження. Китай – це країна багатотисячолітньої культури, а тому там прагнення до ієрархії споріднюється з уявленнями про гармонію в суспільстві і здатне її досягати через поведінкові стратегії у взаєминах людей. Але занадто ієрархічне суспільство у Західних культурах погрожує соціальними бунтами і революціями, тому що поведінкові моделі обумовлені тисячолітніми цінностями всіх європейців, якими є Рівність прав у прийнятті рішення і Справедливість розподілу отриманих ресурсів виживання. Тому претензії окремих вчених на «близькість» до Сходу насправді скоріше означає близькість до соціальних уявлень феодальної доби з її формулою: «васал мого васала – мій васал».

2.2. Тест Шалома Шварца

В останнє 20-тиріччя набув популярності новий тест вимірювання цінностей професора Єрусалимського університету Шалома Шварца (1936) Ш. Шварц поставив перед собою завдання створити універсальний тест, який би включав перелік з двох груп цінностей, що представлені в філософії та релігійних вченнях різних народів світу. Для широкого вжитку він розробив «Шкалу цінностей Шварца» (*Schwartz Value Scale, SVS*) и «Портретний опитувальник» (*Portraits Questionnaire, PQ*), за допомогою яких були розпочаті міжнародні дослідження. На думку Шварца, цінності відображають три універсальні потреби людського існування: біологічні потреби, потребу в скоординованих соціальних діях, а також все, що необхідно для виживання і функціонування групи. Автор стверджує, що цінності – це існуючі за межами ситуації завдання, які слугують інтересам індивідів або груп і представлені типами цінностей [6, с. 242]. Це визначення пов'язує цінності із біологічними і соціальними потребами людей. Але до якої групи можна віднести таку важливу людську потребу як *Любов*. Це і біологічна і соціальна потреба одночасно, а родина, як група, зберігається тим довше і краще, чим більше в ній є любові і довіри. Це лише підтверджує складність поняття цінностей і неоднозначність можливостей у

трактуванні їх змісту у різних народів, незважаючи на простоту вживаних слів.

На думку Ш. Шварца, розуміння цінностей можливо через визначення неявних (латентних) структур їх мотивації. Автор стверджує, що *цінності* – це існуюче за межами життєвих ситуацій завдання, які слугують інтересам індивідів або груп і представляють одну з десяти мотивацій або типів цінностей. Такими є наступні:

Влада (*Power*), що включає значимість для особистості таких показників, як: соціальний статус і престиж, контроль і домінування над людьми або ресурсами.

Досягнення (*Achievement*) пов'язані з особистими успіхами і здібностями, що відповідають соціальним стандартам суспільства.

Гедонізм (*Hedonism*) – значущість для особистості насолоди від життя, її чуттєві задоволення.

Стимуляція (*Stimulation*) – прагнення до життя, що насичене новизною, складними завданнями, гострими відчуттями.

Самокерівництво (*Self-direction*) – незалежність мислення у прийнятті рішень, творчості і пізнанні.

Універсалізм (*Universalism*) – розуміння значущості і висока оцінка благополуччя всіх людей і природи життєвого ареалу, толерантність.

Добррозичливість (*Benevolence*) – збереження і підвищення благополуччя людей з якими особа контактує.

Традиції (*Tradition*) – шанобливе ставлення до звичаїв та ідей, що присутні в традиційній культурі і релігії, відданість ним.

Конформність (*Conformity*) – уникнення дій, схильностей та думок, які можуть бути неприємними іншим людям, нанести їм шкоду, або порушити соціальні вимоги та норми.

Безпека (*Security*) – як безпечний стан і стабільність суспільства, взаємин людей і людської особи.

Ш. Шварц представляє модель цінностей як коло, де розташування цінностей дає можливість для їх вивчення в будь-якій культурі. На це ж спрямований і тест автора, який набув популярності і широко використовується в сучасних національних і міжнародних соціологічних дослідженнях.

На думку автора *цінності* – це існуюче за межами життєвих ситуацій завдання, які слугують інтересам індивідів або груп і представляють одну з десяти мотивацій або типів цінностей. Тому конкретні цінності (Здоров'я, Любов, Щасливе життя і т. і.) автор об'єднав в десять блоків, які розуміються ним як основні типи цінностей. За своїми назвами вони вже мало нагадують конкретні цінності, які є в тесті, але слугують орієнтирами у визначенні прихильності особисто-

стей і спільнот до їх використання в соціальному житті. Вони включають такі базові цінності, що притаманні усім народам світу, наприклад здоров'я, рівність, благополуччя.

Шварц пропонує розглядати виділені ним 10 ціннісних категорій у зв'язку із додатковими орієнтирами, які можна побачити на рис. 7. Так, усі ціннісні категорії розташовані по 4 секторах, які отримали наступні назви: 1) «Відкритість до змін» і як протилежність – 2) «Консерватизм», а також 3) «Самоствердження» – 4) «Самотрансцендентність». До кожного сектора належить група з 2 – 4 цінностей, які одночасно присутні і в секторах, що розташовані поряд. Так, наприклад, сектор «Самоствердження» включає цінності Досягнення, Влади і Гедонізму. Але остання цінність присутня також і в наступному секторі «Відкритість змінам», де крім того знаходяться цінності Стимуляції і Самостійності.

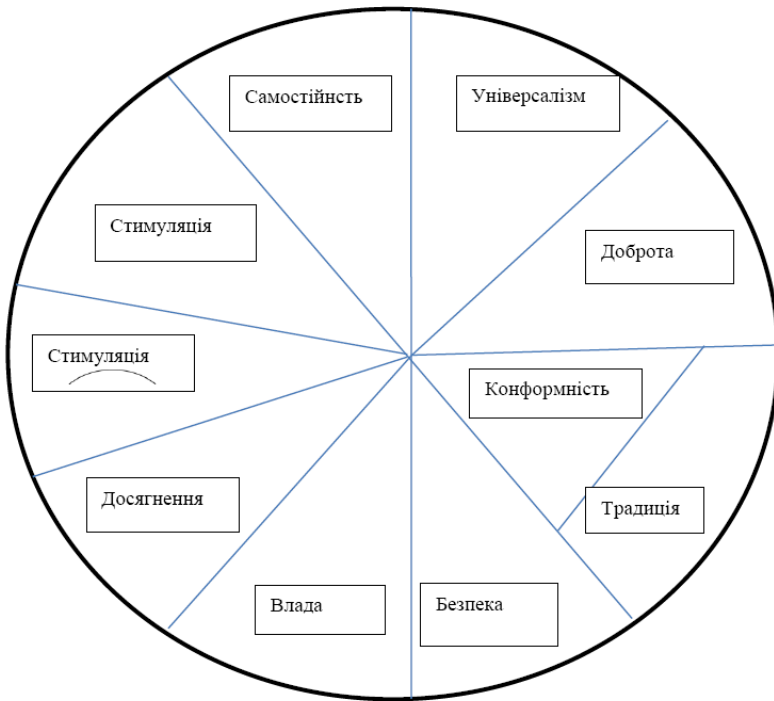

Рис 7. Теоретична модель відносин між 10 мотиваційними типами цінностей (за Ш. Шварцем) [7, с. 31]

Фінський дослідник Матті Пуохініємі запропонував на основі теорії Шварца дещо відмінну модель цінностей [8]. І хоча Шварц поставився критично до його пропозиції, тому що на думку автора модель втрачає частку своєї універсальності, в такому випадку схема дає більш просте і зрозуміле тлумачення ціннісних орієнтацій людей і дає можливість скоріше зрозуміти цінності саме європейців. Замість кола, вчений пропонує розмістити цінності по осях координат, що додатково створює, на наш погляд, більш конкретизований пояснювальний потенціал.

Перша вісь – «Орієнтація індивіда на людей із врахуванням інтересів інших», з одного боку, а з іншого – «Орієнтація на себе і прагнення особистої самореалізації», які представляють протилежні орієнтації індивідів, що дійсно спостерігаються у поведінці людей. На наш погляд, вони є, скоріше, вродженими якостями особистості. Люди, що орієнтовані на себе і покладаються на свої сили у М. Пуохініємі вони названі *егоцентричними*, тобто орієнтовані на особисте *Я*. Це означає, що в центрі особистості перш за все присутнє «Я», на яке особистість покладається у своїх судженнях про себе і про інших. З психологічної точки зору такі люди більш самостійні у своїх судженнях і не схильні до підкорення авторитету. Ті ж особистості, що орієнтовані на інших, перш за все цінують спільноту, до якої вони належать, намагаються діяти на користь інших людей, визнають авторитети (як більш розумних і вправних, так і більш вольових і авторитарних), хоча це і не виключає наявності самостійної думки. Але самі думки зосереджені на житті інших людей, а якщо і на своєму, то у зв'язку із життям та інтересами інших.

Друга вісь – це, з одного боку, орієнтація на збереження існуючого суспільства та його традицій, а з іншого, – орієнтація на інновації і необхідність змін у житті суспільства. Людей із такими орієнтаціями можна означити як *консерватори* і *інноватори*. Такі люди із протилежними орієнтаціями спостерігаються науковцями з доби Аристотеля і пов'язані з особливостями розвитку суспільства, а тому їх визначення не потребує додаткових коментарів. Відповідно до цих ціннісних орієнтацій Шварца були згруповані по чотирьох секторах, як це вказано на наведеній нижче схемі фінського дослідника.

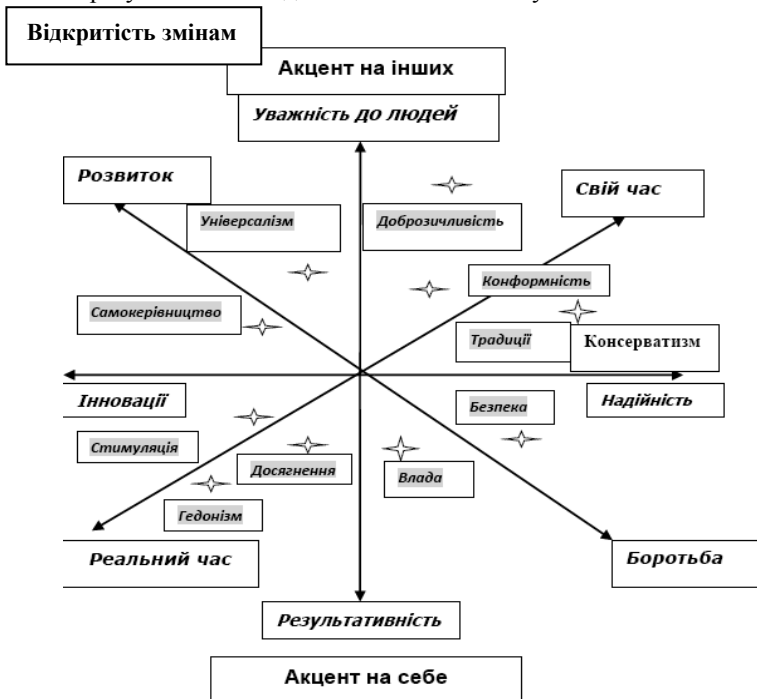
1 квадрант **«Розвиток»**, що знаходиться по осях *Відкритість змінам* та *Орієнтація на інших* пов'язана з цінностями **Універсалізму** та **Самокерівництва**.

2 квадрант **«Свій час»** – на осях *Орієнтація на інших* та *Консерватизм* означає, що цінності суспільства споріднюються із **Доброзичливістю**, **Конформізмом** та **Традиціоналізмом**. Крім того, для суспільств, громадяни яких орієнтовані на консерватизм і уважні до ду-

мок інших, значну роль грає і цінність Безпеки, яка максимально наближена до цінностей наступного 3 квадранту.

3 квадрант **«Боротьба»**, цінності якого представлені *Консерватизмом*, як прагненням до самозбереження, і *Орієнтацією на себе*. Тому в секторі представлена перш за все цінність *Влади*, а також частково присутні *Безпека* і *Досягнення*, які автор розташував у безпосередній близькості до інших квадрантів (див. на зірочки). Так, *Досягнення* є спільною цінністю для 3 і 4 квадранту, а *Безпека* максимально наближена до 2 квадранту. Люди, що сповідують такі цінності орієнтовані перш за все на результативність своїх дій так само, як і ті, чий цінності пов'язані із наступним квадрантом.

4 квадрант **«Реальний час»** і розташовані на тій частині осей, що мають назву «Акцент на себе» і «Відкритість змін». Тут розташовані цінності *Гедонізму*, як насолода від життя, прагнення до *Стимуляції*, як додаткової активності і *Досягнень*, що дозволяють людині поважати себе за результати своєї діяльності та життєві успіхи.

М. Пуохініємі вводить додатково свої вісі, які перехрещують основні. Вони названі «Реальний час – Свій час», а також «Розвиток –

Боротьба». Якщо уважно подивитися на пов'язані і з ними цінності, то виявяться наступні закономірності.

Люди, що відкриті до змін, орієнтовані на інновації і результативність особистої діяльності, живуть у реальному часі. Для них важливі цінності *Досягнення*, *Стимуляції* та *Гедонізму*. Ті ж, хто сповідує більшу увагу до людей, дотримується *Традицій*, *Доброзичливості* і *Конформізму* є більш консервативними, надійними і орієнтованими на свій час, тобто той час, коли самі вони були молодими і активними, тобто більше орієнтовані на своє минуле.

У ситуаціях реального соціологічного опитування виявляється, що до інновацій завжди більш схильні молоді, а до консерватизму – представники старших вікових груп, що цілком природно.

Що стосується вісі «Розвиток – Боротьба», то люди пов'язані з цінностями універсалізму (рівність та самокерівництво), орієнтовані на розвиток, а для тих, хто сповідує Владу і Безпеку, притаманна орієнтованість на боротьбу. На погляд соціального психолога, *Безпека* як цінність виступає на перший план тоді, коли люди її не відчувають. Можливо тому і серед цінностей українців гіпотетично є більш важливими цінності *Влади* і *Безпеки*, що пов'язані з історією нашого народу протягом, як мінімум, двох тисячоліть. Це визначено перш за все географічним розташуванням країни в зоні «Великого степу», яким протікало декілька хвиль Великого переселення народів, які навряд були абсолютно мирними.

3. Цінності українців у XXI ст.

У ході Революції Гідності на початку 2004 р. Україну вперше запросили до участі в Європейських міжнародних дослідженнях цінностей. До цього моменту звернення українських соціологів до проблеми цінностей носила або теоретичний (дослідження Н. Паніної і Є. Головахи), або прикладний характер, коли результати стосувались тільки конкретних професійних груп, або проводились на обмеженій території. Участь України в міжнародних соціологічних дослідженнях надала поштовх для розгортання більш широкого кола дослідницьких практик і участі українців в міжнародних проектах. Важливою подією для дослідження цінностей українців виявився перший досвід використання тесту Ш. Шварца у 2004 р., аналіз результатів якого здійснили російські соціологи В. Магун і М. Руднев [9].

Аналіз результатів дослідження показав, що цінності українців мають як певну схожість із цінностями інших європейських народів, так і свої відмінності. Так, українцям за даними дослідження більше ніж іншим народам притаманні цінності сектору *Самозбереження*, коли

найбільш високі показники індексів отримали цінності *Безпека*, *Конформність* і *Традиції*. Навпаки, більш слабкими показниками відрізняються цінності, що стосуються сектору «Відкритість змінам» (*Самостійність*, *Гедонізм*, *Стимуляція*). Крім того, присутні більш низькі оцінки цінності *Доброзичливість* із сектору «Вихід за межі свого Я», що притаманні іншим народам Європи. Але при цьому наявна більш висока оцінка цінностей *Влади*.

Важливим висновком авторів стало наступне. За двома інтегральними ціннісними факторами українці продемонстрували прагнення до *самозбереження* на противагу *відкритості до змін*, і прагнення до *самоствердження*, не надаючи належної уваги цінностям *Універсалізму* і *Самокерівництва*. Із цим треба погодитись, тому що повторні дослідження підтвердили ці тенденції.

У такому випадку треба мати на увазі, що цінності українців, що живуть на своїй землі не менше двох тисячоліть, хоча і відомі під такою назвою відносно знедавна, формувались протягом всього названого періоду, так само, як і цінності інших народів Європи. Не дивно, що саме *Безпека* обіймає чільне місце серед національних цінностей, тому що саме географічне розташування країни, на наш погляд, формувало її виключну першість. Починаючи від кількох хвиль Великого переселення народів V–VI ст. і нашість орд Батия в XIII ст. та закінчуючи поступовою колонізацією України зростаючою Російською імперією у XVIII ст., проблема *безпеки* надзвичайно гостро стояла перед нашим народом. Недивно, що прагнення до самозбереження стало тим підґрунтям, на якому формувались головні цінності народу та традиції соціального життя і міжособистісних відносин у родині. Наприклад, молодшого сина батьки завжди намагались зберегти «для себе», щоб забезпечити безпечне життя у старості. Звідси і ставлення до молодших синів як слабких та не дуже справних. Це була вимушена і виправдана соціальними умовами існування народу материнська позиція у вихованні.

За даними локальних студентських дослідженнях, що проводились студентами соціологічного факультету в межах дипломних і магістерських робіт у різні роки була також зафіксована велика орієнтація української молоді на цінності *Влади*, хоча значною мірою у молодих були присутні *також* цінності *Гедонізму* (друга позиція у хлопців, четверта – у дівчат у 2007 році). Також зберігається значення цінності «*Традицій*», яка обіймає верхні сходинки в рейтингах цінностей, що вивчались за методикою і Шварца, і Рокіча.

Важливо відмітити, що більшість молодих українців, що навчаються у вишах, мають чітке розуміння стосовно цінностей свого народу. У 100 % випадків експрес-опитувань вони однаково відповідають на

питання, які саме риси притаманні українському народові в цілому. У виборі по осях координат, що були запропоновані М. Пуохініємі, «Акцент на себе – Акцент на інших» студенти одностайно вважають, що українцям більше притаманно покладатись перш за все на себе, тобто *Акцент на себе*. А коли йдеться про вибір характеристики по осі «Консерватизм – Інновації», то молоді розуміють, що український народ тяжіє до *Консерватизму*. Ця важлива обставина свідчить про стійкість цінностей народу, який тисячоліттями пов'язаний із місцем свого проживання на визначеній території та його непростою історією. А тому тим більше значущим фактом є усвідомлення базового підґрунтя національних цінностей, що несвідомо засвоюється кожним новим поколінням українців, як про це свідчить бліц-опитування за схемою Ш. Шварца – М. Пуохініємі. Молоді люди добре розуміються, що українці покладаються перш за все на себе і свої сили (єгоцентричні) і намагаються зберегти свої традиції, що пов'язано із консерватизмом української самосвідомості. Саме тому цінність Влади для українців – це не є ознака самозакоханості і авторитаризму, а тільки прагненням до самозбереження і відстоювання державної самостійності.

Завершуючи обговорення, слід звернути увагу на наступне: створені у світі методи дослідження цінностей, а саме тестова методика Мілтона Рокіча і тест шкала цінностей Шварца, на наш погляд, дають різні можливості їх застосування в соціологічних і соціально-психологічних дослідженнях. Якщо методика Рокіча дає достатньо надійні результати для порівняння цінностей різних верств населення в середині однієї країни, то значний міжнародний досвід досліджень за допомогою методики Шварца дає можливість судити про цінності різних народів на всіх континентах. Тим не менше це не виключає можливості її використання на більш локальному рівні.

4. Вплив цінностей на поведінкові стратегії особистості

Крім загально визнаних соціологічних досліджень у сфері вивчення цінностей, тема впливу цінностей на поведінку особистості в суспільстві є настільки значною, що до неї продовжують звертатись мислителі сучасності. Серед них треба обов'язково згадати українського педагога радянських часів Василя Сухомлинського з його відомою книжкою «Серце віддаю дітям» [10], де питання цінностей займає почесне місце в гуманістичних роздумах автора. Не менш значущими стали роздуми видатного українського хірурга Миколи Амосова, який розмірковував над віковими питаннями філософії: істина, розум, суспільство, майбутнє людства і присвятив цим питанням декілька книжок [11].

Окрему позицію в розробці цінностей обіймає Володимира Лефевр (1936, Ленінград), якій після еміграції до США у 1997 р. став одним з творців теоретичної соціальної психології, хоча до еміграції був астрофізиком. Його система цінностей здатна пояснити *якості особистості*, що обумовлена її життям у *різних соціальних системах*. Лефевр став першим, хто почав будувати математичні моделі поведінки людини, в яких поведінкові акти, нейронні механізми і ментальні феномени були пов'язані в одне ціле. Одним із значних творів Лефевра стала його книга «Алгебра совісті» (1982), в якій вчений розглядає совість таким самим атрибутом людини, як і його здатність мислити. На думку мислителя, починаючи з доби стародавніх греків, категорії істини і брехні є предметом інтенсивних досліджень уже більше 3000 років. Але до математичної формалізації на рівні законів оперування категоріями добра і зла першим дійшов саме В. Лефевр [12].

Автор створив нову теоретичну модель, яка дозволяє виокремити і порівняти дві різні етичні системи особистості, які ґрунтуються на особливостях її самоспримання. Крім того, вчений описав різні стратегії поведінки людини в процесі її функціонування в різних соціальних ситуаціях, які вимагають від особистості зробити моральний вибір. На думку автора, особистість обирає одну з двох моделей поведінки у взаєминах з іншими: *єднання* або *протистояння*. Такий вибір визначається, на думку автора, перш за все *самооцінкою індивіда*, яка автоматично генерується його когнітивною системою. Існування двох етичних систем у різних суспільствах є формальним слідством цієї моделі. І це найважливіший висновок автора, тому що він пов'язує в єдине ціле особистість і суспільство через домінуючу етичну систему взаємин між людьми.

На думку автора, відносини між людьми (суспільні і міжособистісні) залежать саме від позитивної або негативної самооцінки індивіда, від його ставлення до самого себе, яке формується ще у дитячі роки. І хоча цей факт був описаний в соціальній психології задовго до В. Лефевра (Е. Фромм, К. Левін), інноваційний потенціал теорії не викликає сумнівів.

Автор доводить той природний факт, що обидві поведінкові стратегії присутні у поведінці будь-якої особистості. При цьому, якщо *індивід з більш високим рівнем самооцінки* обирає у взаєминах з іншими єднання, його самооцінка *підвищується*, а якщо конфронтацію – то *знижується*. Так само відбувається і тоді, коли *індивід із низькою самооцінкою* обирає конфронтацію. В такому випадку його самооцінка підвищується через *цінність боротьби і конфронтацію*, тому що викликає у людини самоповагу до своїх дій. У взаєминах з іншими

така особистість більше схильна до конфронтації та недовіри до інших. У результаті в першій етичній системі Лефевра, що оснований на позитивній і навіть підвищеній самооцінці, домінуючим ставленням особистості у взаєминах з іншими є *єднання з людьми*, а у другій системі, де індивіди мають знижену самооцінку, головним трендом у людських взаєминах стає *протистояння*. Можна побачити, що моделювання соціальної поведінки особистості за допомогою математичної логіки приводить Лефевра до висновків, що за своїм змістом тотожні міркуваннями Е. Фромма і К. Левіна. Але вперше *логічність* таких висновків математично обґрунтована, а тому не викликає сумнівів. Разом з цим вона змушує замислитись над виховними стратегіями в родині, школі і українському суспільстві в цілому.

У житті особистості, на думку Лефевра, можуть мати місце протягом життя обидва тренди. Якщо в дитинстві людина не відчувала любові та поваги до себе зі сторони батьків, її самооцінка буде зниженою, або вона буде суперечливою. Наприклад, батько ставиться до дитини з повагою і любов'ю, а мати з любов'ю, але набагато критичніше. У такому випадку формується суперечлива самооцінка людини. В процесі життєдіяльності залежно від успішності і досягнень, у особистості підвищується самооцінка. Тоді людина більше схиляється до *єднання з іншими*, виключаючи протистояння у взаєминах з ними як неефективну стратегію взаємин. У той же час людина з низькою самооцінкою не здатна реалізувати свої здатності, або реалізує їх мінімально і часто через конфронтацію. В результаті вона відчуває себе *нещасливою*.

Ключовою особливістю людини Лефевр вважає наявність совісті та рефлексії. *Рефлексія* – це здатність суб'єкта усвідомлювати себе, спостерігати за своєю поведінкою, аналізувати свої думки та внутрішній досвід про себе та інших людей, свої взаємини з іншими. *Совість* – це, на думку вченого, специфічна особливість людини, яка полягає не в тому, що ми занадто розумні, а в тому, що у нас є сумління, тобто здатність оперувати з категоріями «добро» і «зло». При цьому людина має в певних обставинах свободу вибору, тобто має можливість обирати стратегію своєї поведінки. Для описування рефлексивних взаємин між людьми, в яких суб'єкти можуть багатократно віддзеркалюватись у свідомості один одного, автор будує модель суб'єкта, якому притаманна *совість, здатність до актів вільного вибору і оперування категоріями добра і зла*. Для цього Лефевр розробив формальну мову, використовуючи алгебраїчні формули та позначки.

Фактично в «Алгебрі совісті» автором була розвинута теорія про дві етичні системи, яка ґрунтується на абстрактній моделі бінарних відносин. Представники першої системи сприймають компроміс між

добром і злом як зло, а представники другої – як добро. Для першої системи характерно заперечення зла, наприклад, «не брехати», для другої – заклик до добра, «треба бути правдивим». При цьому перші мають тенденцію до компромісу з людьми (з двох зол обирають менше), відповідно вони більше схильні до толерантності і мирного розв'язання конфліктів. Представники другої системи (заклик до добра) схильні до боротьби аж до остаточної перемоги із конкретними індивідами, що приводить до ескалації конфліктів. Такі етичні системи притаманні цілим народам і країнам. Так, до першої системи Лефевр відніс США, до другої – СРСР. Сьогодні потрібні спеціальні дослідження, щоб не тільки довести належність України до певної системи, але зробити все, щоб взаємини людей стали більш ефективними.

Рефлексія свідомості стверджує, що сумнів або переконаність у правильності своїх поглядів і вчинків складає підґрунтя моральних засад життя особистості. На думку автора, *тільки єднання з іншими людьми робить нас сильнішими*. Спостереження за сучасною Росією можуть привести до того ж висновку. Найбільш цікавим для нашої країни могло б стати дослідження тих етичних систем, яких дотримуються наші співвітчизники з різних регіонів і верств населення. Всі ці важливі для соціології особистості думки представлені в книзі «Алгебра совісті», у другій частині якої під назвою «Моральний вибір» більш докладно аналізується і деталізується описана в першій частині модель вибору.

Не меншу цінність представляє книга В. Лефевра «Космічний суб'єкт», хоча в межах одного параграфу навряд чи можливо детально аналізувати цей твір, основний зміст якого присвячений тому, як моральний принцип перетворюється на фізичний закон, який, на думку астрофізика В. Лефевра, дає можливість запобігти загибелі Всесвіту.

Теоретичні розробки Лефевра дають можливість припустити, що моральні цінності українців минулого були пов'язані саме з їхньою низькою самооцінкою, яка була результатом національної системи рідного виховання і формувалась не одну сотню років. Прикладом може слугувати повість «Тарас Бульба» М. Гоголя, коли інстинктивне прагнення матерів до збереження роду визначало її ставлення до молодшого сина. В українських родинах виховання молодшого сина традиційно передбачало надмірну дбайливість, ставлення до нього як до слабкого і, навіть, невдахи, що не здатний до опору. Така виховна стратегія була спрямована на збереження життя молодшої дитини, коли у хлопця формувалось переконання, що він не здатний на військові перемоги, а тому не повинен наслідувати поведінку батька і старших братів. Це здатне привести до найгірших наслідків, тому що в

результаті у особистості формується низька самооцінка, занижений рівень відповідальності, заздрість до успішності «справжніх козаків». Одночасно формується тенденція до ухиляння від будь-яких зобов'язань, в тому числі етичних. Все це і приводить до зрадництва і справжньої трагедії особистості, як це нам продемонстрував Микола Васильович Гоголь.

Таким чином, у світовій соціології запропоновано декілька теорій цінностей і відповідних до цього методів дослідження. Цінностям особистості присвячені теоретичні розробки М. Рокіча і Ш. Шварца, які запропонували свої методи дослідження. Вони з успіхом використовуються і сьогодні в конкретних соціологічних дослідженнях, у тому числі і студентських.

У цій главі не розглянута методика вивчення цінностей Рональда Інґелхарта, хоча вона використовувалась в Україні. Це пов'язане із тим, що методика була замовлена Всесвітнім Банком реконструкції та розвитку, який і профінансував відповідні всесвітні дослідження цінностей [15]. Україна брала участь у цих дослідженнях, які проводились Інститутом соціології НАНУ. Але тематика цих досліджень дещо виходить за межі цього посібника, присвяченого соціології особистості.

Цитовані джерела:

1. Бакіров В. С. Історичні форми ціннісної самосвідомості / В. С. Бакіров // Вісник Харківського університету ім. В. Н. Каразіна. – 2001. – Вип. 12. – № 511. – С. 9–13.

2. Ручка А. Зміни цінностей українців за 25 років. Інтерв'ю для Інституту стратегічних досліджень «Нова Україна» [Електронний ресурс] / А. Ручка // Європейські дослідження цінностей 02.12.2016 ; Інститут соціології НАН України. Банк даних. – Режим доступу : [i-soc.com.ua/institute/Європейські дослідження цінностей](http://i-soc.com.ua/institute/Європейські_дослідження_цінностей).

3. Блэкуэлл Роджер Д. Поведение потребителей / Р. Д. Блэкуэлл. – СПб. : Питер. Ком, 1999. – 768 с. – С. 90.

4. Скорочений переклад роботи «Польський селянин...» / За вид. : W. Thomas, F. Znaniecki / *The Polish Peasant in Europe and America*. Chicago, Ill ; The University of Chicago Press. – 1918–1920. – V. 1. – P. 20–121.

5. Хофстеде Г. Организационная культура. Hofstede Gert, Hofstede Jan, Minkov Michael. *Cultures and Organizations: Software of the Mind*. – 3rd edition. – McGraw-Hill USA, 2010.

6. Блэкуэлл Р., Миниард П., Энджел Д. Поведение потребителей / Р. Блэкуэлл, П. Миниард, Д. Энджел. – СПб. : Питер, 2002. – 624 с.

7. Карандашев В. Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности / В. Н. Карандашев. – СПб. : Речь, 2004. – 70 с.
8. Puohiniemi M. Täsmäelämän ja uusyhteisöllisyyden aika / M. Puohiniemi. – Vantaa : Limor kustannus, 2006. – 339 s.
9. Магун В., Руднев М. Жизненные ценности населения : сравнение Украины с другими европейскими странами / В. Магун, М. Руднев ; под ред. Е. Головахи, С. Макеева. // Украинское общество в европейском пространстве. – К : Институт социологии НАНУ ; Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина, 2007. – С. 226–273.
10. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества [Электронный ресурс] / Р. Инглхарт. – Режим доступа : <https://sociology.mephi.ru/docs/polit/html/ingl.htm>.
11. Сухомлинський В. Рождение гражданина [Электронный ресурс] / В. Сухомлинський. – Режим доступа : http://sovietpsychology.narod.ru/suhomlinski_rozdenie_grazdanina.htm.
12. Амосов Н. Раздумья о здоровье [Электронный ресурс] / Н. Амосов. – М. : Молодая гвардия, 1978. – Режим доступа : www.koob.ru/amosov/health87_rus.
13. Лефевр В. А. Алгебра совести / В. А. Лефевр. – М. : Когито-центр, 2003. – 426 с.
14. Лефевр В. А. Стратегические решения и мораль / В. А. Лефевр // Рефлексивные процессы и управление. – 2002 – Т. 2. – № 1. – С. 24–26.
15. Пермякова Л. Д. Влияние национальной культуры на организационную культуру публичной службы [Электронный ресурс] / Л. Д. Пермяков. – Режим доступа : jurnal.org/articles/2012/kult2.html.
16. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Р. Инглхарт // Полис. – 1997. – № 4. – С. 6–23.

ЛЕКЦІЯ 6. СОЦІАЛЬНІ УЯВЛЕННЯ

Соціальні уявлення – найскладніше ментальне утворення людини, тому що співвідноситься з великою кількістю психічних явищ, а саме із пам'яттю, віруваннями, переконаннями, ідеологіями. Частина цих ментальних утворень все ще не до кінця є вивченою, і можливо, не може бути вивченою в принципі, оскільки пов'язана з постійним ускладненням всіх психічних процесів людини, які супроводжують її еволюційний розвиток.

1. Колективні уявлення народів в теорії Е. Дюркгейма і соціальні уявлення особистості в дослідженнях школи С. Московічі

Засновником поняття соціальних уявлень є Еміль Дюркгейм, який вважав, що «соціальне життя цілком складається з соціальних уявлень». На думку соціолога, вони вплетені в суспільну свідомість, яка уявляє собою дещо абсолютно відмінне, ніж особисті свідомості, хоча і має місцем свого розташування мозок окремих індивідів. Різниця між соціальною і індивідуальною свідомістю Дюркгейм вбачав у специфіці станів свідомості, специфічність яких виникає в результаті того, що індивідуальна і суспільна свідомість створені з різних елементів.

Так, суспільна свідомість складається з *колективних уявлень*, що формувались протягом тисячоліть спільного життя людей у межах спільнот і общин. Вони, уявлення, виражають спосіб, яким група осмислювала себе у своїх взаєминах із світом. Колективні уявлення включені у свідомість кожного з нас і володіють нами *зсередини*. Цим вони відрізняються від вірувань і звичаїв, які діють на нас ззовні. Вихідними причинами виникнення колективних уявлень є, на думку Дюркгейма, умови соціального життя і способи взаємин людей. Тому соціолог пропонував вивчати, яким чином уявлення притягують або виключають один одного, зливаються в єдине ціле або навпаки відрізняються один від одного [Дюркгейм, 1995].

Соціолог пропонував розрізнити поняття «колективна свідомість», «індивідуальна свідомість» і «психологічний тип суспільства». Колективна свідомість, на думку вченого, – це факти психічного порядку, вони складаються із систем уявлень і дій [Дюркгейм, 1995]. Колективна свідомість відрізняється від індивідуальної тим, що певне число станів свідомості є загальним для всіх членів суспільства. При цьому психологічний тип спільності може бути колективним або індивідуальним. Вчений пропонував користуватись трьома критеріями для визначення психологічного типу суспільства:

1) співвідношення об'ємів колективної і індивідуальної свідомості в спільноті і суспільстві;

2) середня інтенсивність станів колективної свідомості; якщо вплив колективної свідомості на індивіда значний, його життєва сила підвищується; якщо ж колективна свідомість виражена недостатньо, особистість скоріше обирає свій особливий шлях; передбачається певна можливість консенсусу між індивідуальною самосвідомістю і соціальними уявленнями спільноти з її віруваннями і звичаями;

3) консенсус між соціальними уявленнями і віруваннями, з одного боку, і звичаями як моделями поведінки, що присутні в індивідуальній і колективній свідомості, з іншого. Такий стан є найбільш бажаним для суспільства, тому що залишає мало місця для конфліктів і розбрату.

Головний здобуток теорії Дюркгейма полягає в тому, що він відкрив *явище суспільної свідомості* та визначив основні функції, що виконуються нею в суспільстві. Ними є такі: а) суспільна свідомість *об'єднує* людей у межах соціальних угруповань, б) сприяє досягненню *стану солідарності* і в) виконує функцію *акумуляції енергії*, що є необхідною умовою позитивного розвитку спільноти і суспільства.

З кінця 80-х років до розробки теорії уявлень приступив Серж Московічі (S. Moskovici). Він уточнив і назву поняття, окресливши змістовну різницю між колективними уявленнями первісних спільнот і соціальними уявленнями сучасних суспільств, що виникають у кожної людини за рахунок загального цілеспрямованого шкільного навчання основам наук. У своїй книзі 1961 р. «Психоаналіз, його імідж і публіка» автор поставив перед собою завдання продемонструвати, яким чином нова наукова або політична теорія розповсюджується в культурі, як вона змінює погляди людей на самих себе і на світ, у якому вони живуть. У якості об'єкта досліджень С. Московічі не випадково визначив психоаналіз, оскільки теорія розповсюдилась у широких колах французького суспільства ще до Другої світової війни і тому у 60-ті була вже присутньою в самосвідомості всіх дорослих членів суспільства. Московічі визначив таке явище, як «розлитий стан» психоаналізу. У французькому суспільстві він проявлявся у використанні психоаналітичної теорії для пояснення подій не тільки особистого, але і соціального життя людей, в характеристиці їх позицій і особливостей виконання соціальних ролей. Наприклад, невдале висловлювання або вчинок політика у Франції може скоріше пояснюватись через набутий в дитинстві комплекс неповноцінності, або за рахунок комплексу царя Едіпа, коли політик починає руйнувати засади, наприклад, соціальної політики своїх попередників.

Центральною думкою соціолога стала наступна: *будь-яка нова наукова теорія після її оприлюднення поступово стає елементом соціальної реальності*. Важливо і те, що підґрунтям нової теорії стали результати дослідження, на першому етапі якого були використані традиційні опитувальники, які мали на меті оцінку знань представників різних верств населення Франції про психоаналіз. На другому етапі дослідження автор використав контент-аналіз статей, що були надруковані у 1952–1956 рр. в періодичних виданнях Франції. В результаті співставлення соціальних уявлень громадян стосовно психоаналізу зі змістовним аналізом джерел інформації, з яких було отримано це знання, і був зроблений висновок про вплив психоаналітичної теорії на змістовні характеристики соціальних уявлень французів про всі явища не тільки особистого, але і соціального життя [Фарр, 2007, с. 396–398].

У 80-ті роки минулого століття С. Московічі також запропонував замінити термін «колективні уявлення» Е. Дюркгейма на поняття «соціальні уявлення», як такі, що більше відповідають сучасності. Він вважав, що в постіндустріальних суспільствах шкільна освіта передбачає систематизовану передачу наукового знання, а тому обумовлює виникнення спільних і більш точних соціальних уявлень про дійсність і різноманітні явища навколишнього середовища. Це дало підставу соціологу назвати кінець ХХ ст. – початок ХХІ ст. – ерою соціальних уявлень. Вони постійно створюються завдяки ЗМІ та Інтернету, а нові ідеї, думки, цінності і переконання розповсюджуються завдяки саме цим засобам. Тому більшість уявлень, що виникають у наших сучасників – це не стільки індивідуальні, а скоріше соціальні уявлення, тобто такі, що розділені з іншими.

Разом з цим на початку ХХІ ст. ми зіткнулись із принципово новим світовим явищем – появою «фейкової інформації», яка ставить своїм завданням змінити і навіть спотворити соціальні уявлення людей з метою їх дезорієнтації. Справа в тому, що психічний апарат людини налаштований природою таким чином, щоб адекватно відображати навколишнє середовище, але в точності і адекватності відображення завжди спостерігаються помилки. Перша причина – це «поломка» самого психічного апарату, що спостерігається у психічно хворих людей. Але більш суттєвою в сучасному світі є інша причина. Через хибний вплив спотвореної інформації, що поступає від ідеологічно заангажованих ЗМІ або від різних угруповань і організацій, створюються хибні уявлення. Тут мають місце три фактори викривлення інформації:

– когнітивний, коли спотворюється зміст інформації за рахунок її викривлення або тенденційності в її трактуванні і способах надання;

– груповий, коли інформація подається з точки зору інтересів окремих груп або інтересів інших країн, як у випадку з інформацією, що надається російськими ЗМІ в умовах війни на Сході України.

– культуральний, коли трактування і подача інформації відбувається з певних позицій: місцевих і загальнодержавних, ідеологічних і партійних, класових і етнічних і т. п.

Таким чином, соціальні уявлення – це складне наукове поняття, яке намагається представити ту частину ментальності особистості, яка включає в себе: а) *різноманітні знання*, в яких сконцентрована сукупність значень про предмети та явища соціального світу; б) *ідеальні системи*, що слугують одиницями відліку і дозволяють людям інтерпретувати те, що з ними відбувається, осмислювати і оцінювати події, явища і предмети, в тому числі несподівані і раніше незнайомі; в) *категорії*, які слугують для класифікації соціальних явищ і обставин, а також характеристики інших людей; г) *теорії*, що дозволяють виносити судження про всі соціальні явища, їх причини і наслідки.

Таким чином **соціальні уявлення** – це соціально вироблене і розділене з іншими людьми знання, яке дозволяє членам одного суспільства співіснувати, розвиватись і впливати на різні явища і події в суспільстві і особистому житті. В широкому розумінні соціальні уявлення означають також і форму соціального мислення [Жодле, с. 377], що дає нам підстави для їх вивчення в межах соціологічних досліджень.

2. Структура соціальних уявлень

За влучним визначенням французької дослідниці Деніз Жодле «соціальні уявлення конденсують в один застиглий образ історію, соціальні відносини і упередження», які фактично і складають їх структуру [Жодле, с. 374]. Такий висновок дослідниці зробила на основі результатів дослідження «Образу Парижу очима його жителів» у 70-х р. ХХ ст. Але для більш точного розуміння феномену соціальних уявлень важливо зрозуміти їх структуру. У такому випадку структура – це розумова конструкція, що виникає в результаті розмірковування стосовно предметів, явищ, подій і думок інших людей. Вона виникає тільки у свідомості індивіда на основі його здатності до такого роду діяльності. Тому соціальні уявлення – це *процес*, який передбачає встановлення зв'язку між особистістю і предметом міркування через оцінку і ставлення до нього.

Сутність цього процесу досить складно охопити, тому що уявлення лежить на межі між соціальним і психологічним. А крім того вони визначені особливостями життя індивіда в соціумі (рівень освіти, матеріальний стан, професійна діяльність і т. п.) та психічними складо-

вими людини (акцентуація, вік, стать, особливості сприймання). Тому структура кожного уявлення, на думку С. Московічі, має дві сторони, що є такими ж нерозривними, як дві сторони аркушу паперу: це фігуративна і символічна сторона уявлення, які можна означити як **Образ/Сенс**. Наприклад, при слові президент, в свідомості людини можуть виникнути імена (Порошенко, Путін, Трамп або Обама і т. п.). Зрозуміло, що кожна постать політичного діяча буде пов'язана в свідомості особи із *образом* конкретної людини, але мати той *сенс*, що особистість їй надає самостійно і притаманна саме їй. Саме різноманітність соціальних уявлень викликає необхідність соціологічних досліджень у суспільстві.

Крім того, в структурі соціальних уявлень вчені виділяють **центральні** і **периферичні** елементи. В якості центрального елементу виступають, згідно з гіпотезою С. Московічі, найбільш ригідні і архаїчні елементи, які присутні в кожному соціальному уявленні. Наприклад, незважаючи на всі соціальні зміни наші уявлення про родину та її роль в житті особистості, про соціальну будову суспільства, стиль керівництва і т. п. є достатньо стабільними, оскільки склалися протягом тисячоліть. Це стабільне центральне ядро організує всі інші елементи і визначає сенс соціальних уявлень, а також можливості його змін.

Насправді саме стабільність ядра соціальних уявлень забезпечують знання особливого гатунку, тому ще це не факти, а **базові соціальні цінності і уявлення**, які своєю чергою пов'язані із **колективним невідомим особистості**. Саме про це розмірковує сучасний американський соціолог Рендалл Коллінз: «За безліччю понять і дефініцій, філософських дебатів і складних методологіч скритим є важливий факт: у соціології існує реальна серцевина, в якій зроблені значущі відкриття. Соціологія має знання про деякі важливі принципи будови світу. Ці принципи сповіщають про те, чому відбуваються ті чи інші речі, чому вони відбуваються скоріше тим або іншим шляхом, крім того вони лежать під укриттям звичних вірувань. Ці принципи відкривалися професійними вченими, до яких належать і великі мислителі минулого, і вони в ніякому разі не є *явними* (*нідресл.нами*) [Коллінз]. Саме їх неявиість, те що здається «зрозумілим само по собі», тому що так повинні вчиняти люди, свідчить, що наші соціальні уявлення є результатом саме *соціальної*, а не природної *еволюції*. Люди ставали людьми, поступово набуваючи важливих для збереження спільності рис. Так, у людських взаєминах цінується вірність даному слову, доброзичливість, допомога, гуманне ставлення до фізично і розумово несправних. І це не цінності і не ставлення, це дійсно *соціальні уявлення про людяність поведінки*, яка допомагає зберігати цілісність спільноти»

і суспільства. Якщо такі принципи порушуються і вважаються проявами «слабкості», як, наприклад, у тоталітарних державах Німеччини і СРСР, то, незважаючи на всю «силу і могутність», на безперечну успішність у промисловості і науці, такі держави приречені на загибель і тільки тому, що свідомо відмовились від соціальних уявлень про важливі, хоча і *не явні принципи* людського співжиття.

Вивчення соціальних уявлень дає можливість зрозуміти їх сенс для особистості. Для цього Московічі пропонує процедуру виокремлення *центрального ядра репрезентацій* на підґрунті кількісних критеріїв, що має значення для досліджень у соціології. Такими кількісними критеріями соціальних уявлень є:

1) *рівень згоди членів суспільства* про важливість тих або інших характеристик уявлення про об'єкт дослідження; саме тому так важливі відсотки позитивних відповідей в опитуваннях;

2) *оцінка виокремлених характеристик* того соціального уявлення, що є об'єктом дослідження.

Разом із цим треба брати до уваги і ту обставину, що соціальні уявлення досить часто можуть бути викривленими за рахунок, наприклад, ідеологічної обробки і пропаганди радянських часів, або ворожої пропаганди. Так, комуністична, а по суті колонізаторська ідеологія російської імперії, активно насаджувалась за радянських часів в школах і вишах, що сприяло формуванню *ядра соціальних уявлень* тоталітарного режиму про всі сторони соціального життя.

Наприклад, усім навіювалось уявлення, що капіталізм – це соціальний устрій, який має відверто грабіжницький характер, коли праця працівників оплачується несправедливо і значно нижче, ніж є їх внесок у виробництво всіх продуктів. Це хибне за своєю суттю соціальне уявлення і досі потужно впливає на поведінку наших співвітчизників, і працівників і роботодавців. З одного боку роботодавці вважають «природним» значно не доплачувати за виконану роботу, а з іншого, – змушує більшість українців миритися із заниженою в декілька разів оплатою їх праці, тому що це відповідає *хибному уявленню про «нормальні» принципи оплати праці в капіталістичному суспільстві*, що було засвоєно ще за радянських часів.

Цей приклад свідчить, якими віддаленими можуть бути наслідки хибних і штучно створених соціальних уявлень для життя соціуму. Відсутність протестів і боротьби за свої права в сучасній Україні свідчать тільки про те, що соціальні уявлення про «грабіжницький характер» капіталізму, продовжують сприйматися як «норма», яка підсвідомо виправдовується людьми. Насправді такий стан соціальних уявлень

погрожує стабільності соціальної ситуації в країні та її самозбереженню і є питанням національної безпеки.

Наведений приклад підтверджує ідею С. Московічі, що *зміст ядра соціальних уявлень є обумовленим історичними, соціальними та ідеологічними умовами існування народів і соціальних груп.*

Периферична система соціальних уявлень має також важливе значення, тому що здатна пояснити *індивідуальні розбіжності* в процесі соціальних репрезентацій. Вона більш мінлива, ніж центральне ядро, а тому дає можливість сприймати й інтегрувати у свідомості різну інформацію і аналізувати наявні соціальні практики. Периферична система складається з когнітивних схем і є ланкою сполучення між репрезентаціями і реальністю. Саме наявність периферичної системи соціальних уявлень викликає необхідність соціологічного моніторингу суспільних настроїв, думок, ставлень до подій і явищ соціального життя. Це означає наступне: змістовні характеристики соціальних уявлень визначаються через особисті якісні оцінки суб'єктів та індивідів, що входять до складу різноманітних малих груп (родини, виробничі і навчальні колективи, партійні осередки і громадські організації). Саме з малих соціальних груп складаються великі групи, а тому їх соціальні уявлення складають основне підґрунтя для визначення ментальних характеристик нації.

Французька дослідниця Деніз Жодле визначила п'ять фундаментальних якостей соціальних уявлень:

- вони завжди є уявленнями про реально існуючий об'єкт;
- вони мають образ, який надає можливість об'єднати чуттєве і розумове, перцепт і концепт;
- вони мають символічний і визначальний характер;
- уявлення носять конструктивний характер, тобто мають здатність до змін;
- соціальні уявлення мають якості автономності і креативності [Жодле, с. 377–380].

Важливою і навіть дещо дивною особливістю соціальних уявлень є їх *подвійність*. Вони одночасно можуть бути і ригідними, і новаторськими, стійкими і рухливими. Це було доведено в експерименті Ж. К. Абріка, в якому ставилась мета встановити зв'язок між соціальними уявленнями і поведінкою індивіда. Так, експериментальна ситуація передбачала, що партнер у спілкуванні був невидимим, а його представляли у двох вимірах: або як живу людину, або як машину. Виявилась дивна обставина: якщо учасник експерименту вважав, що з ним спілкується людина, то він був більш поступливим у переконаннях і більш гнучким у спілкуванні. Якщо людина вважала, що спілкується із

«машиною», вона ставала більш непоступливою і не намагалась пристосуватись до «партнера», не поділяла його думок. Цей експеримент підтверджує думку про ефективність можливостей переконання перш за все у живому спілкуванні. Цей феномен С. Московічі запропонував назвати «когнітивною поліфазією».

Таким чином, соціальні уявлення мають складну структуру, що об'єднує образ та його зміст, які сприймаються особистістю. В кожному соціальному уявленні є, по-перше, ядро, що обумовлене історичними, соціальними і ідеологічними умовами історичного шляху народу, а по друге, периферичні системи, які пов'язані із психічними особливостями особи та її соціальним статусом. Одночасно соціальні уявлення особистості можуть бути або більш ригідними, або більш гнучкими. Залежно від суб'єктів, з якими особистість вступає в безпосередній контакт, соціальні уявлення здатні змінюватись стосовно раніше сформованого ставлення і оцінки наявної соціальної ситуації. Людина може погодитись з новими думками і оцінками залежно від того, хто їх пропонує: якщо носій нового соціального знання є безумовним авторитетом, особистість здатна проявити більшу гнучкість, сприймаючи нову для себе інформацію, щоб вбудувати її у вже існуючі когнітивні системи. Якщо ж носій нової інформації такого морального авторитету не має, нові соціальні уявлення будуть відкинуті, а особистість проявить ригідність, непоступливість і небажання змінювати свою думку і свої попередні соціальні уявлення.

3. Особливості формування соціальних уявлень у сучасної особистості

Процес формування соціальних уявлень має велику кількість інформаційних складових як соціального, так і природного походження, саме вони протягом життя особистості поступово формують і змінюють картину світу в його свідомості. Соціальне і природне середовище активно впливає на процес формування світогляду особистості та особливості світосприймання. Крім того, соціальне середовище, яке постійно змінюється, щодня продукує нову інформацію, яку особистість сприймає вибірково. На цій соціальній і природній базі формуються соціальні уявлення особистості у вигляді певної *картини світу*. В свою чергу картина світу, що існує тільки в свідомості індивіда, корегує її світосприймання, активно впливає на життєві плани і соціальні дії, сприяє виробленню особистого стилю спілкування і способів взаємодії із оточуючим світом. Від ступеню точності у відповідності суб'єктивних соціальних уявлень світові залежить успішність індивіда в його взаємодії із світом.

С. Московічі, аналізуючи феномени репрезентацій – соціальних уявлень, виокремлює дві головні особливості, що лежать в основі теорії:

- як соціальне впливає на особливості переробки інформації;
- як особливості самоусвідомлення та самосприймання, тобто психологічні якості людини, впливають на її соціальні дії.

У зв'язку із цим Московічі пропонує розрізняти два процеси, які пояснюють, яким чином соціальне перетворює знання в уявлення і як особисті уявлення перетворюють соціальне. Ці два процеси, що відбуваються у свідомості особистості, Московічі пропонує називати *Об'єктивацією* і *Впровадженням*. Саме вони, на його думку і визначають процес формування соціальних уявлень.

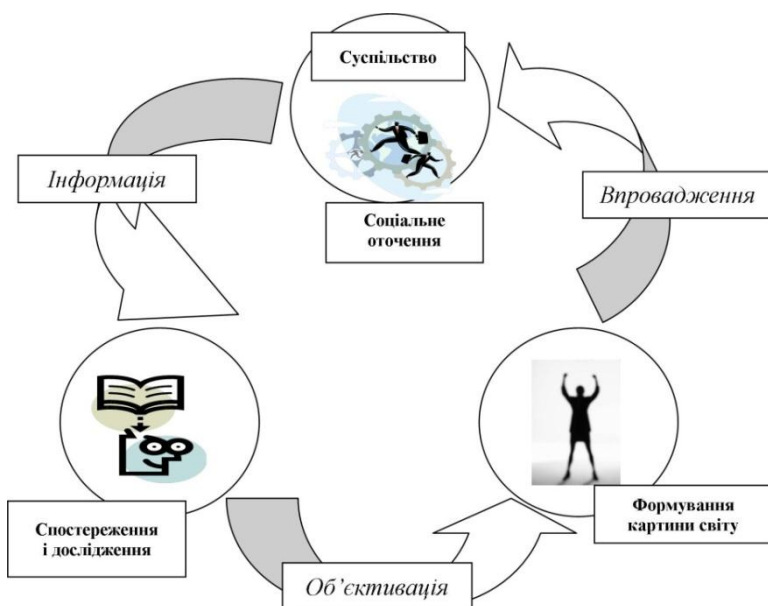

Рис 8. Когнітивна модель формування соціальних уявлень особистості і впливу на її діяльність

Об'єктивація

Зміст і сенс процесу об'єктивації, вважає Московічі, полягає в тому, що в свідомості людини мається тенденція до певного спрощення змісту понять, при цьому, на думку соціолога, «поглинаються надлишкові значення». Це дещо «спрощує» змістовні характеристики речей і подій, але дає можливість виокремити головні складові їх сенсу для

людини. Тому *об'єктивація* – це конкретизація абстракцій і матеріалізація понять і слів, які надають образний і структурний зміст уявленням.

Дослідник Рокп'єло (Roqueplo, 1974) ілюструє цей процес наступним прикладом: у повсякденному житті ми користуємось словом *вага*, яке дозволяє нам на рівні здорового глузду інтерпретувати поняття фізики *маса*. І хоча наукове визначення маси існує вже більше 300 років і входить до багажу шкільних знань, ми продовжуємо користуватись словом «вага», яке увійшло у обіг людства набагато тисячоліть раніше, коли наші попередники намагались порівнювати предмети різної щільності і маси [Жодле, с. 382]. Таким прикладом об'єктивації поняття є означення сучасних подій на Сході країни, коли одну й ту ж саму подію називають «Антитерористичною операцією», або спрощено – війна на Сході.

Процес об'єктивації послідовно складається з трьох фаз:

I. *Відбір елементів* наукових теорій і виведення їх за межі контексту. На думку Московічі, саме так у Франції психоаналіз із суто наукової теорії перетворився на розхожі соціальні уявлення публіки, оскільки вони узгоджувались з їхніми попередніми уявленнями, які раніше не мали теоретичного підґрунтя.

II. *Складання фігуративного ядра*, що означає процес, коли в коло осмислення особи входять головні концепти психоаналізу, такі як: *свідоме, підсвідоме, витіснення, комплекси*. З них конструюється логічна схема, яка складає деяке повсякденне бачення теорії Фрейда і сполучається з іншими теоріями людської особистості. Д. Жодле пропонує наступну схему процесу:

III. *Натуралізація*. Образні моделі або фігуративне ядро дозволяє краще засвоїти нові поняття, які стають природними, якими часто користуються для пояснення людської поведінки. У випадку із психоаналізом такими природними і частими поясненнями людської поведінки стали терміни: *свідоме і підсвідоме, агресивні комплекси, стан конфлікту свідомості і т. і.* Всі ці спеціальні терміни починають вживатись і обговорюватись у кінофільмах, п'єсах і романах. Таким чином пояснювальна схема інтегрує елементи науки в реальність здорового глузду на думку Жодле [Жодле, с. 382–384].

Наведені в книзі французьких дослідників дані про соціальні уявлення стосуються не тільки психоаналізу, а будь-яких соціальних уявлень, що присутні в свідомості людей. Тому їх варто розглянути в більш широкому соціальному контексті соціального життя українців. Так, дослідження потребують соціальних уявлень наших громадян про походження та історію українського народу та засновників держави Київська Русь, про етап поступового приєднання нашої до того незалежної країни протягом XVIII ст. до складу Російської імперії, про історію складання території сучасної України радянських часів, що мають своїм наслідком пені причини сучасного конфлікту на Сході. Особливо це важливо для жителів Південного регіону, який історично ніколи не входив до складу України у попередні часи. Тим більше, що Україна не є поодиноким прикладом в історії Європи. Так, за часів середньовіччя до складу Франції не входили Нормандія і Провансаль, а до складу Великої Британії – Шотландія, яка взагалі мала окрему історичну державність.

Усі ці історичні обставини, а особливо варіанти і способи їх трактування і інтерпретацій, здатні впливати на зміст соціальних уявлень наших сучасників та їх реальну поведінку.

Процес впровадження соціальних уявлень

Процес впровадження соціальних уявлень має складний і навіть фундаментальний характер. Він знаходиться в діалектичній взаємодії з об'єктивацією і зв'язує в єдине ціле три основні функції соціальних уявлень: а) когнітивну функцію інтеграції нового знання, які здатні впливати на зміну ставлень; б) функцію інтерпретації реальної дійсності на основі отриманої інформації; в) функцію регуляції соціальної поведінки, ставлень до подій сучасності і соціальних відносин у суспільстві, міжособистісних і соціальних. Цьому здатні сприяти впровадження нових соціальних уявлень.

Впровадження – це процес, який, по-перше, надає нового значення об'єкту, по-друге, системно інтерпретує соціальний світ і задає особистості оновлені поведінкові рамки; нарешті, по-третє, інтегрує нові уявлення в соціальні системи, конвертуючи (додає і вбудовує) нові елементи, які співвідносяться з новою соціальною реальністю.

Д. Жодле розглядає процес ***впровадження соціальних уявлень як приписування сенсу***. Вважаємо, що це може бути також оновленням *сенсом* давно відомих подій і явищ соціального світу та його історичного минулого. В роботі дослідниці описується історія проникнення у широкі верстви французького суспільства нової тоді психоаналітичної теорії, якій тоді різні верстви населення приписували різний зміст. Спочатку психоаналіз розглядався не як наука, а як атрибут життя

певних соціальних груп, а саме: багатих і заможних верств суспільства, непрацюючих жінок буржуазного середовища, інтелігенції. Пізніше психоаналіз став символом свободи сексуального життя за думкою більш широких верств суспільства. При цьому приписування певного статусу науковому знанню залежало від соціального статусу соціальної групи, системи її цінностей та ідей, які мали можливість бути узгодженими з ідеями психоаналізу. Причому процес впровадження соціальних уявлень про теорію психоаналізу залежав не тільки від самоідентичності соціальної групи або верстви, а також значення, яке значення вона надавала уявленням про себе в широких колах суспільства.

Французькі соціологи почали розглядати процес впровадження соціальних уявлень з точки зору *інструменталізації знання*, тобто можливості його використання для аналізу реальної соціальної практики. Така інструменталізація здатна допомогти людям краще зрозуміти навколишній світ, самих себе та поведінку інших. У прикладі із психоаналізом було продемонстровано, що у французькому суспільстві на початку ХХ ст. почав використовуватись понятійний словник психоаналізу для пояснення поведінки особистості, як своєї, так і поведінки інших. Поступово через літературу, кінофільми і пресу, де для трактування подій користувались переважно словником психоаналізу, у свідомості людей поступово розповсюджувались його головні ідеї, а деякі спеціальні терміни ставали широко вживаними поняттями, як, наприклад, термін «комплекс неповноцінності» Адлера, яким широко користуються інтелектуали і в нашій країні.

Особливою популярністю користується інформація, що допомагає уточнити і оновити соціальні уявлення. Саме з цим пов'язане прагнення українців до очищення своєї історії від штучно створених уявлень доби колоніальної залежності від Російської імперії, оскільки вони сприяють боротьбі за право на самостійність і незалежний статус найстаршої держави Східної Європи, якою є Україна як правонаступниця Київської Русі.

Поступово йде процес усвідомлення і створення соціальних уявлень щодо агресивних дій останньої в світі колоніальної імперії (Росії), яка здатна зберігати залишки своїх територіальних захоплень тільки за рахунок агресивної політики стосовно колишніх колоній. Такі ж соціальні процеси відбувались у 40–60-ті роки ХХ ст., коли почався розпад величезних колоніальних імперій Великої Британії, Франції, Нідерландів. Ці країни також вели жорстокі війни в Африці та Азії, намагаючись зберегти своє панування над народами, що прагнули незалежного статусу своїх держав. Нажаль, наші сучасники, особливо, представники старших верств населення, або забули про колишню позицію СРСР

щодо антиколоніальної боротьби інших народів за свою незалежність, або не усвідомлюють явних паралелей між боротьбою народів світу за свою незалежність із подіями, які зараз відбуваються на Сході нашої країни.

Важливо розглянути ще один процес, що притаманний соціальним уявленням. Це впровадження нових соціальних уявлень та їх закріплення в системі громадської думки, з одного боку, а також їх усвідомлення і засвоєння індивідами, з іншого.

Люди постійно знайомляться із чимось раніше невідомим, або переосмислюють старі джерела інформації з точки зору подій сучасності. Просування нової інформації передбачає використання механізмів загальної дії, які вже обговорювались у попередніх підрозділах цієї глави. Це процеси класифікації, категоризації, вироблення позначок/ярликів, нові найменування, а також пояснювальні процедури, які підкоряються своїй логіці. Йдеться про соціально-психологічні закономірності соціальних уявлень, коли розуміння особистістю нових ідей і концепцій вимагає додаткових пояснень для ефективного розуміння і засвоєння.

Разом з цим процес пізнання – це створення нових соціальних уявлень, які спираються на отримані раніше знання. Саме вони слугують підґрунтям і смисловими орієнтирами, за допомогою яких йде процес просування нових ідей, переосмислення відомих подій, яким надається нове значення за рахунок нової інформації. «Засвоїти щось нове – це означає наблизити його до того, що ми вже знали, але характеризуючи його словами нашої мови [Жодле, с. 391]. Щоб зрозумілішим став зміст такої процедури, спробуємо використати досвід нашого історичного знання, оскільки процес просування ідей психоаналізу у французькому суспільстві є для нас достатньо далеким і не дуже показовим. Більш цікавою є історія нашої Батьківщини, яка ще тільки пишеться для сучасного покоління.

Відомо, що засновниками Київської Русі були варяги, які в Західній Європі відомі як вікінги або нормани. Зрозуміти сенс історичної події і скласти більш точне соціальне уявлення про неї можна тільки у співставленні із подіями, що одночасно проходили на теренах Західної Європи. Так, із норманськими завоюваннями пов'язана історія не тільки Ісландії і Скандинавських країн, але значної частини Франції (Нормандія), Великої Британії, Польщі. Похід норманів на Схід також привів до соціальних змін, через виникнення нових міст-держав Пскова, Новгорода та Старої Ладоги.

Захоплення Києва, який вже здавна був містом і торговим центром, як і Лондон у Британії, привело до створення нової держави вікінгів –

Київської Русі. Незважаючи на явні паралелі з історією Британії та норманські імена і прізвища перших князів Русі (Рюрік, Олег та Ігор), соціальні уявлення про ці події були значно спотворені за часів колоніальної залежності України після входження її у склад Російської імперії у другій пол. XVIII ст. Особливо наполегливо цим займалися вчені-історики радянської доби, намагаючись створити «нову» імперську історію на чолі з придуманим у XIX ст. «руським» народом. Запропонована першим Президентом Росії Єльциним назва росіяни більше відповідала дійсності, тому що стала спільною назвою для нащадків фіно-угорських племен, які поступово були асимільовані слов'янами, що прийшли на землі майбутнього Московського князівства вже за часів норманської колонізації.

Автор не є істориком, але просте співставлення отриманих колись історичних знань радянської доби із сучасними європейськими дослідженнями, вимагають їх нового осмислення і будування на цьому тлі нової, історично обґрунтованої самосвідомості українців, їх більш точних соціальних уявлень про себе і своїх сусідів, в тому числі народів Литви і Польщі. Це вже було зроблено англійцями, ірландцями, норвежцями, фінами, новою спільністю різних за походженням народів, але єдиною політичною нацією Франції. Саме більш точні, а в чомусь і нові соціальні уявлення допоможуть формуванню національної ідентичності сучасних українців.

Повертаючись до досліджень Д. Жодле, що проходили під керівництвом С. Московічі, треба звернути увагу на важливий процес просування нових соціальних уявлень у соціальну свідомість громадян через *процеси структурування її форм*. Дослідниця пропонує розглядати процес будови нових уявлень у соціальній свідомості через структурування його форм. Процес дозволяє:

- переглянути і затвердити соціальне уявлення минулої доби, або надати йому нового значення стосовно об'єктів соціальної або політичної дійсності;
- переглянути можливості використання соціального уявлення про історичні події і діяльність окремих особистостей в якості крапки відліку в системі інтерпретацій соціального світу;
- простежити процес інтеграції нового уявлення в систему не тільки наукового, але і буденного знання, його співвідношення із раніше існуючим;

До цих положень французьких соціологів, на наш погляд, можливо додати наступне: оцінити вплив нового знання на формування самосвідомості у різних поколінь наших сучасників.

Завершуючи обговорення розповсюдження соціальних уявлень сучасності, слід зауважити, що наведені численні приклади проникнення психоаналізу у свідомість сучасних французів так само як взагалі у свідомість більшості громадян Західних суспільств, свідчать тільки про те, як відбувається трансформація наукових знань у систему соціальних уявлень. Для України в цьому важливому соціальному процесі явно не вистачає ґрунтовних історичних і соціальних досліджень, які б дали можливість позбавитись хибних уявлень, переконань і упереджень доби колоніальної залежності України від Російської імперії. Нагальність такої роботи визначає і ситуація на Сході нашої країни.

4. Дослідження соціальних уявлень в сучасній західній соціології

4.1. Соціальні уявлення про минуле

В останню третину ХХ ст. підвищився інтерес до процесів формування уявлень людей про минуле, який триває і досі. Одним із свідчень суспільної уваги є поява на телебаченні різних країн історичних каналів, що намагаються донести до сучасників різних країн світу результати наукових соціально-історичних досліджень, а також оновлені пояснення відомих подій, щоб створити більш науково обґрунтоване соціальне уявлення про події минулого по всьому світові і дозволити громадянам різних країн світу уточнити соціальні уявлення про них.

Сьогодні історію почали розуміти як частину соціальної пам'яті і не тільки народу, але політичної нації, що здатна впливати на реальну соціальну поведінку громадян, а також рівень підтримки рішенням керівників у різних країнах. Сучасний культуролог Ян Ассман вважає, що в культурній еволюції людства «культурна пам'ять» формує і репродукує або відновлює ідентичність *родової групи, держави і нації* через посередництво постійної циркуляції культурних за своїм змістом смислів і сенсів, обміну ними, тобто внаслідок історично неперервної комунікації. Цивілізація виникає тоді, коли на думку філософа, вперше накладається «право найсильнішого» на життя суспільства, коли формуються цінності і правила, що регулюють спільне життя людей.

Саме тому в історичній науці кінця ХХ ст. – початку ХХІ ст. виникли значні зміщення акцентів, коли на думку філософа «історія подій змістилась на історію їх інтерпретацій». А з початку 80-х рр. минулого століття історики почали активно вивчати колективну пам'ять, користуючись поняттями і термінами соціології і соціальної психології, а також приділяючи особливу увагу соціальним уявленням людей про свою історію.

Для того, щоб інтерпретувати ті чи інші історичні події, знадобиться весь арсенал психологічного, історичного, етнологічного, культуроло-

логічного і соціологічного знання для пояснення вчинків особистостей та їх поведінки у важких обставинах вибору і прийняття рішення. Однією з найбільш відомих і масштабних робіт у цьому напрямку була зроблена в межах французького проекту під керівництвом П'єра Нора «*Місця пам'яті*». Предметом дослідження явилась реконструкція колективної пам'яті Франції, що спиралась на речі та події, сукупність яких визначала історію країни. Такими «символічними об'єктами» стали події, ритуали, символи, традиції і, зрозуміло, пам'ятники, що складають багатозначності французької національної ідентичності: Жанна д'Арк, Триумфальна арка, Нотр-Дам, словник Ларусса, Стіна комунарів і ще десятки інших пам'яток, подій і видатних особистей. Головним завданням дослідження, що об'єднало видатних істориків Франції, став пошук відповіді на питання актуальні для сучасного суспільства: Що таке Франція? Що означає бути французом? Як змінювались уявлення про Францію і французів у різні часи?

Для України такі дослідження є вкрай важливими сьогодні. Пошуки нової української ідентичності потрібні, з одного боку, у зв'язку із процесом становлення сучасної соціальної держави і розбудовою громадянського суспільства, а з іншого, – з важкими обставинами у реалізації цих завдань. Війна на Сході, що одночасно є антиколоніальною війною за незалежність, але включає елементи громадянського протистояння, а також війни за формування національно-державної незалежності, спрямовує пошуки науковців на виявлення найбільш ефективних методів, соціальних за змістом і психологічних за формою впливу на громадянську самосвідомість та національно-державницьку ідентичність українців.

4.2. Ментальні особливості соціальних уявлень

Соціальні уявлення, на думку С. Московічі, – це «універсальний соціально-психологічний феномен, що включає всі форми пізнання» та поєднує «ідеї, думки, образи й знання, якими спільно користуються члени колективу» і соціальні спільності. Московічі, пояснюючи природу соціальних уявлень, вважає, що «у нашому суспільстві вони еквівалентні міфам і системам релігійних переконань у традиційних суспільствах: їх можна було б навіть назвати сучасним варіантом здорового глузду» [10, с. 83].

Вивчення цілісних систем соціальних уявлень окремих груп і цілих народів почалось після жаклих наслідків Другої Світової війни, коли загинуло більше 60 млн людей. Вчених з різних країн не міг не турбувати факт, яким чином переконання і ідеології могли привести звичайних обивателів Германії спочатку до викривлення своїх соціальних уявлень про характеристики різних націй, а згодом і до цілком доб-

ровільної роботи в концентраційних таборах, де щодня спалювали в крематоріях сотні і тисячі невинних людей. Так само відбувалось і в СРСР, де мільйони так званих «ворогів народу» загинули в підвалах ЧК або «трудових таборах». У зв'язку із цим постає питання: чим керувались люди, виконуючи накази диктаторів у нацистській Германії та Радянському Союзі? Що приводить людей до явища бездумного підкорення відверто злочинним наказам?

Явище хибних соціальних уявлень, які впливають на асоціальну поведінку людей експериментально досліджувались в США в роботах Соломона Аша і Стенлі Мілграма, які вивчаються в курсі «Соціальної психології». Що стосується вивчення масового ідеологічного впливу на поведінку більшості людей, як членів певного суспільства, то тут більш важливими видаються ті соціальні дослідження, що стосуються ідеологічних засад функціонування держави і суспільства.

Так, політолог Теодор Адорно вперше поставив важливі питання: Як змогла сформуватися нацистська ідеологія в країні з тривалою культурною традицією? Чому вона викликала ентузіазм і була підтримана великою кількістю людей? Які психологічні механізми забезпечили популярність фашистських гасел?

Дослідження Адорно виявило, що це було пов'язане перш за все із соціальними уявленнями людей, які сформувались в Германії в результаті поразки у Першій світовій війні і приниження нації через умови Версальського договору (1918). Внаслідок цього в соціальних уявленнях німців стали переважати економіко-політичний консерватизм і етноцентризм, антидемократичні тенденції і крайній антисемітизм. Все це було вдало використано нацистами при створенні своєї ідеології, яка знайшла свій відгук у серцях мільйонів німців і забезпечила прихід до влади нацистів.

Не менш вражаючим прикладом соціального аналізу ідеологічного впливу на самосвідомість людей цілої країни стала книга «Втеча від свободи» Еріха Фромма.

Для сучасної України такі питання є вкрай важливими, тому що на сучасному етапі розвитку країни ясно простежується потужний вплив соціальних уявлень, який можна назвати «Постімперським синдромом Росії». Саме він вплинув на соціальні уявлення не тільки росіян, але і значної частини жителів Донбасу, що і призвело до війни на Сході країни.

5. Вірування, переконання та ідеології

На систему соціальних уявлень суспільства значний вплив справляють соціальні уявлення, які виступають у якості ідеологій, що базуються на історичних знаннях, переконаннях і віруваннях. Саме вони

вперше були уточнені і операціоналізовані Мілтоном Рокічем. Вчений припустив, що в основі спрощених уявлень, так званих стереотипів, лежить *загальна ментальна ригідність особистості*, яка зачіпає не тільки когнітивні структури, але й емоційні оціночні думки. На основі такого розуміння вчений запропонував нове поняття в соціології – «догматизм» і «догматична особистість». Таким чином, існування спрощених соціальних уявлень, так званих стереотипів, базується на *загальній ментальній ригідності*, яка зачіпає не тільки когнітивні структури, але і впливає на емоційні ставлення та оціночні думки, формує упередження і штовхає на конкретні вчинки.

Механізм формування вірувань і переконань докладно досліджував соціолог і антрополог М. Лернер. Він вважав, що незвична і навіть парадоксальна соціально-психологічна поведінка людей пояснюється існуванням особливої віри, дія якої досить поширена. Це віра в «справедливість світу». Фундаментальний парадокс нашої психіки полягає в тому, що навіть знаючи про короткочасність свого існування, спостерігаючи за кількістю зла, страждань і несправедливості, що існує в суспільстві, ми продовжуємо жити і прагнемо постійно щось зробити для поліпшення ситуації. І це величезне досягнення людства, яке забезпечує його існування і розвиток: *Всі ми віримо у справедливість світу*.

Люди будують складну аргументацію, в центрі якої знаходиться думка про «справедливість світу», коли кожна людина врешті-решт отримує те, на що заслуговує, а зло рано чи пізно буде покарано. Цьому ж вчать нас найстародавніші соціально-психологічні «підручники життя» – казки, де добро завжди перемагає зло, а в міфах стародавніх греків присутня важлива тема невідворотності долі.

Експеримент М. Лернера. Випробовуваними були студенти, які спостерігали за роботою двох хлопців Білла і Тома. Два студенти, помічники експериментатора, працювали спільно, вони створювали анаграми із повідомленого їм запасу слів. Обидва працювали однаково успішно. Після закінчення роботи випробовуваним повідомляли, що у зв'язку зі скороченням асигнувань на дослідження робота одного з них не буде оплачуватися. Пропонувалась через жеребкування визначити, хто з них повинен бути виключений і не отримати плату.

Отримані результати були дивні. Різні групи студентів вважали, що той, кому пощастило (а доля випадала в кожному випадку то одному, то іншому), «заслужив» винагороду, тому що працював «краще»? І це не дивлячись на те, що випробовувані знали і про випадковість вибору, і про процедуру жеребкування. Ці результати дозволили досліднику дійти наступного висновку: *Люди прагнуть виправдати в когнітивно-*

му плані «незручні для себе факти», доходячи в крайніх випадках до заперечення їх існування і історичності взагалі.

Експеримент М. Лернера дає можливість зрозуміти і пояснити наявність парадоксальних вірувань і переконань, які панують у думках наших сучасників. Тільки цей експериментальний досвід здатен пояснити заперечення факту російської агресії на українському Сході частиною його жителів у Донецькій і Луганській областях, а також частиною жителів Півдня України. Їх не переконує ні наявність російських військових, ні танки, ні артилерійська система «Град», кількість яких перевищує відповідні підрозділи європейських країн, більша, ніж відповідні армійські підрозділи в європейських країнах. Виникають просто парадоксальні ситуації, коли на очах людей гинуть їх односельці, а вони продовжують винуватити в цьому не агресора, а тих військових, що намагаються їх захищати.

Сучасна соціальна історія народів надає й інші приклади подібного стану впливу переконань ідеологій на погляди цілих суспільств. Так, сучасне іранське керівництво заперечує явище Холокосту і геноциду єврейського народу в період Другої світової війни. А російське керівництво дуже ревниво ставиться до факту Голодомору і замовчують цей факт не тільки стосовно України, але і росіян. Дійсно, Голодомор все ж таки не зовсім є геноцидом українців у прямому сенсі, тому що там була значна ідеологічно-класова складова. Фактично знищувались землевласники України та Півдня Росії, який, до речі був заселений етнічними українцями у часи Катерина II. Голодомор був спрямований на те, щоб подавати цілком передбачуваний опір, забрати землю селян до колгоспів і змусити працювати фактично безоплатно. Саме таким чином забезпечувались зміни в соціальних уявленнях і в природних переконаннях селян.

Пояснення про ставлення частини жителів Донбасу до причин соціально-політичної кризи на Сході, здатен пояснити ще один експеримент Лернера і Сіммонса 1967 р.

Сутність експерименту полягала в наступному: студенти спостерігали за досить жорсткою ситуацією сеансу «навчання». Студент повинен був запам'ятати дуже довгий список спарених слів і усно з'єднати слово-стимул, названий асистентом, з його парою. У разі помилки студент одержував досить хворобливий удар електричним струмом, щоб «активізувати навчання».

Після закінчення сеансу студенти відповідали на опитувальник з 15 біполярних шкал по типу: добрий – поганий. У всіх випадках учасники-спостерігачі прагнули принизити особу студента, фактично «безвинної жертви» за те, що вона отримувала удари током. Найбільше

приниження жертви відбувається тоді, коли вона погоджується на експеримент «з відданості або самозречення». Експеримент Лернера і Сіммонса був також покликаний підтвердити наявність у людей переконання у «справедливості світу», коли «кожен отримує своє». Між іншим саме ця стародавня сентенція прикрашала ворота концентраційного табору «Освенцім» неподалік від Веймару – одного з важливих культурних центрів Німеччини.

Оригінальність експериментів Лернера в теорії переконань полягає в тому, що він досліджує не просто окремі факти соціальних уявлень, але намагається намацати сам механізм їх формування, у тому числі і **помилкових переконань**. Вчений робить висновок, що неодмінно повинне бути «щось», що фільтрує сприйняття незручних ситуацій і організує їх «дешифровку». Це не визначене поки в науці «*щось*» тим не менше пояснює наявність добре ідеологічно організованих систем, а розпливчате «щось» і дійсно впливає як на взаємини людей, так і політику цілих країн. Французький дослідник Жан-П'єр Деконші вважає, що найбільш відповідне найменування психологічному статусу цього «щось» є «вірування і переконання».

Класичним прикладом «**схиблення інстинкту**» може слугувати дослідження академіка І. Павлова з «вихованням» у собаки умовного рефлексу на припикання шкіри електричним струмом. Спочатку тварина відповідає на біль роздратуванням, бурхливою оборонною реакцією, вона бореться всіма можливими засобами. Але в результаті довгої серії дослідів, протягом яких больове роздратування супроводжувалося харчовим, собака починає відповідати на опіки тою ж самою реакцією, якою за звичних обставин відповідає на їжу. Вона намагається «не помічати» ударів струмом і їй це вдається. Саме з цього приводу відомий англійський фізіолог Ч. С. Шеррінгтон, який був присутній на дослідах І. Павлова, дивлячись на собаку сказав: **«Тепер я розумію радість мучеників, з якою вони сходили на багаття»**.

На думку видатного радянського психолога Л. С. Виготського, він (Шеррінгтон) мав на увазі історичні приклади Середньовіччя, найбільш відомий з яких – спалення на кострі Джордано Бруно за те, що він вважав, що земля є круглою. В простому досліді Павлова Шеррінгтон побачив прообраз тих глибоких змін людської природи, які викликаються вихованням і дією на нас переконань і ідеологій соціального середовища. Умовні рефлекси, надбудовуючись над безумовними, глибоко їх видозмінюють, і дуже часто в результаті особистого досвіду тварини, ми спостерігаємо «**збочення і викривлення інстинктів**», тобто новий напрям, отриманий природною реакцією завдяки умовам, в яких вона виявлялася [14, с. 12].

Експеримент Павлова нагадує експеримент із вивченої безпорадності американського психолога Мартіна Селігмана (1942 р. н.). За ситуації, коли удари струмом супроводжувались наданням їжі, собака був «вимушений» до них «звикнути». Тварина не демонструвала вивчену безпорадність і не лягала, щоб померти, але навряд чи її життя можна було б назвати приємним. В людських співтовариствах діє той же механізм адаптації: якщо я не можу змінити дійсність, я змушений до неї звикнути і виправдати дії влади. Саме так і можуть формуватися помилкові соціальні уявлення.

На наш погляд це є ключом до розуміння сучасних подій на Сході України, коли населення виправдовує дії як російських окупантів, так і «своїх» озброєних угруповань: якщо немає можливості докорінно змінити ситуацію, люди прагнуть виправдати дії сепаратистів, не зважаючи на повну відсутність логіки в цих діях. Разом з цим соціальні уявлення, що продукують сепаратистські настрої потребують більш поглибленого вивчення соціальних уявлень жителів Півдня і Сходу України.

Завершуючи обговорення теми соціальних уявлень, треба зазначити: вивчення соціальних уявлень є могутньою альтернативою моделям соціального когнітивізму, оскільки когнітивні механізми, які вивчаються, діють у соціальному мисленні суспільства. Завдяки своїм зв'язкам з мовою, ідеологією, символікою, соціальною уявою, а також своєї ролі в орієнтуванні поведінки людей, соціальні уявлення додають нового значення і нової спрямованості соціальної психології. Видатний гуманіст ХХ ст., засновник Римського клубу А. Печчеї писав: «Ведь именно в человеке заключены источники всех наших проблем, на нем сосредоточены все наши устремления и чаяния, в нем все начала и все концы и в нем же основы всех наших надежд. И если мы хотим ощутить глобальность всего сущего на свете, то в центре этого должна стать целостная человеческая личность и ее возможности» [15].

Цитовані джерела:

1. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод и назначение / Э. Дюркгейм ; пер. с фр. А. Гофмана. – М. : Канон, 1995 – 352 с.
2. Коллинз Р. Социологическая интуиция. Введение в неочевидную социологию / Р. Коллинз ; пер. с англ. В. Ф. Анурина // Личностно-ориентированная социология – М. : Академический проект, 2004. – С. 400.
3. Социальная психология / Под ред. Московичи С. – 7-е изд. – СПб. : Питер, 2007. – 592 с. с ил. – (Серия «Мастера психологии»).

4. Фарт Р. Социальные представления / Р. Фарт ; под ред. Московичи // Социальные психология. – СПб., 2007. – С. 395–403.
5. Жодле Д. Социальное представление : феномены, концепт и теория / Д. Жодле ; под ред. С. Московичи // Социальные психология. – СПб., 2007. – С. 372–394
6. Assman J. Communicative and Cultural Memory / In A. Erik & A. Nunning (Eds), Cultural Memory Studies // An International and Interdisciplinary Handbook – Berlin, New York, 2008. – P. 109–118.
7. Нора П. Проблематика мест памяти / П. Нора и др // Места памяти. – СПб., 1999. – С. 17–50.
8. Moscovici S. On Social Representations / S. Moscovici; ed. by J. Forgas // Social Cognition: Perspectives on Everyday Understanding / – L. : Academic Press, 1981. – 181 p.
9. Московичи С. От коллективных представлений – к социальным [1989] / С. Московичи // Вопросы социологии. 1992. – № 2. – С. 91.
10. Мейжис И. А. Почебут Л. Г. Социальная психология общественного развития / И. А. Мейжис, Л. Г. Почебут. – К., 2007. – Т. 2. – С. 248–252.
11. Адорно Т. Исследование авторитарной личности [Электронный ресурс] / Т. Адорно. – М. : Серебрянные нити, 2001. – 416 с. – Режим доступа : www.gumer.info/bibliotek_Buks/sociolog/Adorno/index.php.
12. Фромм Э. Бегство от свободы [Электронный ресурс] / Э. Фромм. – Режим доступа : www.e-reading.club/book.php?book=60813.
13. Деконши Ж. П. Верования, убеждения и идеологии: Системы представлений, обработка информации, когнитивные механизмы / Ж. П. Деконши ; под ред. С. Московичи // Социальная психология. – СПб., 2007. – С. 342–371.
14. Выготский Л. С., Лурия А. Р. Этюды по истории поведения : Обезьяна. Примитив. Ребенок. / Л. С. Выготский, А. Р. Лурия. – М., 1931. – 92 с.
15. Печчеи А. Человеческие качества / А. Печчеи. – М. : Прогресс, 1985. – 214 с.

ПІСЛЯМОВА

Представлений посібник є першою спробою визначити проблематику навчального курсу, який не претендує на остаточний варіант викладання дисципліни на соціологічних факультетах університетів. Це скоріше спроба, з одного боку, узагальнити особистий досвід автора стосовно викладання цієї дисципліни на Соціологічному факультеті ЧНУ ім. Петра Могили, а з іншого, – дати можливість фахівцям зробити порівняльний аналіз свого досвіду з представленими матеріалами. Це дасть можливість не тільки поділитись своїми думками і досвідом, але і більш ґрунтовно підійти як до викладання цієї важливої у фаховій підготовці майбутніх соціологів, так і створення повномасштабного підручника.

Необхідність у таких навчальних матеріалах є. Тому автор запрошує фахівців до критичного, але справедливого обговорення цього посібника. Автор також чекає на пропозиції по співпраці від викладачів і професорів інших університетів і вишів нашої країни, які викладають «Соціологію особистості». Набутий спільний досвід допоможе створити більш узгоджений варіант посібника і навіть підручника з важливої для фахової підготовки соціологів дисципліни.

ДОДАТОК 1

КОДЕКС ПРОФЕСІЙНОЇ ЕТИКИ СОЦІОЛОГА

*(Затверджений П'ятим з'їздом Соціологічної асоціації України,
20 травня 2004 року, Київ)*

Вступ

Кодекс професійної етики соціолога Соціологічної асоціації України (САУ) визначає принципи й етичні норми професійної відповідальності та поведінки соціологів. Кодекс складається зі вступу, преамбули, основних принципів і конкретних етичних норм. До складу Кодексу входить розділ «Відповідальність за порушення Кодексу професійної етики соціолога», що описує процедури подання, розгляду і розв'язання скарг у зв'язку з неетичною поведінкою Комісією з професійної етики (КПЕ) САУ.

Преамбула та основні принципи кодексу визначають головні етичні орієнтири діяльності членів Асоціації відповідно до її вищих ідеалів. Хоча преамбула та основні принципи не є правилами до обов'язкового виконання, соціологи мають ними керуватися при розв'язанні етичних проблем, пов'язаних із професійною діяльністю, а Комісія з професійної етики має спиратися на них при інтерпретації етичних норм. Етичні норми встановлюють правила поведінки соціологів. Більшість етичних норм сформульовано у загальному вигляді, так, щоб їх можна було застосувати до різних ситуацій. Склад наведених норм не є вичерпним. Якщо у Кодексі не йдеться про якусь конкретну форму поведінки, це не означає, що поведінку не слід оцінювати з позиції загальних етичних принципів і норм.

Членство в САУ передбачає прийняття Кодексу професійної етики соціолога САУ і дотримання процедур, проваджуваних Комісією з професійної етики.

При вступі до САУ приймається зобов'язання виконувати ці положення. Порушення положень кодексу може призвести до застосування санкцій, аж до виключення з членів Асоціації.

Особиста діяльність, що не впливає на виконання соціологами їхніх професійних ролей, не є предметом Кодексу професійної етики соціолога.

Преамбула

Кодекс професійної етики соціолога встановлює загальну систему цінностей, відповідно до якої соціологи будують свою професійну

роботу. Кодекс складено так, щоб подати основні принципи і правила, що стосуються професійних ситуацій, з якими можуть зустрітися соціологи. Головною метою є благополуччя і захист індивідів і груп, з якими працюють соціологи. Дотримання норм професійної етики при проведенні наукової роботи, у викладанні, практичній діяльності та при наданні послуг входить до сфери індивідуальної відповідальності кожного соціолога.

Кожен соціолог може доповнювати свої правила поведінки, виходячи з власних особистих цінностей, культури і досвіду, але не порушуючи зафіксовані в цьому кодексі.

Основні принципи

Наведені нижче основні принципи мають розглядатися соціологом як орієнтир при виборі етичного варіанта поведінки в різних контекстах. Вони є критеріями професійної поведінки відповідно до вищих ідеалів у цій сфері людської діяльності.

I. Повага до прав людини, її гідності та індивідуальності

Соціологи зобов'язані поважати права, гідність та індивідуальність кожної людини. У своїй професійній діяльності вони зобов'язані уникати упередження, будь-яких форм нетолерантності й дискримінації стосовно статі; віку; етнічної належності; раси; національного походження; мови; релігії; недієздатності; стану здоров'я; сімейного стану кожної людини. Вони зобов'язані бути уважними до культурних, індивідуальних і рольових відмінностей при наданні послуг, навчанні й дослідженні груп людей із різними характеристиками. В усій своїй практичній діяльності соціологи мають визнавати права інших людей на свої цінності, думки і ставлення, відмінні від їхніх власних.

II. Професійна компетентність

Соціологи зобов'язані підтримувати найвищий рівень компетентності у своїй роботі; вони розуміють, що їхні професійні можливості мають певні межі й беруться лише за ті завдання, для яких мають належну освіту, вміння і досвід. Вони визнають необхідність постійного підвищення свого освітнього рівня, щоб залишатися професійно компетентними; вони використовують відповідні наукові, професійні, технічні й адміністративні засоби, потрібні для підтримки їхньої професійної діяльності на компетентному рівні. Вони консультуються з іншими професіоналами з метою поліпшення своєї роботи зі студентами, учасниками дослідження й замовниками.

III. Чесність

У своїй професійній діяльності – у наукових дослідженнях, викладанні, практичній роботі, наданні послуг – соціологи зобов'язані діяти чесно, справедливо і шанувати права й інтереси один одного та інших людей, яких заторкує їхня професійна діяльність. Свої взаємовідносини соціологи зобов'язані будувати на засадах довіри один до одного й у жодному разі свідомо не висувати тверджень, що вводять в оману.

IV. Професійна відповідальність

Соціологи зобов'язані дотримуватися найвищих професійних норм і брати на себе відповідальність за свою роботу. У своїй професійній діяльності вони виходять з того, що всі разом вони становлять одну спільноту й відповідають за розвиток соціологічного знання та підтримання авторитету соціології у науковій і соціально-практичній сферах життя суспільства. Соціологи усвідомлюють цінність довіри громадськості до висновків соціології, вони зацікавлені в етичній поведінці один одного, їх непокоїть те, що дії декого з них можуть скомпрометувати цю довіру. Соціологи мають прагнути діяти колегіально, але не повинні дозволяти цьому прагненню до колегіальності ставати важливішими за їхню особисту відповідальність за етичну поведінку. У разі потреби соціологи мають консультиватися з колегами, щоб уникати порушення етичних норм.

V. Соціальна відповідальність

Соціологи мають усвідомлювати свою професійну відповідальність перед суспільством, у якому вони живуть і працюють. Вони зобов'язані подавати громадськості свої знання й уміння на благо самого суспільства. Здійснюючи дослідження, соціологи мають намагатися розвивати соціологію як науку і приносити користь суспільству.

Етичні норми

1. Організація професійної діяльності і трудові відносини

1.1. Професійна діяльність соціолога (дослідження, викладання, консультивання, експертиза, надання послуг, публічні виступи) здійснюється тільки в межах компетентності, ґрунтованої на його освіті або на досвіді, здобутому під відповідним науковим керівництвом.

1.2. Наймаючись на роботу, соціолог надає роботодавцю точну і повну інформацію про свою професійну кваліфікацію і досвід роботи. При звільненні з роботи соціолог здійснює можливі кроки для зменшення негативних наслідків свого звільнення.

1.3. Соціолог відповідає за моральний дух і ставлення до професії своїх підлеглих, співробітників, студентів і ніколи не демонструє зневаги до професійно-етичних принципів наукової і викладацької роботи.

1.4. У процесі роботи, а також при прийнятті на роботу та звільненні з роботи соціолог обстоює справедливе ставлення до всіх працівників, утримуючись від дискримінації залежно від віку, статі, раси, національності, етнічного походження, мови, релігії, стану здоров'я, сімейного стану або якихось інших обставин, що захищаються законом.

1.5. Виступаючи в ролі керівника дослідницького колективу (постійного або тимчасового), соціолог при прийнятті на роботу співробітників або укладаючи тимчасову трудову угоду на період роботи над проектом, чітко визначає вимоги для прийняття на роботу, функції співробітника, його права й обов'язки, термін перебування на посаді, тривалість роботи, умови і розміри оплати праці, можливості посадового підвищення.

1.6. Соціолог не дає завдання своїм підлеглим, співробітникам, студентам, якщо їхню освіту або професійний досвід не можна оцінити як достатні для того, щоб це завдання було виконане на належному професійному рівні.

1.7. Жодні міркування персональної, економічної або професійної вигоди не дають права соціологам на експлуатацію людей, якими вони керують і роботу яких оцінюють (студентів, підлеглих, співробітників або учасників дослідження).

1.8. Соціолог утримується від діяльності, якщо його особисті обставини можуть вплинути на професійну роботу або завдати шкоди людям, перед якими він професійно відповідальний.

1.9. При поданні заявок на гранти соціолог зобов'язується зберігати чесність стосовно можливих конкурентів і не вдаватися до використання неформальних відносин із членами конкурсної комісії, рецензентами, співробітниками організацій, що фінансують гранти.

2. Науково-дослідницька діяльність

2.1. Соціолог вважає своїм професійним обов'язком бути в курсі наукової і професійної інформації у своїй сфері діяльності, підтримувати високий рівень професійної компетентності.

2.2. Соціолог проводить дослідження, викладання, практичну роботу в новій царині або із залученням нових технологій тільки після вжиття необхідних заходів, що гарантують компетентність його роботи у цій царині.

2.3. У будь-якому виді діяльності, пов'язаному з виконанням професійних обов'язків, соціолог ніколи свідомо не спотворює істину, хоч би які обставини провокували його на дії такого роду.

2.4. Соціолог виявляє наукову чесність і коректність в оцінюванні свого дослідження, чітко усвідомлюючи й посилаючись на внесок попередників, колег і підлеглих у теоретичні засади, методику, організаційний процес і результати дослідження.

2.5. Соціолог несе особисту відповідальність за результати, отримані ним на базі програм і методик інших дослідників, а також за використання чужих ідей і результатів у власній науковій праці.

2.6. Соціолог не допускає того, щоб при аналізі соціальних проблем його особисті інтереси та інші сторонні впливи перешкождали встановленню наукової істини.

2.7. Керуючись ідеалом досягнення істини, соціолог приділяє особливу увагу надійності соціологічної інформації; достовірності висновків і рекомендацій, що робляться на основі аналізу цієї інформації.

2.8. Соціолог має чітко усвідомлювати обмеженість застосовуваних методик, своїх пізнавальних можливостей, обсягу наявних ресурсів і братися за реалізацію лише тих дослідницьких цілей, які можуть бути досягнуті у рамках цих обмежень.

2.9. Соціолог уживає заходів для захисту прав і добробуту учасників дослідження та інших осіб, що підпадають під вплив цього дослідження.

2.10. Соціолог відповідальний за етичне проведення дослідження не тільки зі свого боку, а й з боку тих осіб, якими він керує або яких контролює.

2.11. Соціолог не припускає використання методів, техніки, процедур, які вражають гідність особистості респондентів (обстежуваних) та порушують їхні інтереси.

2.12. Соціолог, котрий проводить дослідження, має діставати згоду від учасників дослідження: 1) якщо дані збираються від учасників дослідження шляхом спілкування (опитування) або втручання в їхнє життя; 2) якщо проведення дослідження відбувається у приватних умовах, коли респондент не очікує жодної реєстрації того, що відбувається.

2.13. Соціолог має діставати згоду учасників дослідження до проведення відеозапису, кінозйомок чи будь-якого іншого виду документування, якщо це не безпосередні спостереження у громадських місцях.

2.14. Соціолог інформує учасників дослідження про характер дослідження, звертає їхню увагу на те, що їхня участь є добровільною і будь-якої миті може бути перервана за бажанням обстежуваного (респондента).

2.15. Соціолог інформує учасників дослідження про важливі чинники, здатні вплинути на їхнє бажання взяти в ньому участь (наприклад,

імовірний ризик і вигода від цієї участі); він пояснює інші аспекти дослідження і відповідає на питання майбутніх учасників. Соціолог пояснює, що відхилення або відмова від участі в дослідженні в цілому або в якійсь його частині не тягне за собою жодного покарання.

2.16. Соціолог ніколи не обманює учасників дослідження стосовно аспектів, здатних істотно впливати на їхнє бажання брати участь (наприклад, фізичний ризик, дискомфорт, неприємні емоційні наслідки).

2.17. Соціолог дотримується всіх зобов'язань, які він дає учасникам дослідження у процесі одержання згоди.

2.18. При проведенні дослідження з дітьми соціолог дістає згоду батьків або чинно уповноваженого опікуна. Соціолог може не звертатися за згодою до батьків або опікуна, якщо: 1) дослідження призведе до мінімального ризику для його учасників; 2) дослідження практично неможливо провести у разі отримання такої згоди; 3) згода батьків або опікуна не є необхідним актом захисту дитини (наприклад, від батьків, позбавлених батьківських прав).

2.19. Соціолог не використовує облудні методи, крім тих випадків, коли визначено, що ці методи не завдадуть шкоди учасникам дослідження; встановлено, що вони мають наукову, освітню або прикладну цінність і рівні за ефективністю методи, що не використовують облуду, в цьому разі незастосовні й коли на це є дозвіл органу САУ, що проводить експертизу з етичних питань дослідження.

2.20. У взаємовідносинах із респондентами соціолог суворо дотримується гарантії конфіденційності, нерозголошення повідомлених респондентами відомостей. Виняток становлять випадки, коли це не передбачено програмою збирання даних, про що респонденти (обстежувані) мають бути завчасно попереджені.

2.21. При використанні особистої інформації соціолог захищає конфіденційність інформації, за якою ідентифікується особистість людини. Інформація розглядається як особиста, якщо людина вважає, що вона не має стати надбанням громадськості. Конфіденційність не потрібна при дослідженнях, проведених у громадських місцях, під час акцій, здійснюваних привселюдно, або інших дій, щодо яких законом не охороняються права на приватне життя.

2.22. Соціолог не повинен використовувати інформацію, зібрану конфіденційно, таким чином, щоб вона компрометувала учасників дослідження, співробітників, замовників або інших осіб.

2.23. Коли конфіденційна інформація, що стосується учасників дослідження, замовників або інших одержувачів наданих послуг, надходить у бази або системи документів, доступні людям, котрі не мають на це попереднього дозволу відповідних сторін, соціолог забезпечує

недоступність індивідуальних ідентифікаторів. Коли соціолог передає конфіденційні записи, дані або інформацію іншим людям або організаціям, він одержує гарантії того, що одержувач вживе заходи для захисту конфіденційності не меншою мірою, ніж це було раніше. Соціолог планує свою роботу так, щоб конфіденційні записи, дані та інформація були захищені у разі його смерті, недієздатності, звільнення з посади або зміни професії.

2.24. Соціолог, що виконує функції керівника дослідницького проекту, має забезпечувати цілість усієї робочої документації польового етапу емпіричного дослідження, що дає змогу здійснити перевірку його якості, методичних та організаційних особливостей (заповнені бланки опитувальників, інструкції інтерв'юерам, супервайзерам, звіти інтерв'юєрів, супервайзерів, менеджерів проекту, керівника дослідження, опис вибірки, інструкції з добору респондентів, відео- та аудіозаписи тощо) впродовж як мінімум 12 місяців після публікації, що містить докладну інформацію про організаційні й методичні принципи дослідження (опис вибірки, методик, організаційних особливостей), але не менш як за 2 роки після завершення дослідження.

2.25. При плануванні та проведенні дослідження соціолог визначає його сумісність із Кодексом професійної етики соціолога. Якщо виникають сумніви стосовно питань етичності такої роботи, соціолог консультується з Комісією з етики САУ.

3. Наукове спілкування

3.1. Соціолог обстоює свої погляди, ідеї і концепції, незважаючи на кон'юнктуру й авторитети.

3.2. Ставлення соціолога до інших ідей і людей – авторів або прихильників цих ідей – визначається толерантністю й повагою. Наукова критика і полеміка як природні для науки форми її розвитку несумісні з навішуванням ідеологічних ярликів та з будь-якими спробами зведення рахунків з опонентами.

3.3. У професійних дискусіях соціолог намагається не дискредитувати своїх опонентів у професійному та особистісному аспектах, не маючи для цього вагомих підстав, пов'язаних із грубим порушенням ними етики наукової і викладацької діяльності.

3.4. Соціолог не шукає персональної вигоди в інформації, отриманій в конфіденційному контексті (наприклад, у знаннях, отриманих при рецензуванні рукопису або при наданні допомоги в роботі із замовленнями на дослідження), не маючи на те авторського дозволу або до широкого оприлюднення цих матеріалів.

3.5. Соціологи обмінюються інформацією у формі, що є сумісною з інтересами учасників дослідження, не порушує встановлені межі конфіденційності та узгоджується з Кодексом професійної етики соціолога.

3.6. Соціолог за узгодженням із науковим керівником проекту або замовником дослідження відкриває доступ до своїх даних після завершення проекту або після основних публікацій, крім тих випадків, коли існують спеціальні домовленості з керівництвом чи замовниками на заборону такого доступу або якщо неможливо надати ці дані з огляду на їх конфіденційність або загрозу розкриття анонімності учасників дослідження (наприклад, записи польового етапу робіт, детальна інформація етнографічних інтерв'ю).

3.7. Доступ до своїх даних соціолог забезпечує: 1) публікаціями; 2) переданням матеріалів дослідження в архіви соціологічної інформації; 3) переданням матеріалів дослідження іншим соціологам, котрі запитують дані для подальшого аналізу; 4) співробітництвом із засобами масової інформації. Соціолог може в разі потреби зажадати від тих, хто запитує його дані для подальшого аналізу, оплатити пов'язані з цим витрати.

3.8. Керівник дослідницького колективу, що здійснює виконання того або того наукового проекту, визначає порядок і черговість оприлюднення отриманих результатів; він може передоручити цю функцію відповідальному виконавцю конкретного наукового проекту. Здійснюючи цю діяльність, керівник (або відповідальний виконавець) намагається знаходити компромісні рішення для запобігання можливих конфліктів інтересів: 1) між зацікавленістю соціологів у якомога швидшому оприлюдненні отриманих результатів і необхідністю перевірки достовірності результатів, обґрунтованості інтерпретації, висновків і рекомендацій; 2) між особистими науковими інтересами співвиконавців проекту.

3.9. Будучи членом дослідницького колективу, що здійснює емпіричні дослідження, соціолог завчасно погоджує з керівником проекту порядок оприлюднення або іншого використання у власних наукових чи практичних цілях результатів колективних соціологічних досліджень, у яких він брав участь. У тих випадках, коли соціолог своєчасно не узгодив ці питання, він має дістати дозвіл керівника проекту на оприлюднення, передання іншим особам або якимсь інше застосування отриманих результатів.

4. Презентація результатів дослідження і наукові публікації

4.1. Соціолог вважає своїм обов'язком повідомляти про результати проведеного дослідження, крім випадків виникнення непередбачених

обставин або спеціальних домовленостей із керівництвом або замовниками на заборону такого повідомлення.

4.2. Соціолог не фабрикує дані, не фальсифікує результати і не пропонує у своїх публікаціях і презентаціях недостатньо обґрунтовані висновки, рекомендації, соціально-політичні узагальнення та ярлики.

4.3. Соціолог утримується від поспішних публікацій, якщо подані в них ідеї або дані недостатньо обґрунтовані чи перевірені. Особливу скрупульозність соціолог виявляє в тих випадках, коли недостатньо обґрунтовані або перевірені результати дослідження можуть вплинути на репутацію й авторитет конкретних людей або організацій.

4.4. Презентуючи свою роботу, соціолог повідомляє повну інформацію про неї і не пропускає дані, які не узгоджуються з його гіпотезами і концепціями. Він оголошує результати незалежно від того, збігаються вони з прогнозованими чи суперечать їм.

4.5. Після публічної презентації результатів свого дослідження соціолог дозволяє іншим ученим проводити відкрите оцінювання й верифікацію методів і даних із належними заходами обережності, якщо це необхідно для захисту конфіденційності учасників дослідження.

4.6. Якщо соціолог виявив серйозні помилки у своїх публікаціях або інших формах подання інформації, він вживає заходів для виправлення цього у спеціальних заявах або інших прийнятих у науковому співтоваристві формах.

4.7. У своїх публікаціях, наукових доповідях і повідомленнях соціолог використовує неопубліковані дані досліджень інших учених тільки з їхнього письмового дозволу, в якому вказується, які дані й у якій формі можуть бути використані. У тих випадках, коли між колегами склалися довірчі відносини, згода може бути отримана в усній формі. Проте при цьому соціолог, що використовує дані, усвідомлює можливий ризик і перебирає на себе відповідальність за виникнення конфліктних ситуацій, пов'язаних із різним тлумаченням згоди на використання чужих даних.

4.8. При посиланнях на роботи інших учених соціолог відповідає за слушність викладу цих робіт, концептуальних положень, методів і результатів, які вони містять, за точність цитованих текстів.

4.9. Соціологічні публікації, особливо якщо вони спираються на емпіричну базу, крім відповідності загальнонауковим вимогам мають містити інформацію, що дає змогу професійно оцінити коректність постановки дослідницьких завдань і ступінь достовірності отриманих даних.

4.10. Соціолог із повагою ставиться до праці своїх колег, обов'язково згадує про частку їхньої участі в його дослідженні і допомогу в

роботі над опублікованою науковою працею (звітом про дослідження), висловлюючи подяку за будь-яку допомогу, що не дає права на співавторство.

4.11. Шануючи працю колег і авторське право інтелектуальної власності, соціолог при використанні у своїх дослідженнях методик (частин методик, методичних фрагментів), запозичених з інших робіт, або наводячи дані інших досліджень, завжди посилається на авторів методик і програм дослідження.

4.12. Плагіат і привласнення в будь-яких формах чужих ідей, текстів, методик і даних досліджень неприпустимі й несумісні з професійною діяльністю соціолога.

4.13. Соціолог не розкриває у своїх статтях, лекціях, інших привселюдних виступах конфіденційну інформацію, що дає змогу ідентифікувати учасників дослідження, якщо на це немає згоди самих цих людей або їхніх законних представників.

4.14. У своїх статтях соціолог повідомляє про джерела фінансування. В особливих випадках соціологи можуть не розкривати імені конкретного спонсора, але при цьому вони подають повний і адекватний опис цілей спонсора і його інтересів.

5. Публічні виступи

5.1. Соціологи не роблять привселюдних заяв, якщо вони фальшиві, хибні, вводять в оману з приводу: 1) професійної підготовки, досвіду або компетентності соціологів; 2) академічних ступенів; 3) повноважень соціологів; 4) зв'язків соціологів із інститутами або асоціаціями; 5) послуг соціологів; 6) гонорарів; 7) публікацій або наукових результатів; 8) наукової бази, результатів або міри успішності своєї професійної діяльності.

5.2. Якщо соціолог дає професійні поради або коментарі у публічній лекції, інтерв'ю, радіо- або телевізійній програмі, попередньо записаному відео- або аудіоматеріалі, в інформації, підготовленій для ЗМІ, то він має вжити заходів, які гарантують, що ці твердження ґрунтовані на перевірених наукових даних і не суперечать Кодексу професійної етики соціолога.

5.3. Соціолог, що співробітничав з іншими особами й організаціями, які створюють або презентують продукти його роботи, несе цілковиту відповідальність за ті повідомлення, що надходять від цих осіб і організацій, якщо вони стосуються його роботи.

5.4. У роботі з пресою, радіо, телебаченням, іншими комунікаційними засобами соціолог усвідомлює потенційну можливість неадекватної інтерпретації його висловлювань журналістами, що пояснюється

розбіжностями існуючих фахових вимог до професій соціолога і журналіста, і вживає заходів, щоб ця інтерпретація була адекватною.

5.5. Соціолог стежить за тим, щоб матеріали преси, радіо і телебачення, які прямо або опосередковано використовують результати проведеного ним дослідження, містили адекватну інтерпретацію його даних і необхідний мінімум інформації, що дає змогу аудиторії ЗМІ одержати уявлення про особливості організації і проведення дослідження (опис складу й обсягу вибірки, вказівка на похибку репрезентативності, терміни проведення дослідження, соціологічну організацію, відповідальну за якість інформації).

6. Редакційно-видавнича діяльність

6.1. Передаючи рукопис у професійний часопис, регулярне видання або книгу, що редагується, соціологи гарантують, що це перше подання на публікацію, крім випадків, коли чітко дозволене багатократне подання. Соціологи не передають рукопис на повторну публікацію до одержання офіційного рішення про прийняття до публікації або до повернення рукопису з відмовою.

6.2. При повторному поданні своєї опублікованої роботи в редакцію або видавництво соціолог повідомляє видавців – коли і де ця робота була опублікована раніше.

6.3. Працюючи редактором часопису або регулярного видання, соціолог не керується особистими або ідеологічними преференціями, дотримується конфіденційності процесу рецензування, вживає заходів для своєчасного розгляду всіх рукописів і надання оперативних відповідей на запити про стан розгляду, не заважає публікації всіх рукописів, прийнятих до публікації, якщо в них немає серйозних помилок, виявлених після ухвалення рішення про публікацію (наприклад, плагіат або фальсифікація дослідження).

6.4. Рецензуючи роботи своїх колег, соціолог керується критеріями істини, об'єктивності, професійної компетентності й етики наукової діяльності, уникаючи демонстрації свого власного ставлення до автора, емоційних оцінок, а також навішування ідеологічних і політичних ярликів.

6.5. Вважаючи за благо критичний аналіз своєї роботи на всіх її етапах, соціолог із повагою ставиться до критичних зауважень своїх колег і не розглядає наукових опонентів як особистих ворогів або недоброчливців.

6.6. Рецензуючи матеріал, поданий до публікації, одержання гранта або з іншою метою, соціолог поважає конфіденційність цього процесу і права власності на інформацію тих, хто подав цей матеріал.

6.7. Соціолог може відмовитися рецензувати роботи інших людей, якщо це стосується його особистих інтересів, особистих взаємовідносин або якщо він вагається щодо чесності когось із тих, хто зацікавлений у результатах рецензування.

7. Освіта, викладання, професійна підготовка

7.1. Беручись до викладацької діяльності, соціолог оцінює свої знання і навички з погляду їх відповідності вимогам якісної соціологічної освіти і, за потреби, вживає заходів для підвищення своєї викладацької кваліфікації.

7.2. На початку свого курсу соціолог надає студентам і слухачам чітку інформацію про зміст курсу і критерії оцінювання знань і навичок, набутих у процесі навчання, якими він керуватиметься при оцінюванні успішності.

7.3. Зміст курсу, вимоги до студентів і слухачів, оцінювання успішності соціолог визначає, керуючись критеріями якісної освіти, забезпечення сучасного рівня соціологічних знань, справедливості оцінок успішності.

7.4. Соціолог не дозволяє особистому неприйняттю або інтелектуальній розбіжності стати на заваді спілкуванню зі студентами і слухачами або впливати на їхнє навчання, успішність чи професійну діяльність.

7.5. Працюючи викладачем, соціолог прагне того, щоб уявлення про майбутню професію у студентів і слухачів формувалися в суворій відповідності із Кодексом професійної етики соціолога.

8. Консультування й експертиза

8.1. Соціолог погоджується працювати експертом або консультантом тільки тоді, коли він детально обізнаний з предмета, методів і технології, якими він планує користуватися.

8.2. Перш ніж братися до роботи експерта або консультанта, соціолог надає зацікавленій особі або організації, яким він планує надавати послуги, точну й повну інформацію про свою професійну кваліфікацію, підтверджену освітою, публікаціями і досвідом наукової праці у відповідній сфері. Соціолог не вводить в оману щодо своєї кваліфікації у сфері роботи, що відповідає предмету консультування й експертизи.

8.3. Представляючи свої професійні судження або експертні висновки, соціолог точно, детально і чесно говорить про обмеженість цих висновків.

8.4. Соціолог не береться за роботу з консультації та експертизи, якщо це вимагає порушення норм Кодексу професійної етики соціолога.

Соціолог відмовляється від цієї діяльності, коли виявляє таке порушення і не може домогтися виправлення ситуації.

8.5. Якщо соціолог дізнається про неправильне використання або неправильне подання своєї роботи, він має вжити заходів для виправлення ситуації або мінімізації наслідків цього неправильного використання або неправильного подання.

9. Робота за контрактами і надання послуг

9.1. У відносинах із замовниками соціолог суворо дотримується умов, передбачених договірними зобов'язаннями.

9.2. Соціолог не береться за роботу на замовлення, якщо це вимагає порушення норм Кодексу професійної етики соціолога. Соціолог відмежовується від цієї діяльності, коли виявляє таке порушення і не може домогтися виправлення ситуації.

9.3. При укладанні угоди замовник має право на конфіденційність: 1) факту виконання замовлення; 2) свого імені та назви своєї організації; 3) отриманої в результаті дослідження інформації (всієї або якоїсь її частини).

9.4. Розробляючи положення контракту на дослідження або інші послуги, соціолог на самому початку роботи визначає характер відносин із замовником, зокрема пункти і міру конфіденційності замовлення. За згодою замовника в умовах контракту застерігають обмеження і можливості соціолога в майбутньому використовувати результати дослідження у своїй науковій діяльності та публікаціях, графік роботи, оплату та її форму.

9.5. Соціолог має чесно і своєчасно (до підписання угоди або укладання контракту) попередити замовника, що у випадках оприлюднення соціологом результатів емпіричного дослідження він має вказувати спонсора проекту, а отже, згодою на оприлюднення отриманої інформації замовник скасовує можливість конфіденційності організації, яку він презентує.

9.6. Соціолог також має попередити замовника, що в тих випадках, коли замовник планує сам публікувати або якимось іншим шляхом подавати дані соціологічного дослідження для оприлюднення, він має як інформацію, що супроводжує результати, вказувати ім'я соціолога, котрий здійснює керівництво соціологічним проектом, або соціолога – відповідального виконавця соціологічної частини проекту (автора програми), а також назву організації, що здійснює збирання первинної соціологічної інформації.

9.7. Соціолог гарантує збереження конфіденційності, узгодженої в договірному зобов'язанні або контракті, за винятком тих випадків,

коли поширення цієї інформації додатково узгоджене із самим замовником або коли розголошення стає необхідним з огляду на вимоги, застережені законодавством.

9.8. Соціолог уживає заходів, щоб утримати тих, з ким він співробітничав (до таких можуть належати роботодавці, видавці, спонсори, організації-замовники, засоби масової інформації), від облудних заяв стосовно його посади, освіти, наукових ступенів, професійної наукової праці, викладання або практичної діяльності.

9.9. Соціолог не дістає вигоди з інформації або матеріалів, пов'язаних із взаємовідносинами з замовником, без дозволу на те замовника.

Відповідальність за порушення Кодексу професійної етики соціолога

1. Соціолог зобов'язаний знати Кодекс професійної етики соціолога. Незнання або нерозуміння етичних норм саме по собі не є виправданням неетичної поведінки.

2. Якщо соціолог почувається непевно в якійсь ситуації або вважає, що якісь дії можуть порушити Кодекс професійної етики соціолога, він консультується з іншими соціологами і Комісією з професійної етики САУ.

3. Коли соціолог має серйозну причину вважати, що його колега порушив етичні норми, і не бачить інших шляхів розв'язання етичного конфлікту, він може звернутися до Комісії з професійної етики САУ із заявою.

4. Соціолог не подає і не підтримує подання безпідставних скарг на неетичну поведінку, що мають за мету радше завдати шкоди уявному порушнику, а не захистити чистоту професійного співтовариства.

5. Комісія з професійної етики САУ наділяється правом одержувати і розглядати заяви з порушення Кодексу професійної етики соціолога членами САУ. Якщо відповідач виходить із членів САУ одразу після подання на нього заяви, КПЕ має розглянути заяву таким чином у разі, коли б відповідач залишався членом САУ.

6. Якщо подія, зазначена в заяві, є або може стати предметом юридичного розгляду, Комісія з професійної етики може відкласти подальший розгляд цієї заяви до завершення юридичної процедури.

7. Кожен член САУ, а також інші особи, котрі вважають, що член САУ порушив етичні норми, може подати заяву до Комісії з професійної етики.

8. Заява може бути подана і від імені самої Комісії з професійної етики.

9. Заява може бути не прийнята до розгляду, якщо вона подається більш як через 12 місяців після факту неетичної поведінки або після виявлення цього факту. Заява, отримана після закінчення терміну в 12 місяців, може не розглядатися, крім ситуації, коли Голова Комісії з професійної етики ухвалить рішення про те, що цей випадок заслуговує на розгляд, незважаючи на завершення терміну. Жодна заява не розглядається, якщо минуло понад три роки після факту неетичної поведінки або виявлення цього факту.

10. У заяві варто зазначити ім'я та адресу позивача; ім'я та адресу відповідача; порушені положення Кодексу професійної етики соціолога; заяву про те, що з цього приводу не було порушено інших юридичних або організаційних процесів, а якщо було, то в якій стадії вони зараз перебувають; повний опис факту поведінки, що порушує Кодекс професійної етики соціолога, включно із джерелами інформації, на якій ґрунтуються ці звинувачення; копії усіх документів, що підтверджують звинувачення, і в разі потреби прохання про скасування обмеження 12-місячного терміну давнини. Анонімні заяви не розглядаються. Якщо анонімно наданий матеріал має публічний характер, то Комісія з професійної етики може використовувати його для подання заяви від свого імені.

11. Член Комісії з професійної етики САУ розглядає кожну заяву і визначає, чи є відповідач членом САУ і чи підпадає його поведінка під дію Кодексу. Якщо позивач не надіслав інформацію, зазначену як необхідна в попередньому пункті, КПЕ інформує про це позивача і дає змогу надати додаткову інформацію. Якщо через 30 днів відповідь не отримано, тоді справу закривають і позивача про це сповіщають.

12. Якщо заява складена відповідно до вимог Кодексу професійної етики соціолога, то Комісія з професійної етики приймає рішення стосовно того, чи вдаватиметься вона до дій за цією справою. Дії матимуть місце, якщо в поведінці відповідача виявлені обставини, пов'язані з можливим порушенням етичних норм. При цьому до уваги не беруться неймовірні, спекулятивні і/або відверто непослідовні обвинувачення. У разі позитивного рішення про те, що дії матимуть місце, відкривається формальна справа. Якщо ж прийнято рішення не вдаватися до дій, у розгляді заяви відмовляють і повідомляють про це позивача.

13. Якщо Комісія з професійної етики вирішує, що доказів достатньо для розгляду заяви, вона призначає групу розгляду в складі трьох членів КПЕ для проведення розгляду. Ця група може спілкуватися з позивачем, відповідачем, свідками, іншими джерелами інформації, необхідними для виконання групою своїх функцій. Упродовж 90 днів група подає письмовий звіт про результати роботи і рекомендації з

приводу санкцій КПЕ, крім випадків, коли, на думку Голови КПЕ, необхідний більш тривалий термін. Копії результатів роботи групи і рекомендацій передають позивачу і відповідачу, котрі мають право відповісти на них упродовж не більш як 30-ти днів.

14. Комісія з професійної етики визначає, чи було порушення Кодексу професійної етики соціолога, виходячи з заяви, відповіді, інформації, наданої групою розслідування, рекомендацій і результатів роботи групи, наступних відповідей сторін. КПЕ може заслухати свідків, якщо це істотно для справедливого розгляду. КПЕ може повернути матеріали групі для подальшого розслідування. На завершення цього процесу КПЕ ухвалює визначення про те, чи мало місце порушення Кодексу професійної етики соціолога, а також готує підсумковий документ і визначає відповідні санкції.

15. У будь-якому разі, коли було ухвалено визначення про порушення Кодексу професійної етики соціолога, Комісія з професійної етики може не застосовувати санкцій або застосувати одну санкцію чи більше з наведених далі:

– Приватна догана. У разі порушення етичних норм, яке не завдало серйозного персонального і/або професійного збитку, відповідачеві може бути надіслано повчальне послання з приводу цього порушення з умовою виконання вимог щодо виправлення ситуації. Відмова задовольнити вимоги, зазначені в догані, може призвести до призначення більш серйозних санкцій;

– Публічна догана. Якщо Комісія з професійної етики вважатиме, що порушення заслуговує більшого, ніж приватна догана, вона може належним чином зробити текст догани надбанням громадськості;

– Припинення членства. Якщо мало місце серйозне порушення етичних норм, яке завдало істотний персональний і/або професійний збиток, членство відповідача у САУ може бути припинене на період, визначений Комісією з професійної етики. Поновлення членства після закінчення цього терміну може відбуватися автоматично або ж бути зумовлене, у разі потреби, подальшим рішенням Комісії з професійної етики.

16. Голова Комісії з професійної етики повідомляє позивача і відповідача про рішення КПЕ.

17. Відповідач, котрий за рішенням Комісії з професійної етики порушив Кодекс професійної етики соціолога і до якого застосовані санкції, може оскаржити це рішення, звернувшись з оскарженням із зазначенням причин не пізніше 30 днів після одержання рішення Комісії з професійної етики. Якщо оскарження подано, Президент САУ призначає групу розгляду оскарження з трьох осіб (членів Правління

САУ) для перевірки інформації, розглянутої КПЕ, і для прийняття, не пізніше як через 90 днів, рішення про підтвердження або скасування рішення КПЕ. Група розгляду оскарження може визначити, що рішення і санкції КПЕ не відповідають ситуації. Рішення групи розгляду оскарження виносять на Президію або з'їзд САУ для остаточного рішення про характер порушень і санкцій.

18. Подання заяви на члена САУ і всі процедури, описані у розділі 10 цього документа, є конфіденційною інформацією Комісії з професійної етики, групи розслідування, групи розгляду оскарження і Президента САУ до винесення остаточного рішення. Рішення КПЕ про порушення Кодексу професійної етики соціолога або такі самі рішення групи розгляду оскаржень є конфіденційними, крім випадків, коли йдеться про припинення членства, або якщо санкція передбачає ознайомлення з цим рішенням громадськості. Імена членів асоціації, виключених з її складу, і стислі пояснення причин щороку подають у Правління САУ і друкують в офіційному бюлетені САУ.

ДОДАТОК 2

Мелвін А. Кон.

(голова Американської асоціації соціологів 19 – 19)

СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ І ОСОБИСТІТЬ: ВЛАСНЕ СОЦІОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ⁵

Моя теза, лаконічно сформульована в назві цієї статті, – проста, чітка і далеко не нова. Насправді її багато разів висловлювали раніше, зокрема Джеймс Гаус (*House*, 1977) в одній з найяскравіших робіт останнього десятиліття – «Три обличчя соціальної психології». Тому моїм наміром є не висування якоїсь нової тези, а переформулювання, можливо, дещо різкіше, існуючої, хоча і здебільшого ігнорованої тези, а також намагання повніше й точніше, аніж це робилося досі, витлумачити її значення та визначити межі застосування.

Гаус стверджував, що, оскільки вивчення соціальної структури та особистості зосереджується на зв'язках мікросоціальних явищ та психології індивіда, то це «обличчя» соціально-психологічного дослідження суттєво необхідне як протиположність переважно мікросоціальним наголосам як у психологічному, так і в соціологічному варіанті традиційної соціальної психології. Протягом наступних десяти років соціальна психологія, на мою думку, ще більше зосередилася на «мікросоціальному», забуваючи про «макросоціальне». Водночас більша частина соціології застрягла на помилці Дюркгейма – робити припущення про психологічні процеси, аніж дійсно їх вивчати. Як наслідок, більшість того, що має привнести соціологія до нашого розуміння, як індивіди насправді діють у суспільствах, губиться в незаповнених проміжках між психологічною соціальною психологією та теоретично й методологічно недосконалою соціологією.

У цих зауваженнях я зосереджуюсь на тому, що вважаю проблематичним у дослідженні, явно названому соціально-психологічним. Щоб ви не подумали, що моя критика та зауваження спрямовані тільки на тих соціологів, які називають себе соціальними психологами, поспішаю сказати, що, на мою думку, їхні гріхи діяння (*commission*) блід-

⁵ Друкується за текстом книги Кон Мелвін. Соціальна структура і особистість: власне соціологічний підхід до соціальної психології / К. Мелвін // Соціальні структури і особистість. К., 2007. С. 235–240.

нута порівняно з гріхами не діяння (*omission*) інших соціологів. Соціальні психологи принаймі визнають існування людей; інші соціологи, здається, іноді діють так, ніби вони вважають, що соціальні інститути функціонують не для блага їхніх учасників, або принаймні, не для блага учасників, які діють по-людськи.

Нарешті, останнє вступне зауваження. Всупереч основному висновку мого власного дослідження про те, що соціальна структура та особистість істотно взаємопов'язані (*Kohn, Schooler, 1983*), тут я нічого не говоритиму ні про вплив особистості на її місце в соціальній структурі, ні про вплив особистості на саму соціальну структуру. Ці проблеми занадто складні, щоб їх охопити у такій короткій статті. Натомість я просив би вас вважати мої коментарі доповненням до чудового огляду соціально-психологічної теорії, зробленого Ральфом Тернером (*Turner, 1988*), в якому він підкреслює і ретельно оцінює вплив особистості на соціальні структури.

Соціальні структури як відмінні від середовищ безпосередніх міжособистісних взаємодій

Я вважаю, що більшість із того, що соціологи роблять у галузі соціальної психології, – це чудова соціальна психологія. Я б навіть визнав, що тією мірою, якою соціологічний варіант соціальної психології привносить у психологію наполегливий наголос на повному врахуванні важливості середовища безпосередньої взаємодії, він додає виразно соціологічну перспективу до психології особистості.

Обмеженість значної частини соціологічного доробку в соціальній психології, на мій погляд, у тому, що він недостатньо соціологічний, тому що середовище безпосередніх взаємодій розглядається так, неначе це все, що є в соціальній структурі. Гірше того, соціологічна соціальна психологія часто прирівнює «середовище» до «міжособистісного середовища», неначе у нашому житті немає інших реальностей, окрім міжособистісних. Безпосередні міжособистісні стосунки дійсно впливають на особистість, але це лише частина сюжету; навіть ще важливішими є ті конкретні реальності, як умови, за яких люди живуть і працюють. Деякі з цих умов є міжособистісними, «безпосередніми». Багато інших – ні. Соціальні структури – це більше, ніж звішені малі групи!

Коли соціологічні соціальні психологи не усвідомлюють того, що соціальні структури становлять значно більше, аніж безпосередні міжособистісні середовищами, виявляємося нездатними застосувати найважливіші здобутки соціології до проблем соціальної психології. Як наслідок, соціологічна соціальна психологія здебільшого ігнорує проблематику, яку я вважаю найважливішою в соціальній психології, ті

проблеми, якими займалися засновники нашої дисципліни, а саме: як великомасштабні соціальні структури спливають на життя людей.

Як приклад того, що я маю на увазі, мені треба лише нагадати вам про Марксову зацікавленість відчуженням, безсумнівно, неоднозначним поняттям, проте одним з таких, що переконливо висвітлило нероздільність позицій людей у соціальній та економічній структурах свого суспільства із самим існуванням їх самих. Проблеми, які так привертали увагу Маркса і Вебера, не втратили ані своєї наукової, ані соціальної важливості; змінилось лише те, що зараз ми володіємо методологічними засобами, щоб строго розглядати ті проблеми, про які Маркс та Вебер могли лише розмірковувати. Сумна іронія полягає лише в тому, що тепер, коли ми методологічно оснащені, щоб розв'язувати ці проблеми, ми здебільшого ігноруємо їх. Замість того, щоб надати соціальній психології виразно соціологічної перспективими без потреби обмежуємо масштаби і можливості соціологічного аналізу.

На мою думку, неправильне уявлення про те, що соціальна структура зводиться лише до середовища безпосередньої міжособистісної взаємодії, походить здебільшого з самої установки, яку приймають дослідники, визначаючи, на які проблеми спрямовувати соціально-психологічне дослідження. У більшості досліджень проблема визначається тим, як ми можемо краще зрозуміти якийсь аспект індивідуальної психічної діяльності. Соціологічні соціальні психологи відрізняються від більшості інших соціальних психологів тим, що звертають увагу на те, що індивіди живуть у певних середовищах, отже проблема полягає в тому, як ці середовища впливають на (і можливо також, як на ці середовища впливає) будь-який з аспектів особистісної психічної діяльності, котрий на думку дослідника, найбільше заслуговує на увагу.

Взагалі, немає ніякої помилки в тому, щоб, починаючи з індивідуального, рухатися до соціально-структурного, тільки доки дослідник усвідомлює, що у дійсно соціологічному аналізі вивчення безпосереднього середовища є лише першим кроком. Далі необхідно продовжувати систематично досліджувати, як це середовище формується більшими соціальними структурами. Проте на практиці, дослідники, які розпочинають з індивіда, рідко навіть помічають, що існують більші соціальні структури. Натомість, вони занадто часто прирівнюють соціологічний аналіз до дослідження середовища безпосередньої взаємодії, начебто локальне середовище існує у великому соціально-структурному вакуумі.

Я завжди вважав, що явно соціологічним внеском у соціальну психологію було те, що ми намагаємося систематично поєднати два рівні аналітичного дискурсу – великомасштабний соціальний та індивідуальний. Щоб робити це, бажано не завжди починати з індивіда та

з'ясувати, як втручається соціальне, що соціальні психологи головним чином роблять; бажано також – на мою думку, необхідно – розпочинати інколи з аналізу великомасштабного соціального і з'ясувати, якими є різноманітні шляхи впливу соціального на індивідуальне. Коротко висловлюючись: соціальна структура і особистість.

Звичайно, цілком можливо, що позиції в соціальних структурах по-різному впливають на життя людей на різних етапах їхнього життєвого шляху. Також можливо, що у різні історичні часи соціально-структурні позиції по-різному спливають на тих, хто їх займає. В цьому я бачу виразні можливості, що мають потенціал значно збагатити наше розуміння того, як соціальні структури впливають на людей. Я не вбачаю фундаментальної різниці між соціально-структурним підходом та належно витлумаченим підходом із позиції життєвого шляху. Навпаки, найкращі зразки останнього, як робота Глена Елдера «Діти великої депресії» (1974), додають надзвичайно важливий вимір – час – до нашого розуміння того, як соціальні структури впливають на індивідів. Проте підхід з позиції життєвого шляху, застосований необдуманно, може вести до нехтування соціальними структурами, до неадекватного уявлення, що зміни є настільки всюдисущі, що структури стали нерелевантними; або ж до використання соціальних структур не більше, як мережі координат для відображення просторових і часових параметрів траєкторій індивідуальних життєвих шляхів.

Сегментування знання та необґрунтована детальність інтерпретацій

Оскільки соціальні психологи формують свої проблеми радше в індивідуальній, аніж у ширшій соціальній перспективі, існує загрозна тенденція, що знання ставатиме роздрібненим, а інтерпретації – надто обмеженими. Так ті, хто вивчає, розумову діяльність, здається здебільшого схильними не брати до уваги вже напрацьовано дослідниками, наприклад самості, на шкоду нашому розумінню обох аспектів особистості. Дослідники часто не помічають, що соціально-структурні умови мають безсумнівно подібний вплив як на розумову діяльність, так і на самооцінку, як і на багато інших аспектів психічної діяльності. Натомість, вони присвячують свою увагу *окремим* інтерпретаціям того, що відомо про якийсь один із цих психологічних феноменів, не усвідомлюючи, що будь-яке пояснення, щоб бути адекватним, має стосуватися також усіх подібних явищ.

Якщо (візьмемо мій улюблений приклад) змістовно складна праця збільшує розумову гнучкість особи, і ще збільшує її оцінку самостійності для себе та своїх дітей, і ще підвищує її самооцінку, і ще веде до

підтримки її спрямованості бачити світ як осмислений та прогнозований, тоді, як мені здається, має бути загальним. Недостатньо пояснити зв'язок між складністю праці та розумовою гнучкістю чи зв'язок між складністю праці та самооцінкою так, начебто будь-що з цього – це єдине явище, що потребує пояснення. Більше того, навіть важливіше, що дійсно соціологічне пояснення вказаних зв'язків не може просто брати змістовну складність праці як даність. Складність праці сама є функцією позиції особи в класовій та стратифікаційній системах суспільства.

Отже, замість того, щоб починати, скажімо, з когнітивної діяльності, дійсно соціологічний підхід до соціальної психології розпочинає з великих соціальних структур – котрі деякі називають макроструктурами. У своїх власних працях я розпочинаю з соціальної стратифікації та, нещодавно, із соціальних класів (1990); проте немає жодної принципової перешкоди для того, чому б не можна було розпочати з расової чи етнічної належності, або гендера, чи якогось іншого важливого виміру соціальної структури, як і будь-якого основного соціального інституту. Соціально-психологічне питання, яке постає при цьому, як позиції людей у великих соціальних структурах впливають не прямо на їхню Я-концепцію чи когнітивну діяльність, або на будь-який інший аспект їхніх особистостей, а в цілому на їхні життя. Я переконаний, що у такий спосіб ми не тільки досягаємо більш цілісного розуміння впливів соціальної структури на особистість, але розробляємо також більш адекватні інтерпретації процесів, які до цього причетні.

Суб'єктивація соціальної структури

Якщо починаєш з великомасштабної соціальної структури, то маєш шанс уникнути, крім того, іншої, багато в чому важливішої помилки соціологічної соціальної психології, помилки так само поширеної, як ототожнення соціального з міжособистісним чи обмеження уваги якимось одним аспектом особистості. Це помилка – трактувати соціальну структуру так, начебто вона є предметом індивідуального сприйняття: все те, що бачить глядач. Соціальна стратифікація, наприклад, знов і знов розглядається так, ніби вона є просто актом упевненості індивіда, що він чи вона займає вищу або нижчу нішу в якомусь абстрактному статусному ранжованні. Нонсенс! Соціальна стратифікація впливає на людей значно фронтальніше, ніж просто на те, як, на їхню думку, вони ранжуються, – предмет, що може більше турбувати соціологів, ніж більшість інших людей. Те, як ви сприймаєте ваш статус, насправді може бути одним з найменш важливих наслідків вашої стратифікаційної позиції; набагато важливішим є умови вашої праці та ваш дохід, а також реальності того, де і як ви живете.

Розуміння цього навряд чи можна уникнути, якщо дослідники формують свої питання з позиції соціально-структурного підходу; якщо ж свої питання вони формують з позиції особистісного підходу, ця настанова є дещо прихованою. Моя позиція, звичайно загострена, полягає в тому, що, якщо ви починаєте з індивідів, ви можете не просунутися далі їхніх уявлень. Якщо ж ви починаєте з великих структур суспільства, ви маєте помітити, що будь-які речі безсумнівно зазнають впливу цих структур, і речі, які індивіду відомі, і речі, які індивіду, найбезперечніше, невідомі, – іноді речі, стосовно яких ті, хто посідають владні позиції, витрачають багато зусиль, щоб індивідам, які зазнають впливу, складно було їх побачити.

Усупереч Курту Левіну, ми мусимо знати соціальні сили, впливу яких зазнаємо. І хоча відомий афоризм Вільяма та Дороті Томасів, безсумнівно, правильний: «Якщо люди сприймають ситуації як реальні, вони є реальними за своїми наслідками», протилежне є помилкою: іноді ситуації мають наслідки далекі від розуміння тими, хто брав у них участь. Але я дещо відхиляюсь від суті питання. Моя основна ідея не в тому, щоб заперечити важливість суб'єктивних інтерпретацій: я погоджуюсь, що вони можуть бути надзвичайно важливими. Натомість, я наголошую, що як соціологи ми ніколи не сприймаємо суб'єктивні інтерпретації як даності; фундаментальна соціологічна істина полягає в тому, що суб'єктивні інтерпретації самі сформовані позиціями людей в соціальних структурах. Звідси висновок, що для соціально-психологічного аналізу уявлення важливі не як *незалежні*, а як *проміжні* змінні.

Пояснювання впливів соціальної структури на особистість на противагу виправдовуванням цих впливів

Соціальна структура значима для особистості – для її когнітивної діяльності, для цінностей, для самоусвідомлення, для соціальних орієнтацій – здебільшого тому, що позиції у великих соціальних структурах суттєво впливають на безпосередні умови життя. Чверть століття тому я говорив це про соціальні класи: «Члени різних соціальних класів через задоволення (або страждання) від різних умов життя приходять до різного бачення світу – до різного розуміння соціальної реальності, різних прагнень, надій і побоювань бажаного» (1963, р. 471).

Іноді психологи стверджують, сподіваюся, схвального, що, таким чином, пояснюючи зв'язки між великомасштабними соціальними структурами та психологічним функціонуванням особистості, ми «психологізуємо» соціальну структуру. У моїй власній роботі, наприклад, я «психологізую» соціальну стратифікацію. Вони мають добрі наміри, але я здригаюся. Я не хочу й не вважаю за прийнятне «психологізувати»

соціальну структуру, так само, як не вважаю за прийнятне «соціологізувати» індивідуальну діяльність. Я намагаюсь виявити *систематичні зв'язки* між двома адекватними рівнями аналізу. Мій власний спосіб встановлення таких зв'язків – це ставити запитання, як позиція у більшій соціальній структурі дійсно впливає на умови життя людей, з якими вони безпосередньо стикаються, і як ці умови впливають на їхні цінності, їхні орієнтації, їхні процеси мислення. У моєму дослідженні це веде до наголосу на умовах праці як важливому проміжному зв'язку між соціальною стратифікацією та індивідуальною діяльністю. Очевидно, що є інші зв'язки, і так само очевидно, що хтось може зовсім інакше визначати проблеми і процеси. (Грунтовне обговорення проблем, пов'язаних зі встановленням таких зв'язків, див.: 1981). Мій центральний пункт – це не обґрунтованість моєї власної улюбленої інтерпретації, а стратегічне застосування систематичного дослідження наслідків соціальної структуризації для індивідуального досвіду.

Тому ключовим запитанням стає, чи необхідно надалі зважати на великі структури, якщо вже встановлені зв'язки між позицією у великих соціальних структурах та індивідуальною психологічною діяльністю. Висловлюючись простіше, що неодноразово робилося, якщо можна показати, що соціальна стратифікація впливає на цінності та орієнтації переважно через умови праці, зв'язані зі стратифікаційною позицією, то чи не можна тоді відмовитися від цього поняття, соціальної стратифікації, як зайвого? Я переконаний, що ставити питання таким чином означає плутати *пояснення з виправдовуванням*: пояснення впливу соціальної стратифікації робить це поняття не зайвим, а все необхіднішим, оскільки, лише застосовуючи це чи інше подібне поняття, можна зрозуміти, що ті самі умови праці, які найбезперечніше впливають на людей, самі вбудовані у великі соціальні та економічні структури. Повністю осягнути вплив умов праці на особистість можна тільки через розуміння того, що умови праці самі є опосередковуючим механізмом у впливі великих соціальних та економічних структур на індивідуальні особистості.

Мій приклад та моя власна робота здебільшого стосується одного аспекту макросоціальної структури – соціальної стратифікації. Проте я зовсім не вважаю, що це єдиний аспект соціальної структури, вплив якого на індивідуальну психічну діяльність має перебувати в центрі соціологічної уваги. Навпаки я переконаний, що ми повинні вивчати, як усі основні соціальні інститути суспільства впливають на індивідів. Більше того, ми повинні вивчати процеси у міжнаціональних порівняннях, інакше наші узагальнення будуть назавжди обмежені здебільше американським суспільством (1987). Я вважаю, що справжня соціоло-

гічна соціальна психологія може задовольнитися не менше, аніж систематичними спробами розуміння процесів, через які основні соціальні інститути будь-якого суспільства, розглянуті у міжнародній перспективі, впливають на членів цього суспільства. Більше того, я вважаю, що зараз ми маємо методологічні засоби, що уможливають строгі міжнародні порівняльні дослідження соціальної структури та особистості.

Я завершую, повертаючись до поняття «психологізації» соціальної структури. Я б переформулював цей, сповнений добрих намірів, але помилковий шлях визначення проблеми. Систематично встановлювати зв'язки між соціальною структурою та особистістю – це означає не психологізувати соціальну структуру, а пояснювати процеси, через які соціальна структура впливає на індивідів. Не розкривати такі зв'язки означає даремно обмежувати розуміння як соціальної структури, так і особистості.

Мейжис І. А.

ТРИ УКРАЇНИ: СОЦІОСТРУКТУРНИЙ АНАЛІЗ

Ukrainian society coexist three mass groups who share the values and social representations Industrial, Information and a Modern society. Values and social representations are shaped by people's work, present or past. The country's future is determined by the growth of the creative class and its impact on economic development. In connection with this problem identified Ukrainian sociology.

Key words: social representations; Industrial; Information and Modern society; the Creative class in Ukraine.

Від самого початку існування соціології одним з головних її завдань було визначення соціальної структури суспільства на основі соціальної диференціації. Розподіл населення на великі соціальні групи став передумовою аналізу, який дає можливість зрозуміти справжній характер міжгрупових відносин, а також прогнозувати напрямок розвитку суспільства. З часів Аристотеля найчастіше в соціології були поширені вертикальні теорії розширення суспільства на основі майнового стану людей. До таких теорій відноситься класовий підхід К. Маркса і більш складна соціальна стратифікація П. Сорокіна, яка базується на основі таких ознак як характер власності, розмір доходів, обсяг влади, освіта, престиж, національні та ін.. Разом із цим вже з початку ХХ ст. в соціології були запропоновані нові якісні критерії диференціації. У М. Вебера це етичні принципи протестантів і католиків, у Е. Дюркгейма – колективні уявлення, у Т. Парсонса – культурні стандарти і цінності. Соціологи намагались не просто об'єднати людей в групи, але і зрозуміти за рахунок чого таке об'єднання відбувається. З одного боку, на думку вчених, цей процес універсальний і природний, тому що люди не рівні і їм важливо знайти серед інших своїх однодумців, щоб об'єднавшись із ними в групу мати захист і впевненість у своєму стані. З іншого боку, наявність різних соціальних груп дає можливість реалізації та відтворення відносин в суспільстві, коли перемога носіїв одних соціальних уявлень над іншими забезпечує розвиток, або навпаки – заважає руху і призводить до стагнації суспільства і навіть до поступового самознищення. Такі великі групи давно отримали умовні назви новаторів і консерваторів.

У сучасній українській соціології також робляться спроби диференціації великих груп людей по різних засадах. Найбільш ґрунтовні роботи стосуються сучасної соціальної структури країни. Але коли йдеться про політичний вибір українців, найчастіше обговорюється розділення країни навпіл, який особливо помітний в електоральній ситуації. Вчені намагаються пояснити це явище різними дійсно важливими факторами:

- історичне минуле і поділ України на Право- і Лівобережну з часів Руїни 17 ст.; [3];

- історичне існування України у складі двох імперій на початку ХХ ст., а звідси і різний соціальний досвід управління[7];

- мовний і етнічний фактори, використання української та російської мови у життєвій практиці, серед яких особливе місце належить лонгitudним дослідженням КМІСу під керівництвом Валерія Хмелька щодо лінгво-етнічної структури України [13];

- розподіл населення на великі соціальні групи як споживачів на ринку товарів та послуг, який щомісячно готує Омнібус GfK Ukraine [4];

- деякі наші сучасники, наприклад відомий мільярдер Д. Фірташ, вважають, що існуючий поділ країни спричинили політики, а не історія або життєва ситуація [4], що навряд відповідає дійсності.

Насправді процес диференціації присутній у будь-якому суспільстві, його фіксують всі сучасні дослідження. Але необхідно зауважити, що при всій важливості мовного питання для творення культурної ідентичності українців та їх ціннісних орієнтацій, не менш важливе значення, на наш погляд, мають їхні соціальні уявлення про історію, сучасний стан країни, а також найбільш бажаний вектор соціально-економічного розвитку.

Гіпотезою цього дослідження стало наступне: все доросле населення України можна умовно розділити на три великих сукупності, соціальні уявлення кожної з яких пов'язані з їх активною трудовою діяльністю в Індустріальному, Постіндустріальному і Модерному суспільствах. Усі ці суспільства співіснують в сучасній Україні. Саме вони об'єднують людей не за класовим принципом і навіть не за їх статками, а саме за рахунок соціальних уявлень і цінностей, що притаманні цим суспільствам. Такий структурний розподіл спостерігається тільки в одній ситуації: коли українцям пропонується обирати державні органи влади, а фактично – шлях розвитку країни. Явище це настільки не звично, що досі з цієї точки зору дослідження не проводилися, хоча політики її відчують і використовують в своїх виступах і програмах. На наш погляд, таке явище обумовлено швидкістю соціальних трансформацій, які переживаються Україною на фоні ще більш швидких змін у світі, які польсько-англійський соціолог З. Бауман назвав «текучою сучасністю» [2].

Мета статті полягає в тому, щоб показати як соціальні уявлення, що формуються у більшості людей в період їх активної трудової діяльності, впливають на структуру суспільства і результати політичного вибору. Фактично ці тимчасові соціальні сукупності визначають подальший соціальний розвиток країни та її майбутнє.

У соціології *соціальні сукупності* – це відносно сталі групи людей, які мають більш-менш сході умови, спосіб життя і подібні інтереси. З цієї точки зору ззовні населення нашої країни також можна розглядатися як певну соціальну сукупність, що історично пов'язана з визначеною територією, має подібні умови життя і цінності. Але в середині країни ми намагаємося класифікувати людей по інших основах. Соціологія пропонує розглядати сукупності як статистичні (всі жителі країни за статевим і віковим поділом), реальні (наприклад, городяни, селяни, працівники сфери обслуговування і т. і.) та масові, тобто ті, що визначені поведінковими розбіжностями, але суто ситуаційними і нефіксованими. Саме ці *тимчасові масові сукупності* мають значення для даного дослідження. Такі сукупності достатньо складно виокремити, тому що їм притаманні наступні риси: а) це аморфні утворення з нечіткими межами розподілу; б) у таких сукупностей невизначена кількість і якісний склад, оскільки їм притаманна різнорідність, міжгрупова і міжкласова природа; в) для об'єднання таких сукупностей необхідна певна ситуація, за межами якої вони як правило не виникають [1].

У зв'язку із аморфністю і тимчасовим існуванням масових сукупностей вони дуже рідко розглядаються в якості структурних одиниць соціальної структури. Але в такому випадку саме вони мають особливий інтерес для дослідження. Пітірим Сорокін пропонував розглядати такі сукупності з точки зору об'єднуючих цінностей. У роботі пропонується розглядати не тільки цінності (вони були розглянуті в інших роботах автора), а соціальні уявлення (колективні у Дюркгейма), які також здатні об'єднувати людей. В такому випадку це ті соціальні уявлення, які формуються у людей в період активної трудової діяльності, наявної, або той, з якою вони були довгий час пов'язані в минулому.

На таке припущення наштовхнуло спостереження електоральної поведінки жителів Миколаєва, яке за радянських часів отримало назву «Міста корабелів». Воно стало центром суднобудування ще в доіндустріальну епоху, але інтенсивно розвивалося з останньої чверті XIX ст., коли в Росії розпочалася індустріалізація. Саме з потужною індустріалізацією протягом приблизно останніх 150 років було пов'язане життя українців на Півдні і Сході країни, оскільки там розташовані найважливіші для промисловості корисні копалини – вугілля та метал. Індустріальному етапу притаманна і швидка урбанізація, яка розпочиналася

ще в межах Російської колоніальної імперії і продовжувалась в СРСР. Звідси і вплив російської мови у колишній найважливішій імперській колонії. Він був не просто сильний, він став головною якісною ознакою приналежності людини до сучасності, прогресу. Селяни переїздили до міст, намагались стати городянами і оволодіти російською мовою, як основною відмінністю міського способу життя. Зрозуміло, що для українців така ситуація не була простою, а тому на Півдні і Сході і тоді і зараз вживання української мови імпліцитно вважається ознакою селянина, людини «відсталого» і нерозвинутої. Зміни почалися тільки з набуттям Україною незалежності і надання українській статусу державної мови.

Кожна країна має своє минуле, дійсність і майбутнє, відповідно до яких у соціальних уявленнях людей присутні відповідні погляди та ідеї. Тут не треба спрощувати і вважати, що всі старі люди утворюють сукупність, що дотримується поглядів Індустріальної епохи, а представники середнього віку ближче до соціальних уявлень Постіндустріальної початку 90-х, коли в країні стрімко зростала сфера обслуговування, поглинаючи звільнених працівників промислових підприємств. Молодь же орієнтована на цінності і соціальні уявлення Інформаційного і Постмодерного суспільства. Тим не менше сенс у такому міркуванні є, тому що такі ж само процеси відбувалися у США 60-х. Разом із цим на формування пропонованих сукупностей в Україні впливають і інші фактори.

Перший і важливий фактор, який суттєво впливає на соціальні уявлення і цінності українців – це розподіл населення країни за його статками, тобто економічним станом.

Державна служба статистики України майже з початку свого існування щорічно проводить аналіз стану домогосподарств. Він показує як у роки незалежності в країні стрімко з'явилися дві принципово нові категорії населення: перша – справжні бідні, яким не вистачає навіть на продукти харчування, друга – справжні багаті, навіть мільйонери і мільярдери, імена яких на слуху у кожного завдяки діяльності українських ЗМІ. Складена нами таблиця наводить дані про самооцінку людьми своїх доходів за останні шість років [7].

Таблиця розподілу домогосподарств показує, що до заможних себе стабільно відносять 0,1 % опитаних. Це можна було б рахувати за норму, якщо б середній клас країни складав 60–70 % населення, а не менше 1 %. Незначне його зростання спостерігалось тільки у 2008 р., але вже у 2011 р. таких господарств стало більше, ніж вдвічі менше. Одночасно на 8 % зменшилась частина «небідних, але ще не представників середнього класу», яких можна вважати нижчою верствою серед-

нього класу України. За цей же час кількість «бідних» зростає з 60,2 % до 66,9 %, наблизившись таким чином до небезпечних 2/3 населення. Такий стан доходів свідчить про тотальну відверту бідність українців, яким до такої думки про себе дуже важко звикнути. Насправді, найвищий показник благополуччя був отриманий українцями за роки незалежності тільки у 2008 році, в передостанній рік перебування на посаді Президента В. Ющенка, за часів уряду Ю. Тимошенко. Незважаючи на свару між чільниками держави, то був час, коли народ відчував можливість законно змінити вищих посадових осіб. Це суттєво впливало на настрої людей, а відповідно і на самооцінку домогосподарств. Цей рік за показниками наведеної таблиці можна вважати найкращим для України за всі роки незалежності, незважаючи про загальний скепсис стосовно влади.

Розподіл домогосподарств, які за оцінкою матеріального добробуту відносять себе до певного класу ⁶ (за матеріалами Державної служби статистики України)

Відносять себе	2006	2007	2008	2009	2010	2011
<i>до заможних</i>	0,1 %	0,1 %	0,1 %	0,1 %	0,1 %	0,1 %
<i>до представників середнього класу</i>	1,5 %	0,8 %	1,7 %	0,9 %	1,1 %	0,7 %
<i>до небідних, але ще не представників середнього класу</i>	38,2 %	36,8 %	40,2 %	38,8 %	33,8 %	32,2 %
<i>до бідних</i>	60,2 %	62,4 %	58,0 %	60,3 %	65,1 %	66,9 %
<i>не змогли відповісти</i>	0,0 %	0,0 %	0,0 %	0,0 %	0,0 %	0,2 %
	100 %	100,1 %	100 %	100,1 %	100,1 %	100,1 %

У сучасному Миколаєві ситуація відрізняється від загальнодержавної, але не суттєво. За матеріалами дослідження кафедри соціології ЧДУ ім. Петра Могили, узагальнених Л. В. Калашниковою, до заможних відносять себе 4,3 % опитаних на початку 2013 р, а до найбідніших загалом 13,5 % [9].

⁶ Методологічні основи формування вибірових сукупностей для проведення органами державної статистики України базових державних вибірових обстежень населення (домогосподарств) (затверджені наказом Держкомстату від 02.08.2005 № 223).

Соціологія особистості

Рівень матеріального забезпечення родини:			
		Частота	%
Варіанти відповідей	Ми живемо заможнo і можемо дозволити собі все, що хочемо	17	4,3
	Ми живемо добре, але не можемо дозволити собі всього того, що хочеться	121	30,3
	Ми живемо в середньому достатку, дозволяючи собі лише те, що необхідно для нормального життя	208	52,0
	Ми живемо досить скрутно і не можемо дозволити собі навіть найнеобхіднішого	48	12,0
	Ми живемо вкрай скрутно і нам ледь вистає на життя	6	1,5
	Разом	400	100,0

Значне уточнення відбувається, коли люди вказують свій середньомісячний дохід.

Середньомісячний дохід родини Миколаєва			
		Частота	%
Варіанти відповідей	До 1000 грн	25	6,3
	1000–3000 грн	172	43,0
	3000–5000 грн	140	35,0
	5000–8000 грн	48	12,0
	Більше 8000 грн	15	3,8
	Разом	400	100,0

Так, практично половина опитаних має доходи до 3000 грн, з них 6,3 % – менше 1 тис. грн. Саме ці люди і живуть вкрай скрутно, але не бажають вважати себе найбіднішими, що свідчить про обмеженість інформації, основаної на самооцінці. Реально найбільш чисельною віковою групою, що живе «скрутно» і «вкрай скрутно» є представники вікової групи старші 60-ті роки (32,8 % від усієї кількості бідних). Їх життя було пов'язано із «золотою добою» Миколаєва, коли він був визнаним центром суднобудування.

Біля 47 % опитаних отримують від 3000 до 8000 грн (приблизно 400–1000 \$). За термінологією Держкомстату це означає, що вони скоріше «не бідні, але і не представники середнього класу». Зважаючи на те, що річ йде лише про жителів міста, де доходи вищі, ніж у селі,

можна припустити, що в Миколаєві складається така ж ситуація, що і по країні в цілому.

Економічний стан населення є визначальною умовою для пояснення існування запропонованих нами соціальних уявлень, що розділяють країну. Додатково їх можна описати за допомогою даних сучасних соціологічних досліджень.

Перша Україна. Першу України представляють ті групи населення, трудова діяльність яких була пов'язана з Індустріальною добою в колишньому СРСР, коли забезпечувалась повна зайнятість населення. Деякі великі промислові підприємства продовжують працювати і сьогодні, хоча і отримали нових власників. Ці останні і є найбільш багатими людьми України – сучасні власники металургійних підприємств і шахт радянської доби. Із 100 найбільш багатих українців перша *п'ятірка* має сумарні статки, які дорівнюють статкам інших 95 осіб (10) і пов'язані з металургією. Ці люди стали олігархами, що володіють великою власністю та мають вагомий вплив на державні органи влади. Не дивно, що їх підтримують інші багаті люди. Дивно інше – вони викликають довіру у найбільш зубожилых верств населення, яких в країні абсолютна більшість. У соціальних уявленнях старших вікових груп саме олігархи замістили собою попереднього єдиного власника – державу. А тому більшість людей, життя яких було пов'язано з індустріальними підприємствами, продовжують мріяти про їх відновлення, яке б могло забезпечити всіх роботою якщо не за допомогою держави, то за допомогою олігархів. Звідси і виникає парадоксальна ситуація, коли соціальні уявлення про найкращій устрій для країни об'єднують найбагатших і найбільш бідних за рахунок того, що одні володіють зараз, а інші були колись працівниками індустріальних підприємств.

Хрещеним батьком сучасного стану України став Президент Л. Кучма, який досить свідомо обрав визначений шлях розвитку, тому що і сам був людиною Індустріальної доби, брав особисту участь у зміцненні промислового потенціалу країни. Немає сумніву, що він керувався найкращими міркуваннями, тому що вважав, що саме індустріальний потенціал є головною ознакою могутності країни. Попередження економістів і тодішніх керівників провладної Народно-демократичної партії (А. Матвієнко, В. Філенко, Т. Стецьків та ін.), які намагалися зупинити цей процес, не мали успіху. Особисте переконання Президента та його оточення, що найкращий шлях розвитку України – це збереження її промислового потенціалу, мало велику підтримку серед української промислової і фінансової еліти, а головне, – у переважної більшості населення. Небезпечність такого розвитку подій була недостатньо усвідомлена і артикульована соціологами.

Таким чином, *Перша Україна* – це плоть від плоті радянської України, вона наслідує погляди, частково цінності та соціальні уявлення індустріальної доби. Саме тому в результаті 20-тирічної «боротьби» за незалежність ми отримали напівфеодальну країну періода розпаду з шаленим набуттям власності окремими людьми, які вважають себе розумнішими за дурнів, які добровільно віддали їм свої ваучери в шахрайські інвестиційні фонди, або продали за 10 рублів, щоб мати на кусок хліба. На наших очах розпався фактично колоніально-ієрархічний устрій СРСР, який змінився нестримним «приобретательством», що так влучно описав М. В. Гоголь у «Мертвих душах». Сьогоднішні намагання перерозподілу власності між багатими тільки додають невпевненості в оптимістичному розвитку країни. Разом з цим важливою ознакою майбутніх змін є однозначна електоральна позиція жителів столиці, як найбільш освіченої та інформованої частини населення в будь якій країні. Це позиція заперечення вже сформованого соціально-економічного устрою.

Друга Україна. Світоглядні позиції і соціальні уявлення Другої України також визначаються трудовою діяльністю людей, але вже Постіндустріального суспільства. Сьогодні це досить значна спільність, яка розпочала формуватися ще за часів радянської доби, коли М. Горбачов офіційно дав старт появі приватних підприємств у сфері обслуговування, а в СРСР розпочалися процеси, що були притаманні США з кінця 50-х років і Європі з кінця 60-х років. Причини були суто економічні: в промисловості за рахунок автоматизації і механізації виробничих процесів швидко скорочувалась чисельність працівників, що призвело до зростання кількості людей, зайнятих у сфері обслуговування. Першим це відмітив Д. Белл, який і назвав суспільство Постіндустріальним, пізніше воно отримало назву Інформаційне.

Друга Україна чисельно значно збільшилася тільки в роки не залежності, коли розпався радянський народногосподарський комплекс з причин застарілості технологій. СРСР не витримав змагання з капіталістичними країнами і був приречений, а його розпад тільки додав трагічності і плутаності в пошуку причин соціальних змін. З початку 90-х років величезна армія людей працездатного віку була змушена шукати роботу і принципово нових занять. Цей момент формування Другої України зафіксований в українсько-американському міжнародному дослідженні КМІСу, в організації якого брав участь американський соціолог Мелвін Кон. Найбільш вражаючий приклад змін у масовій свідомості українців був зафіксований дослідниками саме в цій роботі, коли більшість співвітчизників була змушена шукати для себе нових занять. Два зрізи в соціологічному дослідженні 1992/1993 р. і

1996 р. зафіксувала вражаючі зміни у соціально-стратифікаційних позиціях, а також у цінностях і самосвідомості українців.

У дослідженні брали участь тільки ті люди, які мали роботу у 1992–1993 роках, коли ще діяли радянські підприємства, але вже не сплачували заробітну платню. Це штовхало людей на пошук для себе інших занять. Інженери і конструктори ставали будівельниками, офіціантами, перукарями, оволодівали іншими професіями в сфері обслуговування, або емігрували до тих країн, де є попит на висококваліфіковану робочу силу. Але більшість все ж таки залишилась в країні, знайшла роботу і взяла участь у другому зрізі соціально-психологічного дослідження КМІСу. Наведені в таблиці данні показують значні зміни у свідомості людей.

**Соціально-стратифікаційна позиція та особистість:
Україна, 1992–1993 та 1996 роки (за матеріалами дослідження)
[8, с. 430]**

Деякі показники кореляції між соціально-стратифікаційною позицією та:	Кореляції нульового порядку між соціальною стратифікаційною позицією та особистістю, для чоловіків та жінок, що мали роботу як у 1992–1993, так і в 1996 році			
	Чоловіки		Жінки	
	1992–1993	1996	1992–1993	1996
самостійністю орієнтацій;	0,23	0,43	0,36	0,35
дистресом	-0,15	-0,10	-0,03	-0,14
розумовою гнучкістю	0,47	0,87	0,57	0,74
Кількість випадків	352		412	

Так, чоловіки, які попри всі негаразди мали роботу, продемонстрували самостійність орієнтацій, яка зросла майже вдвічі. В той же час у них зменшилася залежність від стресу, а головне, – значно виросла розумова гнучкість. Це означає, що більшість українців справилася з викликами часу і пристосувалась до змін. Крім того, в дослідженні наведені різноманітні приклади змін у соціальній свідомості українців, які стали більш незалежними, тобто менш авторитарними, сприйнятливими до змін, більш відповідальними і упевненими в собі і т. і. [8].

Усі ці дані свідчать, що більша частина людей працездатного віку достойно пережила кардинальні соціальні зміни, що відбулись в Україні протягом 90-х років, в тому числі за рахунок змін у своїй трудовій

діяльності. Тому дослідники відмітили наступне: «Особливості роботи респондентів з інформацією, з речами та з людьми – типи даних, з якими вони працюють, інструменти, які використовують, природа їхніх стосунків з людьми, з котрими взаємодіють, – усе це відносно неважливе. Те, що дійсно має значення для цінностей і орієнтацій, – це складність праці з інформацією та з людьми, час, витрачений на роботу з інформацією, речами і людьми, та *загальна складність праці*. Кожне з цього є незалежно значущим, а їхня множинна кореляція з цінностями та орієнтаціями дещо більша, ніж кореляції кожного окремо» [8, с. 62]. Це означає, що значна кількість українців виявилася рівними викликам свого часу і змогла пристосуватись до змін, які розпочалися в суспільстві, оволодіти новими видами діяльності. Ці люди і складають Другу Україну, що відмовилась від соціальних уявлень Індустріальної доби і здатна жити сьогоденням, а не мріяти і ідеалізувати минуле.

Треба зауважити, що ніхто не вимірював чисельність цієї Другої України. Вона представлена усіма верствами населення. Як мінімум, це та частина населення від 33 % до 41 %, які вважають себе «середнім класом» і «не бідними» в обстеженнях Держкомстату. Оскільки ці дані наведені за самооцінкою людей, то можна припустити, що певна кількість тих, хто вважає себе «бідними», також належить до Другої України по своїх ставленнях (*attitude*) і соціальних уявленнях і орієнтаціях, хоча і не наважується себе так називати. Можна також припустити, що саме представники Другої України стали рушійною силою Помаранчевої революції, коли на Майдані Незалежності опинились і студенти, і бабусі, які приносили гарячу їжу протестувальникам. При цьому відсутність чітко сформульованих ідей і мети розвитку країни призвели до того, що вся боротьба точилася біля постаті майбутнього Президента. Непродуктивність такої боротьби стала досить швидко зрозумілою, тому що одна досить консервативна людина не може уособлювати в собі увесь потенціал змін, яких потребує суспільство. Врешті-решт це і призвело до регресу в політиці і до розчарувань виборців.

Третя Україна. Ця Україна непомітно для нас сформувалась за роки Незалежності у нову перспективну спільноту, яка вже заявила про своє існування. Це представники Інформаційного і Модерного суспільства, яке нещодавно розпочало розвиватися в країні і кількісно представлена перш за все молоддю. Значний прошарок у цій спільноті складають люди середнього віку, що зайняті у творчих видах діяльності, які масово збільшилися в останні півтора-два десятиліття. Це журналістика, телебачення, фінанси, банківська справа, дизайн, ІТ-технології та

інші види діяльності, що потребують творчих зусиль. Майже всіх працівників таких професій у сучасній соціології з легкої руки Річарда Флориди називають «креативним класом», оскільки саме вони здатні формулювати нові соціальні ідеї, брак яких відчувається у всьому світі.

Майже 10 років тому у Великій Британії було офіційно визначено поняття креативного класу: це всі сфери виробництва, які спираючись на індивідуальні творчі здібності, вміння і таланти, мають потенціал для створення багатства і робочих місць шляхом виробництва та використання інтелектуальної власності, як відмічає сайт М'etropolitiques [13]. Тоді ж у 2002 році Флорида випустив перше ґрунтовне соціологічне дослідження «Поступ креативного класу» (The Rise of the Creative Class), а у 2003 р. «The Flight of the Creative Class» [11]. Достатньо швидко, як для соціологічного дослідження, книжки були перекладені на більшість європейських мов, а у 2007 р. перша з них з'явилась російською [10].

Для більшої зрозумілості можливостей впливу креативного класу на українське майбутнє звернемо увагу на його розвиток у США протягом ХХ ст. у порівнянні з іншими великими за чисельністю класами, що зайняті у сільськогосподарському, індустріальному виробництві і обслуговуванні.

Наведений малюнок з другої книги Р. Флориди чітко показує як протягом ХХ ст. поступово зменшувалась частка населення, зайнята у сільськогосподарському виробництві з майже 40 % у 1900 році до 2 % у 2000 р. Зайнятість у промисловості до 1920 року постійно підвищувалась, але після 1960 р. швидко знизилась до 20 %. Саме в той час набув розвитку клас, зайнятий в обслуговуванні, який стрімко зростав і досяг більше 45 % працездатного населення. Але і він почав скорочуватися з 80-х років за рахунок одночасно бурхливого підйому креативного класу.

Сьогодні такі ж самі процеси відбуваються у Європі, спочатку в Західній, а згодом у Центральній і Східній. Такий же розвиток подій притаманний і Україні, якщо вона не зруйнує своє майбутнє за рахунок невдалої політики. Така загроза існує, тому що для креативного класу України створені такі умови, коли його розвиток на Батьківщині значно обмежений за рахунок зниженого попиту на його послуги і низьку оплату праці. Складається парадоксальна ситуація, коли значна кількість молодих готова і фахово підготовлена до роботи в найбільш прогресивній сфері виробництва, а попиту на робочу силу такого ґатунку в Україні занадто мало. Більше того, найбільш потужну силу розвитку суспільства у нас практично виштовхують з країни.

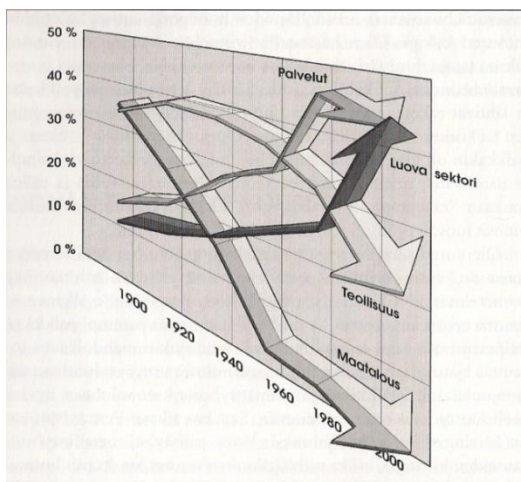

Рис. 9. Зростання креативної економіки у США протягом ХХ ст. [11]

Креативний клас України ще тільки набуває свого впливу і найбільш помітно заявив про свою наявність, коли його залишили без розваг Інтернету, за які в будь-якій країні треба платити. Коли 1 лютого 2012 р. за рахунок хакерських атак були «обвалені» сайти МВС, адміністрації Президента, а пізніше Кабінету Міністрів і Партії регіонів, стало зрозумілим, що Третя Україна існує і здатна швидко домовлятися і діяти спільно, коли зачіпаються її інтереси. Насправді акція з точки зору моральності сумнівна, тому що йдеться про піратство в інтелектуальній сфері. Але зважаючи на величезну бідність українців, а особливо молоді, стає зрозумілим, чому ця атака не отримала негативних оцінок у ЗМІ.

Особливе значення має той факт, що креативний клас України помітний ззовні. Саме в книзі 2005 року, Флорида надрукував порівняльну таблицю по 45 країнах, де була оцінена потужність креативного класу кожної з них. Креативність оцінювалась по 10 показниках згорнутих по 3 напрямках: *таланти* (обдарованість, креативний капітал, людський капітал, рівень освіти), *технології* (технологічний індекс, дослідницька і творча робота, інноваційні патенти), *толерантність* (це 3 індекси, включаючи терпимість до гомосексуалізму⁷). В таблиці,

⁷ Сам Флорида пояснює цей факт тим, що він порівнював складену їм карту США, де були зафіксовані райони з найбільшим зростанням креативного класу, з даними іншого соціолога, який вивчав розповсюдження гомосексуальності по території США. Оскільки вони співпали, Флорида пояснює цей факт більшою толерантністю населення до людей з

складеної Флоридою, Україна посіла 27 місце серед 43 країн світу, в яких розпочався процес змін в суспільстві (Росія – 25 місце). Маючи добрі показники по обдарованості і талантам, Україна програє за рахунок технологічного відставання, коли винаходи інженерів і науковців не реалізуються в патенти і створення нових технологій, а також інтолерантності, нетерпимості не тільки до мислячих іншим чином, а навіть і до іншомовних всередині країни.

Одне з болючих питань, на якому грають політики, є становище української мови. Наскільки складно йде процес набуття нею чинності як загальноживаної в науці і культурі можна побачити за результатами сучасного дослідження Дмитра Позняка стосовно мовної ситуації серед молоді Сходу. У висновках його дослідження зазначено: «Серед загальноукраїнської і центрально-української вибірки домінуючим фактором, що, на думку респондентів, утримує молодь Сходу від спілкування українською, виявився низький престиж і незнання українською мови»... Але на думку самих молодих Сходу вони утримуються від використання української мови за наступних причин: «спілкування українською суперечить ідеологічним поглядам молоді Сходу, є побоювання, що це може змінити їх особистість, а також острахи щодо офіційного тиску» [5].

Такі висновки дослідження настроїв молоді не можна залишити поза увагою, тому що за даними В. Хмелька на Сході проживають за етнічним походженням: 34,1 % моноетнічних українців, 45 % українсько-російських біоетнорів і 20,8 % моноетнічних росіян [11]. На наш погляд, в основі наявної ситуації лежать два визначальних фактора вітчизняної історії.

Перший фактор відмови від рідної мови пов'язаний з Голодомором. Найбільш розумні селяни шукали спасіння у великих промислових містах Півдня і Сходу: Донбасі, Дніпропетровську, Одесі та ін., в яких за часів швидкої Індустріалізації був величезний попит на здорових працездатних людей. Зрозуміло, що під загрозою репресій такі налякані люди намагалися позбавитись рідної мови, яка видавала їх походження. А сьогодні їх нащадки бояться змін своєї особистості.

Другий факт визначений тим, що південний схід країни був колонізований Російською імперією тільки у XVIII ст. а тому із самого початку не тільки офіційна, але і побутова мова була російською. Вважаю, що менше за все тут потрібні якісь спеціальні заходи, тому що мовні питання дуже сильно чіпають емоції людей. Толерантність щодо вживання у побуті будь-якої мови – це обов'язкова умова збереження миру.

нетрадиційною орієнтацією. Саме ця толерантність, відсутність агресії в суспільстві приваблює творчих людей, які прагнуть соціального спокою для себе і своїх сімей.

Ситуація в Україні мало відрізняється від мовних проблем колоній інших імперій, Британської або Французької. Для населення Індії, Пакистану, значної кількості Південної і Східної Африки вживання англійської поряд із мовами своїх країн стало культурним явищем двомовності. Так само, як в самостійних країнах Магрибу – вживання французької. Мабуть, відкидання здобутків російської культури останніх двох століть не принесе нових звершень українцям, а зашкодить точно. Обмежені люди не бувають ні творчими, ні толерантними. Разом з цим гра політиків на мовних питаннях є не просто невдалою, насправді це зрадництво національних інтересів молодій державі.

Що стосується поступу українського креативного класу, то його становище є на сьогодні вкрай небезпечним. Біля 70 % освіченої молоді хочуть покинути батьківщину і емігрувати в більш благополучні країни. Якщо не буде вжито ефективних заходів щодо перебудови, або реформатування економічного і політичного устрою, то Перша Україна фактично знищить своїх дітей – найбільш талановиту частину Третьої, якій немає чого втрачати на Батьківщині, крім своєї бідності. Сценарій надто поганий, щоб можна було залишити його поза увагою. Про це постійно нагадують автори щотижневика «Кореспондент», інші українські ЗМІ, які розповідають про цінності і наміри Третьої України.

Фактично необхідна зміна економічної моделі розвитку України: з кланово-олігархічного капіталізму, який замінив собою державно-монополістичний, на модель народного капіталізму і держави загального блага, що має реальний потенціал для того, щоб краще і швидше подолати проблеми, поставлені перед Україною сучасним світом. Україні потрібно запровадження таких механізмів одержання і розподілу доходів у суспільстві, які б забезпечили значне розширення верстви дрібних і середніх приватних власників, тобто середнього класу, який за останні три роки був майже знищений нерозумними діями уряду М. Азарова. Сукупність подібних механізмів утворює модель народного капіталізму, яка з успіхом працює в багатьох країнах, в т. ч. у Польщі, Швеції, Фінляндії, які практично уникнули світової економічної кризи. Це дасть можливість швидше подолати проблеми, пов'язані з перманентним дефіцитом державного бюджету та стрімким збільшенням державного зовнішнього і внутрішнього боргу, збалансувати попит та пропозицію, стимулювати розвиток внутрішніх ринків капіталу і вийти на траєкторію економічного зростання. Між іншим, націоналізувати привласнені олігархами підприємства, ввести прогресивний податок на доходи – не таке вже і важке завдання, якщо в парламенті буде більшість соціально орієнтованих партій. Не може бути

такого, щоб зубожілі бабусі і мільяртери сплачували один й той самий податок на доходи.

Висновки:

1. Наша гіпотеза стосовно наявності в Україні трьох великих сукупностей, які виникають під час виборів, потребує додаткового соціологічного і соціально-психологічного дослідження, відповідної розробки показників, операційних ознак і інструментів дослідження. Дана стаття є лише першим кроком на цьому шляху. Вона скоріше має метою привернути увагу науковців, журналістів та інших творчих працівників до великої проблеми сучасної України – застарілого і хибного змісту соціальних уявлень більшості населення.

2. Намагання зрозуміти і оцінити сучасність неможливо без знання особливостей історії країни, яка зазвичай визначає не стільки подальший шлях (насправді всі змушені рухатися за теми, хто в авангарді розвитку планети), скільки його особливості. Україна сьогодні знаходиться в небезпечній ситуації і не тому, що їй загрожує нова колонізація. Небезпека заключається в застарілості поглядів і соціальних уявлень величезної частини населення, яка не бачить нових перспектив, так само як не бачать, або не хочуть бачити його політики.

3. Людям важлива чітка перспектива. Починаючи з часів Мойсея, для кожної людини важливо усвідомити зміст реальності і напрямок її руху. Особлива роль тут належить соціології, яка вперше, на думку П'єра Бурдьє, пододала відмінність між поясненням і розумінням. «Щоб працювати у світі (на протилежність від того щоб бути опрацьованим ним) необхідно знати, як працює цей світ [2, с. 227]. Наша гіпотеза, що більшість населення сучасної України знаходиться в полоні уявлень радянської доби, небезпідставна. Про це свідчить аналіз збудованого суспільства, яке точно відтворює карикатурний образ капіталізму з підручників з «наукового комунізму».

4. Головним завданням сучасності для соціології є соціальна провіта, яка буде тим більше успішною, чим більше буде покладатися на наукові соціологічні знання. Особливої уваги потребують журналісти, які є головним каналом у справі формування більш сучасних поглядів і соціальних уявлень населення.

Цитовані джерела:

1. Аверин А. Н. Социальная структура общества [Электронный ресурс] / А. Н. Аверин. – РАГС – 2006. – 84 с. – Режим доступа : ru.wikivrsity.wikia.com/wiki/Социальная_структура.

2. Бауман З. Текучая современность / З. Бауман. – СПб. : «Питер», 2008. – 238 с.

3. Грицак Я. Двадцять дві України / Я. Грицак. – Критика, 2001. – № 4.
4. Інтерв'ю Д. Фірташа 29 грудня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zaxid.net/home/showSingleNew>.
5. Позняк Д. Проблема україномовного спілкування серед молоді південного сходу країни / Д. Позняк // Соціальна психологія. – 2010. – № 4.
6. Рябчук М. Дві України / М. Рябчук // Критика. – 2001. – № 10.
7. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України у січні 2012 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.sumy.ukrstat.gov.ua/data/220612_sb_2012.pdf.
8. Соціальні структури і особистість. Дослідження Мелвіна Л. Кона і його працівників / Пер. з англ. В. Є. Хмелько. – К. : Видав. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 559 с.
9. Соціальні виміри міського простору (аналітичний звіт за результатами опитування громадської думки «Миколаїв-2013») / Л. В. Калашнікова, Л. А. Ляпіна. – Миколаїв : Видавництво ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. – 161 с.
10. Флорида Р. Креативный класс / Р. Флорида. – М. : Издательский дом «Классика – XXI», 2007. – 421 с.
11. Florida R. Luovan luokan pako. Uusi globaali kilpailu kyvyistä / R. Florida. – Helsinki, Tolentum, 2006. – 330 s.
12. Хмелько В. Є. Лінгво-етнічна структура України : регіональні особливості й тенденції змін за роки незалежності [Електронний ресурс] / В. Є. Хмелько. – Режим доступу :
 1. http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/naukma/Soc/2004_32/01_khmelko_vye.pdf.
 13. сайт М'etropolitiques.

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Навчальне видання

І. А. Мейжис

СОЦІОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Навчальний посібник для студентів
факультетів соціології університетів

Редактор *Д. Стригіна*. Технічний редактор *Д. Кардаш*.
Комп'ютерна верстка, дизайн обкладинки *Н. Андрєєва*.
Друк, фальцювально-палітурні роботи *С. Волинець*.

Підп. до друку 07.06.2017.
Формат 60x84¹/₁₆. Папір офсет.
Гарнітура "Times New Roman". Друк ризограф.
Ум. друк. арк. 11,85. Обл.-вид. арк. 11,05.
Тираж 300 пр. Зам. № 5231.

54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.
Тел.: 8 (0512) 50-03-32, 8 (0512) 76-55-81, e-mail: rector@chmnu.edu.ua.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3460 від 10.04.2009.